

KORUNK

KORTÁRSUNK — MADÁCH • IDÓ
ÉS EGZISZTENCIA A TRAGÉDI-
ÁBAN • MADÁCH ÍRÓASZTALA •
AZ ÉMBER TRAGÉDIÁJA ROMÁN
TÜKÖRBEN • MADÁCH ÚTJA TI-
MONTÓL MÓZESIG • IFJÚSÁGI
FORGATÓKÖNYV: A JÖVŐ VISZ-
SZAVÉTELE • NÉPI EGYETEMI
OKTATÁS MAROSVÁSÁRHELYT •
JOHN UPDIKE VERSE • DIÁK-
JAINK ZENEI ÍZLÉSÉRŐL • A
TÉRIDŐ-KONTINUUM ÉS A MAI
FIZIKA • ARS MEDICA • • •

1973 | 2

SZERZŐINK

BUKAREST

Bănuță Ion
Dombi Imre
Heves Ferenc
Hobana, Ion
Tövissi Lajos

CSÍKSZEREDA

Ágoston Vilmos

KOLOZSVÁR

Aluș, Ion
Aradi József
Balogh Edgár
Birsan, Gheorghe
Bretter György
Dáné Tibor
Dávid Gyula
Demény Dezső
Fodor, Octavian
Gábos Zoltán
Gellért Gyöngyi
Kántor Erzsébet
Kántor Lajos
Kiss Jenő
Lászlóffy Aladár
Lászlóffy Csaba
Ritoók János
Selinger Sándor
Soltész József
Szilágyi Júlia
Sztrányiczki Gábor

MAROSVÁSÁRHELY

Bartis Ferenc
Pethő László
Spielmann József

NAGYVÁRAD

Váróné Tomori Viola

SZÉKELYUDVARHELY

Csergő Bálint

TEMESVÁR

Mandics György

KÜLFÖLD

Balandier, Georges
Bardis, P.D.
Carpentier, Alejo
Escarpit, Robert
Moravia, Alberto
Rousselot, Jean
Szekér Endre
Updike, John
Vlagyimirov, L.J.

Kazinczy Gábor rajza

ÜNNEP ÉS SZÁMVETÉS

Amikor a pártfőtitkárt köszöntjük, egyúttal magát a pártot is életjük.

Amikor az államfő egészségére emeljük poharunkat, ugyanakkor az állam, az ország hosszú-hosszú virágzását is óhajtjuk.

Amikor a nép vezetőjét ünnepeljük, egyazon szándékkal népének is kívánunk boldogságot, erőt és haladást.

Amikor Nicolae Ceaușescu elvtársat üdvözljük 55. születésnapja alkalmából, akkor egyaránt gondolunk Órá, a pártra, hazánkra és népünkre is. Nem véletlenül. Az Ő neve, élete, egész személyisége ugyanis szorosan összefonódott pártjával, hazájával, népével.

A pártnak zsenge ifjúságától fogva tagja. Kerek négy évtizede immár, hogy a kommunisták soraiban küzd a dolgozók felszabadításáért, az emberhez méltó élet megteremtéséért a tudományos szocializmus jegyében kimunkálendő, fejlett Romániában. Ügyszólván a pártban nőtt föl, az illegalitás viszontagságai, az osztályküzdelem, a kivallatások, börtönövek megpróbáltatásai edzették felnőtté. Férfivé. Emberré. Személyiséggé. Kommunistává.

Ha a férfi azon méretük meg, hogyan viselkedik próbakő-helyzetekben, zord idők és veszedelmek közepette, akkor példaként áll előttiünk Nicolae Ceaușescu elvtárs férfiasszony helytállása a sziguranca kincskamráiban éppúgy, mint 1944 sorsdöntő napjaiban, a háborút követő újjáépítés és a hatalomátvitel nehéz éveiben, vagy hogy közelebbi eseményt említsünk, az 1970-es tavaszi árvíz válságos „frontszakaszain”.

Ha az embert a munka teszi azzá, ami, ha a termelő, alkotó tevékenység alakítja ki mindenekelőtt, akkor Ceaușescu elvtárs életvitele sokatmondó e tekintetben. A lankadatlan, a munkacentrikusság, a dolgoztisztelő ráállítottság jellemzi. Fáradhatatlanságával iramot diktál szocialista építésünkhöz, dinamizmusa magatartásmodellé nő, munkastilusa módszerre veretesül, s a munka, a dolgozó ember megbecsülését sugallja. De egyúttal jelképezi azt a gyors fejlődési hányadost is, amellyel hazánk fölzárkózni igyekszik a fejlett országok lépéstartásához. Mindezt pedig cselekszi olyan országban, ahol hajdan az anyagi javak termelői oly fukar elismerésben részesültek.

Ha a személyiség a nézetbeli kiforrottság, érettség, a magatartás vonatkozású egyértelműség kristályosultsága, akkor Nicolae Ceaușescu elvtárs szemléletének világossága, szavainak igaza, vonalvezetésének határozottsága mindannyiunk számára tanulságot hordozó. Bármiben és bárhol fejlese is ki álláspontját, legyen szó akár a kis népek világpolitikai jelenlétéről, a vezetéstudomány alapelveiről avagy az ideológiai nevelés kérdéseiről, fölfogását az alapos felkészültségen és megfontoláson túl a marxista szilárdság, a határozott elviség szövi át. Szavai révén ugyanakkor egy olyan nép jut szóhoz, amely viszontagságos múltja során századokon át sínylődött idegen igában, most viszont élni tud szabadságával, önnön útját kitartóan kutató-alakító, s eközben szerzett meglátásával nem fukarkodik a világ elé állni, eszmecserét folytatandó.

Ha a kommunista vezetői mivolt ismérve a nép iránti hűség és a marxista izzású ügyszolgálat, akkor Nicolae Ceaușescu elvtárs országglásának eredményei beszédes bizonyítékul szolgálnak. Amikor egyik nap brassói vagy aradi nagyüzemekben találjuk, másnap pedig a tévéhíradó a Vaskapu építői között mutatja be, akkor azt a típusú kommunista vezetőt látjuk benne, aki az élet sűrűjében ismerkedik a kérdésekkel, s a helyszínen iparkodik segítséget nyújtani megoldásukban. Amikor Afrika vagy a Közel-Kelet országait járja, s a gyarmati rabságból nemrég szabadult népeknek nyújt baráti jobbot, akkor az antiimperializmus kommunista harcosát látjuk benne. Amikor a testvérpártok tanácskozásain vagy a mi pártunk kongresszusain, konferenciáin a belügyekbe való be nem avatkozás elvéről avagy a nemzetek és nemzetiségek jövőbeli tartós fennállásáról fejt ki nézeteit, akkor a marxista gondolkodás előrelendítőjét látjuk benne és szószólóját annak a pártnak, amely válságos időszakok, kataklizmás fordulatok során is megőrizte töretlenségét, biztosította az ország fejlődését, kivívta a nép ragaszkodását és a dolgozó-világ tiszteletét.

Az évfordulók nemcsak ünnepek, hanem a számvetés meg az előretekintés alkalmai is. Mi a számadás bősége láttán ünneplő szívvel és előretekintő bizakodással kívánunk erőt, egészséget, hosszú életet az ország első emberének.

KORUNK

SZEMÉLYÉNEK PÉLDÁJA

Eltekintve attól az általános minőségtől, hogy szocialista hazánk állampolgára vagyok, három másfajta minőségemben is alkalmam volt közelről látni, emberségének teljességében megismerni pártunk főtítkárát, Nicolae Ceaușescu elvtársat.

Mint egyetemi tanár és mint természetvizsgáló, számtalanszor hallottam Őt az oktatás színvonalának állandó emelését sürgetni, az elmélet és a gyakorlat közötti élő kapcsolat megteremtését szorgalmazni, az ifjúságot a tanulmányokban való elmélyülésre, alapos felkészülésre buzdítani; tanácsokat adni mindannyiunknak — tanároknak és diákoknak — arra vonatkozóan, hogy milyen feladatok várnak ránk a szocialista építés kiteljesítésében, s hogy miként teljesíthetjük ezeket legjobban. Rám és minden tanártársamra élményszerűen hatott pártunk főtítkárának az a sokszor ismételt ösztönzése, hogy kutatásainkkal igyekezzünk elérni a jelenkori tudományosság világszínvonalát, s hogy szolgáljuk általuk szocialista hazánk szüntelen haladását, gazdasági és kulturális emelkedését.

Mint a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsának elnöke és mint magyar nemzetiségű értelmiségi számtalanszor hallottam Őt a nemzeti kérdést elmélyült marxi—lenini állásponton vizsgálni, fejtegetni; rávilágítani a román nép és az együttélő nemzetiségek közös jövőjére, és hangsúlyozni azt, hogy a közös jövőt közös fáradozással, a legteljesebb egyenjogúság és a legőszintébb testvériség szellemében kell építeniünk.

Mint a demokratikus államvezetésben gyakorlati feladatokat is ellátó közéleti ember, akit nemegyszer ért az a megtiszteltetés, hogy Őt itthon és külföldön képviselhettem, egyfelől emberközlelől láttam odaadó, fáradhatatlan munkáját, amellyel minden pártmunkás, minden kommunista, minden állampolgár számára magasrendű példát szolgáltat — másfelől alkalmam volt közvetlenül tapasztalni, érezni azt a nagy tiszteletet és megbecsülést, amely Őt világszerte övezi mint szocialista hazánk békés, a világ összes népeinek érdekeit szem előtt tartó külpolitikájának irányadóját; mint olyan embert, akinek személyében a világ a mi szocialista hazánk szorgalmas, tehetséges, nagyra hivatott népét ismerte meg és tanulta meg becsülni.

Ötvenötödik születésnapja alkalmából hazánk minden dolgozójával együtt, mindnyájunk őszinte szeretetnyilvánításával egybehangzóan, kívánok Nicolae Ceaușescu elvtársnak erőt és egészséget, hogy az elkövetkező időkben éppúgy, mint az eddigiekben, álljon előttünk mindennapi munkánkban személyének buzdító, lelkesítő példája.

Péter János

ADRIAN PĂUNESCU

EGY ÉNEK

Igazság mély érzése mondatja velem ezt el,
Mely népemnek sajátja immár időtlenül,
S nemcsak enyém — így mondom hittel és szeretettel
Szívemből, mely az áldott szabadságért hevül.

Nem oly lényként, mely Noé ős bárkáján lakozott,
De mint kinek hangjában egész nép hangja cseng,
Önként és méltósággal a vezetónkről szólok,
Es korántsem azért, mert ő ott van odafent.

S mi az, hogy fent? Mi más az, mint megfeszített munka,
S emberség, hogy beteljék mindnyájunk igaza,
Neki a fent csak munka, szorgos munka javunkra,
Derűsebb bolthajtású és gazdagabb haza.

Mert ha Romániában nem ismerünk ma önkényt,
És szebb életnek álma álmodható ma itt,
Az mind azért van, mert ő meghallgatta elsőként
Szülőhazánknek hangját, mélyebb fájdalomait.

Tudjuk, az óra hányat üt korunkban s hazánkban,
S nincs hozsannás veszély már, mely énekiinkre les,
Nem omlunk többé térdre egy szobor árnyékában,
S nem holmi szószátyárok üres szeszélye ez.

De Románok Hazája köszönti most szépséges
Ünnepnapján legelső és legbátrabb fiát,
Fiát, aki megérti, s aki románul érez,
Ki fent a lentieknek száz gondját érzi át.

Mikor kezébe vette a kormányt, belső lángja
Még ki nem fejeződött, kereste még szavát,
Ma teljességgel áll itt, dér koronázta fáklya,
Amely az országért ég s rá ontja sugarát.

A vezetőről szólok, aki tudta és tudja,
Hogy lelkünkben nem pusztá utak terjengenek,
S hogy bőség és méltóság köszönjön országunkra,
Ahhoz gyárak, könyvek s nem tömlőcök kellenek.

A hazát önmagának ő ifjan visszaadta.
És gondja minden termést átjárt elevenen —
Alázást, árulást és függőséget tagadva
A szabadság s igazság nevében mondta: NEM!

Vezetője hazánknak, vezére seregeknek,
Ki a Nagy Egyesülés évében született meg,
Hazánkkal egyívású s vele egy úton jár,
És forradalmi harcban együtt küzdöttek, győztek,
Oltyán, ki nem állhatja a rongy hizelkedőket,
Román, aki e földnek végképp gazdája már.

Szabadabbá tett minket, s létünk értelme áthat,
Mert tükröt tett elébünk, hogy lássa, aki lát
Az általunk már ismert s a nevenincs hibákat . . .
Szigorú törvényétől rettegnek a hibák.

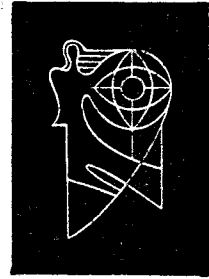
Megéneklek, mert van. Mert lángolóbb minden tűznél,
Mert hazáját szeretvén a párt jelképe lett,
Mert a világnak zászlóerdejét megbecsülvén
A mi trikolórunkkal tart mindenek felett.

Szilárd akaratunk ő, ütemünk, büszkeségünk,
Egybeforraszt, ha vérünk különböz, a tudat,
Azt mondjuk: Ceaușescu — és Romániát értjük,
A kommunizmust, méltó, szép, emberi utat.

Itt, e viszontagságos és ihletett térségben
Épül e dolgozó népek teljesebb sorsa már,
És ha Romániának helye van a térképen,
Gyermekeinkre, tudjuk, virágzó haza vár.

Apák, anyák, e földnek gyermekei mind együtt,
A volt szegényparasztok sok lánya és fia,
Kik őt oly egyszerűen s fenséggel ünnepeljük,
„Sok évet!“ „Egészséget!“ — kívánunk neki ma.

KORUNK

XXXII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM
1973. FEBRUÁR

- KANTOR LAJOS • Kortársunk Madách 155
BRETTER GYÖRGY • Adám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában 161
DÁVID GYULA • Az ember tragédiája — román tükörben 170
JEAN ROUSSELOT • Madách Imre egyetemessége (Gellért Gyöngyi fordítása) 178
ION ALUAŞ • A haladás nevében 186
LÁSZLÓFFY CSABA • Egy évtizeddel Világos után (vers) 191
SOLTÉSZ JÓZSEF • Az ember tragédiája (vers) 191
BALOGH EDGÁR • Madách útja Timontól Mózesig 193
PETHŐ LÁSZLÓ • Visszaszámolás (vers) 199
MANDICS GYÖRGY • Sorozatok (vers) 202
SZILÁGYI JÚLIA • Madách és a haladás aritmiája 203
ARADI JÓZSEF • A jövő visszavétele 208
AGOSTON VILMOS • A tagadás: teremtés-elv 213
GHEORGHE BÍRSAN • Idő és fejlődés 218
ION HOBANA • A román tudományos-fantasztikus irodalom aranykora 225
JOHN UPDIKE • Koszmos keserűség (vers, Soltész József fordítása) 231
P. D. BARDIS • A neutrino fegyvertánc (vers, Soltész József fordítása) 231
DÁNÉ TIBOR • Kopernikusz időszerűsége 233
* * * • Grivica emlékére (1933—1973) 239
SALAMON ERNŐ • Februári munkásének (vers) 239
ION BANUŢA • Megidézem Szerelmem (vers, Kiss Jenő fordítása) 239
TÖVISSI LAJOS • Számítástechnika, tervgazdálkodás, vezetéstudomány 241
* * * • Az írásbeliség távlatai 245

JEGYZETEK

- LÁSZLÓFFY ALADÁR • Madách íróasztala 251
OCTAVIAN FODOR • Az ember tragédiája: álomtól ébredésig 252
GABOS ZOLTÁN • Új szín a Tragédiához 253

FÓRUM

- BARTIS FERENC • Népi egyetemi oktatás Marosvásárhelyen 255

HAZAI TÜKÖR

- CSERGŐ BÁLINT • Szülőfalum népmozgalmáról 262

NEMZETKÖZI ÉLET

DOMBI IMRE • A tengerek „újralfedezése“ 267

GEORGES BALANDIER • A fejlődő világ dolgairól 272

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

HEVES FERENC • Erg Ágoston 282

IFJÚSÁG—NEVELÉS

DEMÉNY DEZSŐ • Zenei ízlésről a lélektan és a szociológia nyelvén 287

TUDOMÁNYOS MŰHELY

SPIELMANN JÓZSEF • Az Ars Medica szerző- és forráskutatása 294

SZEMLE

SZTRÁNYICZKI GÁBOR • A determinizmus védelmében 305

SZEKÉR ENDRE • Látomások és indulatok 309

VARÓNÉ TOMORI VIOLA • Kurt Lewin és a mezőelmélet 312

SELINGER SANDOR • A téridő-kontinuum és a modern fizika 316

LÁTÓHATÁR

K. Á.: A magyar poème d'humanité és a nagyvilág 320 • A gyakorlati megoldások kérdése a szociológiai kutatásban (Era socialistă) 321 • Madách és Dosztojevszkij (Melikon) 321 • Értékek és rendszer-elmélet (Revista de filozofie) 322 • Kalotaszeg vonzáskörében (Tiszatáj) 323 • Az UNESCO programjairól (Contemporanul) 324 • Militarizált felsőoktatás (Étudiants du monde) 325 • Pendereckit hallgatva (Perspectives polonaises) 325

TÉKA, SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Gácsi Mihály, Halmy Miklós, Kazinczy Magda, Kondor Béla, Kotsis Nagy Margit, Kozma István, Palotás Dezső, Paulovics László, Perhács László, Péter Rózsa, Szalay Lajos, Szőnyi István, Würtz Ádám

Gépellt kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő

Főszerkesztő-helyettes Rác Győző

Szerkesztőségi főtítkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5. Telefon: 2 60 84 (főszerkesztő); 2 54 68 (szerkesztők); 1 38 05 (adminisztráció). Postacím: Cluj, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

KORTÁRSUNK MADÁCH

Kortársunk Shakespeare — írta könyvének címlapjára Jan Kott; és ezzel nemcsak a modern Shakespeare-értelmezéseknek, új, korunkra jellemző színpadi vízióknak nyitott teret, hanem bátorítást adott a klasszikus örökség felszabadultabb, előítéletmentes szemléletére is. A Shakespeare-rencház: világjelenség, Nyugat és Kelet művészeti törekvései találkoznak vagy ütköznek meg benne; Laurence Olivier és Liviu Ciulei, Peter Brook és Penciulescu, Grotowski, Skuszanka és Major Tamás rendezői elképzelése, Paul Scofield, Gábor Miklós, Orson Welles és Olbrychski Shakespeare-hős-teremtése kiegészíti egymást vagy vitázik egymással — abban azonban megegyeznek, hogy túl kell lépni a műzeumi hűség, mert Shakespeare: kortársunk.

Vajon hasonló jelenséggel találkozunk napjaink Madách-rencházában is? E párhuzamot többféleképpen lehet megkérdőjelezni. Mert igaz ugyan, hogy 1973-ban, Madách Imre születésének 150. évfordulóján *Az ember tragédiájának* több mint félszáz fordítását tartjuk számon, s tudomásunk van a mű újabb nagyszerű bemutatóiról, magyar nyelvetületen kívül is, mégsem állíthatjuk, hogy a mai egyetemeseztétikai irodalomnak és világszínháznak olyan központi kérdése volna Madách, mint Shakespeare. Másrészt viszont a magyar közgondolkodást mondhatni megszakítás nélkül (nem csupán centenáriumi ünnepeken!) foglalkoztatta a Madách-kérdés; történelmi fordulón, a társadalmi lét határhelyzeteiben *magyarozatért* jövünk Madáchhoz (és hányan és hányféleképpen kerestek benne *igazolást!*) — ami annál is indokoltabb, hogy Alsósztrégova születtje a végső emberi kérdésekkel próbált szembenézni filozófiai költeményében, s így a Tragédia még inkább afféle laikus bibliaként kínálkozott, mint stratfordi elődjének drámai életműve. Madách kérdéseit nem szükséges lélektanilag, dramaturgiaiag bonyolult helyzetekből kihámozni — lényegében pőrén állnak előttünk, csak szembesíteniük kell őket korunk tapasztalataival, a társadalmi haladással, az ismétlődő válságélményekkel, dilemmákkal.

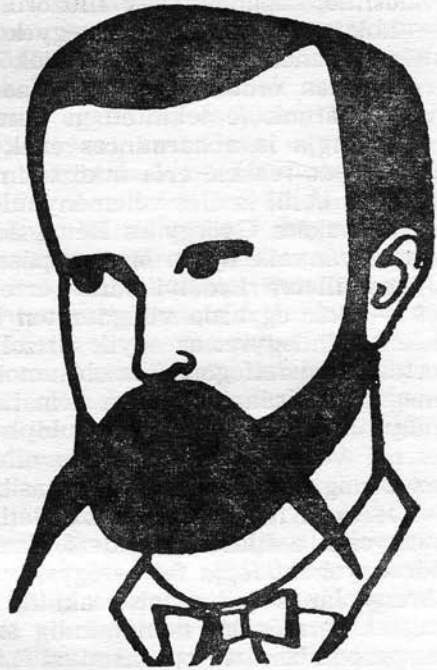
Madách és Shakespeare? Nem az amúgy is túlságosan szétterpeszkedő hatáskutatást akarjuk gyarapítani, nem egy ötlethez ragaszkodunk; Madách egyetemességéről van szó, egyetemességének és nemzeti voltának („elkötelezettségének“) szétválaszthatatlanságáról. Nem az 1973-ban tetszetős Jan Kott-parafázis, hanem az 1860-as években is időszerű kérdésfelvetés lehet a kiindulópontunk. Sőtér István, az abszolutizmus és kiegyezés korának legjobb ismerője, Arany János és Madách barátságát értelmezve (melyet a Petőfi—Arany barátsághoz hasonlít) kifejti, hogy az ötvenes évek végén a népies-nemzeti költészet s már maga Arany sem a folklór felé tájékozódik, nem a népdalt tekinti eszményének: „A polgárosodottabb viszonyokhoz most már olyan népies-nemzeti költészet illik, mely Homéroszt, az ősi eposzokat, valamint Dantét, Shakespeare-t

tekinti mintának. Ezért kerül sor a nagy Shakespeare-fordításokra is.“ A Petőfi-epigonként indult Madách korigényeknek engedelmeskedik, amikor *Az ember tragédiájához*, a Mózeshez a Bibliából meríti tárgyát, noha ihletője nyilvánvalóan saját korának történelme. Petőfi áruló megtagadása volna ez? „A fejlődést, a nemzetinek és a polgárosodásnak szolgálatát, leginkább az hátráltatta volna, ha a magyar költészet makacsul beléfúrja magát a folklórbá, ha megbújik Lisznyai Kálmán cifraszűrje alatt. Ennek veszélyére épp az igazi plebejusok, a népből jöttek, Arany, Erdélyi, Vajda János hívták fel a figyelmet. A petőfieskedők elleni harcra azért volt szükség, hogy a magyar költészet alkalmas maradjon a polgárosodás új igényeinek, egy, a reformkorinál modernebb valóságnak kifejezésére.“ (Sötér István: *Madách és a korszak*. Kritika, 1964. 11.) Nem csorbul tehát Madách magyarsága attól, hogy kérdéseit egyetemes igénnyel fogalmazza meg. A Tragédia francia költő-fordítójának, Rousselot-nak, illetve az általa idézett Victor Hugónak bizonyára igaza van: „a szállóigévé váló verssorok értékesebbek a kokárda-rímeknél.“

Madách kortársi jelenvalósága több oldalról bizonyítható. Mindenekelőtt: saját korának kortársa volt. És ez nem játék a szavakkal. Madách ugyanis nem azért minősíthető „a jövő költőjének“ (Rousselot kifejezése), mert életében érthetetlen maradt, hanem mert a XIX. századi eszméket az egyetemes emberi haladás, az egyén és az emberiség sorsának távlatába tudta állítani. Ma is elfogadhatónak tűnő vagy azóta megcáfolt feltételezéseiről, válaszáiról a szakkutatás sorra kimutatta, hogy azok nem a „sztregovai remete“ képzelményei, rémlátomásai, hanem a korabeli tudományos és közgondolkodás költői vetületei. Ami viszont korántsem kisebbíti Madách művészi, gondolkodói nagyságát; különben ő sosem álltatta magát, sosem szőtt hamis álmokat a zsenialitásról:

*Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.*

A modern marxista Madách-kutatás alapállása közismert, s a jövőben aligha szorul korrekcióra: Madách Imre életműve, mindenekelőtt a Tragédia, a Világos utáni magyar valóságban, e korszak törekvéseiben, reményeiben és csalódásaiban, természettudományos és történelmi, filozófiai szemléletében gyökerezik, de makacs ragaszkodással érzi a 48 előtti évtized, a reformkori ifjúság forradalmas, igazságkereső szenvedélyét. A legjelentősebb mai Madách-kutatók, Sötér, Barta János, Horváth Károly, s a 48—49 utáni évek történelmének, társadalmának ismerői, Szabad György (*Forradalom és kiegyezés válaszútján*. Budapest, 1969), R. Várkonyi Ágnes lényegében ugyanarra a következtetésre jutnak: Madách részese a Világos utáni nemesi polgárosodás vállalkozásának — s e vállalkozás ereje éppúgy megnyilvánul a Tragédiában, mint ellentmondásai. Költőnek és filozófusnak a Madách-irodalomban közhellyé vált szembeállítását így korrigálja a történész: „A *Tragédia* kiegyensúlyozatlan világnézete, ellentmondásos történetfilozófiája elsősorban nem a tudós és költő alkotókészségének különbözőségét tükrözi, hanem éppenséggel az e korabeli polgári történetfilozófiákra jellemző.“ (R. Várkonyi Ágnes hozzászólása Barta János Madách történelemszemléletéről szóló előadásának

Perhács László rajza

vitáján az Irodalomtörténeti Társaságban. ItK., 1965. 3.) Baranyi Imre meggyőző tanulmányából (*A fiatal Madách gondolatvilága*. Budapest, 1963) a részletekig menően tudomást szerezhettünk a költőt ért ifjúkori, tartós hatásokról: az 1837-től 1843-ig megjelenő *Athenaeum*-nak kezdetől olvasója, illetve előfizetője volt Madách, s e gazdag tematikájú, jól tájékozott folyóiratban Hegel filozófiai nézeteivel ugyanúgy találkozhattott, mint a korabeli modern természettudomány eredményeivel és feltételezéseivel (például a Föld kihülésének elméletével), az utópista szocializmus eszméivel, az eszkimók életmódjának leírásával vagy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek elemzésével. A Tragédia ismeretében nincs okunk kételkedni az *Athenaeum* szerepében; a Mű közvetlen forrásait nem szükséges idegen szépirodalmi példákban keresnünk, amikor ilyen bizonyító erejű szövegek állnak rendelkezésre. S ha el is fogadjuk Sötér megállapítását Madách „természettudományos érdeklődésének kuriózumos jellegé”-ről (*Alom a történelemről*. Budapest, 1968), ez nem változtat a tényen: mind történetfilozófiai, mind természettudományos szemléletében Madách a kor magyar értelmiségének színvonalán állt, sztrégovai magányában korszerű s nem kevés tényanyag alapján alkotta meg saját költői szintézisét.

Ez volna a Madách-titok nyitja? Mert nem minden klasszikusnak adatik meg, hogy több mint egy évszázad folyamán újra és újra kortársnak tekintessék. Másképpen szólva: hogy újra és újra megvívjanak vele és érte. Madáchot ugyanis — a már áttekinthetetlen Madách-irodalom főbb művei alapján állíthatjuk — mindegyre olyan tekintélyként idézik meg, mint aki a közvetlen társadalmi-történelmi feladatok meg-

valósíthatóságának vagy illuzórikus voltának bizonyításában koronatanú — holott a tudomány nem egy korábbi feltételezése (amely az ő számára még evidencia volt) megdőlt időközben, a rájuk épített költői vízió viszont változatlan erőt sugároz. A Madách-irodalom ismétlődő helyzeteire hivatkozhatunk (e tekintetben tanulságos a Goga-féle fordítás rendkívüli visszhangja is a harmincas évek román irodalmi életében). Nemcsak a haladás és reakció erői ütköztek meg a Tragédia körül, hanem a haladás táborán belül is éles véleménykülönbségek ismétlődnek, s ezeket — beleértve Lukács György és Révai József, illetve Sötér szembenálló nézeteit s tanítványaik újabb összecsapásait is — mind visszavezethetjük Arany János, illetve Erdélyi János értelmezésére. Kétféle szellemi magatartás és — akár egyazon világnézetben belül is — kétféle valóság szemlélet ütközik mindegyre: az egyik abszolútumokban gondolkozik (noha a vallási értelemben felfogott Abszolútumot, az istent nemegyszer elveti), az eszme megvalósulásának útjában nem hajlandó tudomást venni semmiféle akadályról (Erdélyi János az utópista szocializmus, egyáltalán a haladás-eszme védelmében tekintette elhibázott műnek a Tragédiát, s nevezte az Ördög Komédiájának); a másik az eszmét nem elvontan, az embertől, emberektől függetlenül szemléli, nem dogmának fogja fel, a dialektikát nem csak a filozófia rendező elveként, hanem e nagyon is földi valóság törvényeként fogja fel — egyszerűen elutasítja a fehér—fekete látásmódot. Arany János volt az első, aki *Az ember tragédiájáról* kimondta: „A művészet harmóniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind“, s tőle a pesszimizmust—optimizmust „filozóf-blöffnek“ nevező, a Tragédiát realista műként értékelő Veres Péterig írók és irodalomtörténészek hosszú sora értette meg a „kritikai kiegyenlítődésként“ (Sötér műszava) lehetséges, olykor szükséges voltát. Persze, tudjuk, Madách nem realista, hanem romantikus volt, de ez a romantika — többek között a leginkább vitatott végszavakban — nem távolítja el az írók a valóságtól, sőt az a bizonyos „heroikus optimizmus“ éppen arra, az életet jelentő küzdelemre, vagyis a realitásra figyelmeztet. Romantika és realizmus összefonódása a Tragédiában egyébként még számos lehetőséget rejteget a mai kutató számára is; csak nemrégiben olvashattuk, Madách és Kierkegaard rokonságát kimutató tanulmányban, a következő, figyelemre méltó érvelést a Tragédia optimizmusa mellett: a vitatott végszavaktól függetlenül, „a Tragédia nem minden küzdelem hiábavalóságáról, hanem csak *egyfajta* küzdelem értelmetlenségéről szól. Ez az elítélendő, kudarcra ítélt harc az esztétikai, romantikus én lázadása Kierkegaard és Madách szerint az abszolútum, szerintünk a társadalmi-történelmi objektivitás ellen.“ (Belohorszky Pál: *Madách és Kierkegaard*. Irodalomtörténet, 1971. 4.) Nincs tudomásunk arról, hogy Madách ismerte volna dán kortársát, az egzisztencializmus előfutárát, az viszont kétségtelen, hogy a levert szabadságharc, illetve a nemesi polgárosodás talaján létrejött filozófiai költemény e „XIX. századi“ problémafelvetése, a küzdelem, a cselekvés, választás értelmének és lehetőségének keresése a XX. század harmadik harmadában is nagyon ismerősen cseng:

*Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jöni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás.*

Ezek a luciferi szavak (a II. színben) azonban nem gátolják meg Ádámot (és nemcsak történelmi szerepeiben, hanem drámai és eszmehordozó funkciójában is többször változó „ördögi“ kísérelőjét) abban, hogy tovább „okoskodjék“, hogy végigpróbálja Madách századának nagy eszméit, szembenézzen a történelmi haladással, egyéniség és tömeg konfliktusával, a polgári forradalom hármasszavával, szabadság, egyenlőség, testvériség ígéretével és megvalósulásával, a szabadverseny valóságával, a racionalizált társadalom ellentmondásaival — s a költészetet fenyegető veszélyekkel, a női egyenjogúság gondolatával. Mondhatjuk-e, hogy mindezek már csupán irodalomtörténeti, művelődéstörténeti szempontból érdekelnek minket, hiszen túl vagyunk rajtuk? A társadalmi haladás mechanikus, antidialektikus s lényegét tekintve antimarxista felfogása volna egyértelműen igenlő választ adnunk. Ha jogos — márpedig jogos — Petőfi eszményeinek megvalósulását s a megvalósításban, kiteljesítésben ránk váró feladatokat számba venni (amire Fekete Sándor *Petőfi és Kosuth* című tanulmánya adott példát), még inkább indokolt Madách „XIX. századi“ eszméinek időszerűségét, XX. századiságát tudatosítanunk.

Rousselot a metafizikai nyugtalansággá erősödő szellemi talajvesztettség érzésében véli Madách Tragédiáját rokonnak Kafka *Amerikájával*, Sartre *Zárt tárgyalásával*, Dino Buzzati *Tatárpusztájával*. Szerintünk egyoldalú megközelítés volna egy átmeneti, sok tekintetben válságos kor termékeként pusztán a polgári világ és gondolkodás válságával kapcsolatba hozni *Az ember tragédiáját* — legalább ennyire fontos a korszerű humanizmus felé tekintenünk. (Türelmetlenségünk, kizárólagosságunk nemegyszer gondolatébresztő esszé-kísérletekben nem fedezte fel ezt a szándékot, s e Madách-magyarzatokban csak a tévedésekre, torzító egyoldalúságokra figyeltünk.) A Tragédia filozófiai és esztétikai szféráját ki kell egészítenünk — a jelen érdekében — az erkölcsivel is: „régí törvényszerűség, hogy a filozófiai tételek közvetítését magára vállaló rangos művészi alkotás valahol mindig belefut az etikába. A művészi ábrázolás igénye ebben a közegben talál szépen szóló szócsovet a száraz, tételszerű igazságok izgalmas interpretálásához. Dosztojevskij, Camus, Kafka, Thomas Mann, Sartre szépirodalmi tevékenysége egyértelműen igazolja ezt.“ (Belohorszky) Nem kétséges, hogy Madách neve nem illetéktelenül kerül ilyen megtisztelő névsorokba; kérdező szenvedélyével, igazságkereső hevével érdemli ki Rousselot világirodalmi ítéletét is, aki „a modern gondolkodás előhírnökét“ látja benne.

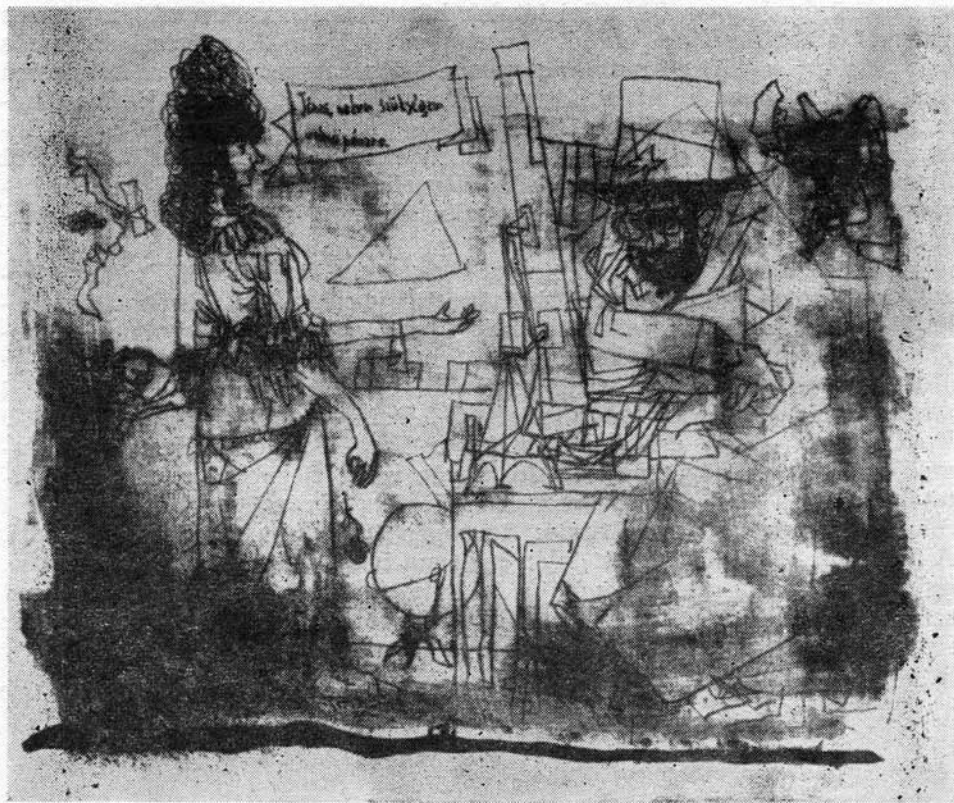
Filozofikum és etikum korszerűsége, kortársi megnyilatkozása persze kevés volna egy költői mű számára, hogy megváltsa világirodalmi belépőjegyét. Szabadunk művészetének újabb alakulása is nyilván közrejátszik abban, hogy Madách műveit, mindenekelőtt a Tragédiát és a *Mózes*t, egyre közelebb érezzük magunkhoz. Újabb és újabb világirodalmi párhuzamok szintén ezt a közelséget fejezik ki; így például legutóbb Dosztojevskij *Bűn és bűnhődése* és a Tragédia polifonikus kifejezőmódjának hasonlóságát mutatta ki (egyéb rokon jegyek mellett) egy kutató, egyúttal Madách művének és a kortárs európai regénynek műfaji rokonságát jelezve (Imre László: *Az egyén tragédiája*. Helikon, 1972. 2.). A *Mózes*, a Tragédia mellett talán még ma is túlságosan háttérbe szoruló, ugyancsak súlyos mondanivalójú és költői szépségű másik Madách-mű színpadi bemutatója kapcsán pedig az irodalomtörténész-esztéta így ír:

„A huszadik század új esztétikai tényei (vívmányai és zűrzavarai egyaránt) megingatták a klasszikus dramaturgia egyedül érvényesnek hitt törvényeit, s ezzel lehetővé tették, hogy formailag is *drámának* érezzünk egy olyan művet, amelyet értő művészek annak idején csak »dramatizált eposznak« ítélték. S ami még döntőbb: a szocializmus nagy forradalmának tapasztalatai fogékonnyá tettek bennünket olyan problémák iránt, amelyeket a Mózes egykorú kritikussai s utánuk is még sokan nem is érzékelhettek, vagy csak elvont meditációnak vélhettek.“ (Fekete Sándor: *Madách Imre Mózes a Nemzeti Színházban*. Kritika, 1968. 1.)

A Madách-probléma sokféle rétegből — ideológiaiból, filozófiaiból, erkölcsiből, esztétikaiból — tevődik össze, s műhöz kötött konkrétumain túl számos, továbbgondolható tanulsággal szolgál. Hogy a sok közül csak egyet emeljünk ki: a kor természettudományos ismeretszintjének s a filozófiai-esztétikai általánosításnak az összefüggését, ami bizonyára a mai író világmépe alakulásában — egyre inkább — lényeges szerephez jut. Nem kétséges, hogy *Az ember tragédiájának* ez a sokféle figyelése is, amely mégsem feszíti szét a mű költői egységét, nagymértékben járul hozzá a nem csökkenő népszerűséghez. Az érdeklődés napjainkban kiterjedt Madách többi drámai alkotására; igényes írói átdolgozások (például Keresztury Dezső *Mózes-felfrissítése*) s nyomukban a színpadi kipróbálás, a siker ennek bizonyosságai. A Tragédia viszont még mindig inkább olvasmányélményünk, noha egyre gyakrabban tűzik a színházak műsorukra.

Egyszer talán jön egy Peter Brook, s akkor a páratlan könyvélmény versenytársára találhat — *Az ember tragédiája* színpadi víziójában.

Kondor Béla: Illusztráció *Az ember tragédiája* prágai színhéhez

ÁDÁM HARCA LUCIFERREL, AVAGY IDŐ ÉS EGZISZTENCIA A TRAGÉDIÁBAN

A Nagy Mű készen van, Isten elégtétellel néz körül. Saját akaratából és saját gyönyörűségére létrehozta a világot, s ott legel valahol a Földön a tökéletesség szimbóluma, az első emberpár is. A gondviselés kegyelméből nincsen semmi bennük, ami ellenállás volna, áttetszőek, tiszták, akarat nélküliek, nincs erkölcsük, jóságuk értelmetlen, mert nem létezik a rossz, létük a tiszta lét, egységük Istennel maga a közvetlen azonosság.

De Isten sem volna tökéletes, ha a Nagy Művet nem tudná értelmezni: ő emanálta magából a világot, de mit kezdjen vele? Hogy megértse az önálló létre bocsátottat, még egy világot emanálhat, amely emezzel szemben, ezt kiegészítve értelmezhetővé teszi a már létezőt. Vagy csak Istenben volna léte a világnak? Akkor ő nem volna azonos önmagával, s ami nem azonos önmagával, abban mozgás van, levés, törvény. Belső törvénye volna, parancs, amelynek engedelmeskednie kell?

Nem; ő mindenható, saját akaratából hozza létre azt, amit létrehoz, s ha ennek nincs ellenállása — nincs önállósága sem, s ismét létre kell hoznia egy világot, majd szülnie kell végtelenül és fájdalmasan a törvény terhétől kínra kárhozottan, mindig egy új világot, vagy ismét önmagába kell szívnia a már létezőt, hogy ne legyen Más, csak ő, az, aki önmagával abszolút azonos.

Ha van valami önmagával abszolútan azonos, akkor nincsen többé levés; nincs mozgás, s ha nincs mozgás, akkor nincs törvény, ha nincs törvény, akkor nincs mit megérteni: lehet-e tökéletes az, aki nem képes tökéletességét átlátni, érteni? Törvény kell: vagy önmagában, vagy a világban önállót kell létrehoznia, a tiszta tartamot lüktetéssé változtatni, a kezdet és vég értelmetlenségét megszüntetni. Ahogy Jakob Böhme írja: „semmiféle dolog ellenállás nélkül magát meg nem ismerheti; mert ha nincs semmi, ami ellenáll neki, akkor mindig csak kimegy magából, s nem tér meg ismét magába. De ha nem tér meg ismét magába mint abba, amiből eredetileg kiment, akkor nem tud semmit a maga őszállagáról.“

Arra kényszerül — furcsa dolog —, hogy felvegyen egy konstrukciós elvet, amely azonos vele, belőle fakad, és mégis más, mint ő. Lucifer a konstrukciós elv: a Mindenhatóval szemben a *szükségszerű* SEMMI, az, ami a tiszta lét önmagával való ellentéte. Kettőjük egysége a levés, amelyből a minőség, az önálló létezés, az öntörvénnyel rendelkező formák létrejönnek. Ádám most születik meg: látszatból szubsztanciává válik, szembenézhet az Ezzével, kihalhatja a végtelenségében egynemű,

tehát nem-létező időből a maga idejét, a maga mozgásterét, hogy az Eszme ámulva lássa majd: ez is ő, ebben is ő fáj: szenvednie kell, különben nem Mindenható, a szenvedésben végre érzi magát, önmagát válasszhatja, amikor vállalja ezt a világot (Simone Weil).

Tessék: Madách-Úr *Az ember tragédiájában* így fogalmazza meg azt a konstrukciós elvet, amely az Egész értelmezhetőségének kulcsát adja számára. A kiindulás — szellemében — tisztán hegelianus: közép-európai módra. A tiszta fogalmiság helyett — sorskérdések, küzdelem a reális történelemmel, barbár módon képtelen mélységeket járva, a tiszta spekuláció felemelő magassága helyett valami eszeveszett gyötrődés a sors miatt. S ha Böhme Hegel szerint „azért küzdött, hogy felfogja, megragadja a negatívát, a gonoszt, az ördögöt Istenben“, akkor Madách azért, hogy felfogja, megragadja a pozitívát, a jót, a tisztát a történelemben, az emberi lehetőséget az emberben.

A reformkor gondolkodóinak (költőinek) szellemi vívmánya a haza, a szabadság, a haladás fogalma. Úgy tűnt számukra, hogy a nemzet szabadsága egybeesik a haladással, s a haladás kielégítően értelmezhető a racionalizmussal. A szabadság tartalma tehát elvont; egy partikuláris fogalmat egy absztrakt (meghatározatlan) fogalommal értelmeznek, ám a mindig konkrét élet nem hajlandó absztrakt racionalitásként megnyilvánulni. Átfogóbb, de konkrét tartalmú kategóriára van szükség, félre kell tenni a haladás elvont követelményét, s azt vizsgálni, hogy mi a lét immanens tartalma függetlenül az eddig megtett történelmi útból származó absztrakciótól, a haladás fogalmától.

Az ember tragédiájának magyar előzménye két vers, *A vén cigány* és a Mezőberényben keletkezett *Szörnyű idő*. Mindkettő a küzdelem árát és célját tudakolja a sorstól, de a válasz — hiszen válasz az nincs —, nem mondható el, csak a hit marad, a dadogás, a képtelenség láttán egyetlen tiltakozó mozdulat: ez nem lehet! Megszűnt a logikus beszéd, most már csak a beszédnek kell megszűnnie, és akkor megszületik a semmi, az örök hallgatás. De a semminek nincs léte, marad tehát a küzdelem az önmagáért és önmagában vett *emberi* küzdelem, az ember immanens céljáért: emberi feltételeiért. Petőfi reménye 1849-ben a nemzetköziségben szolidáris emberiség: ha valaki megmarad a pusztulás után, talán el tudja mondani a pusztulást is, talán lesz, aki megérti a dadogásban az örült csendet. Vörösmarty 1855-ben már tudja: van, aki elmondja, de nincs, aki a dadogásból megértse: rajta át is vérzik a történelem szövete (Pilinszky). Dadogjon hát önmaga számára, mást nem tehet; dadogjon végtelenül, mint az imamalom, és mondja csak: azért is.

Az egyetemes emberi dadogás fenomenológiája: ez Madách. Többé nincs megállás a partikularitások körében, nemzeti—nemzetközi, haladó—reakciós, szabad—elnyomott, racionális—irracionális az összembari feltételeknek rendelődnek alá; a kérdésfeltevés megfordul: a nemzeti, a haladó, a racionális csak annyiban kifejező fogalom, amennyiben az egyetemes rajta keresztül nyilvánítja ki magát. A magyar gondolkodás első szintéziskísérletét látjuk: ez a gondolkodás önmagát most egyetemes-emberinek tételezi, hogy partikularitásában világosságot teremtsen.

Pesszimizmus? Olvassuk csak el a Római Klub jelentését, és isten

veled, búbanat. A pesszimizmus: tartalmatlan kifejezés az objektivitás logikájára. Madách nem pesszimista: a világmozgás fő tendenciáját keresi, s közben megszabadul a látvány mérgétől. Ennyi az egész: a hegeli konstrukciót — amely logikájában elvisz a kegyelem új állapotáig — Madách széttöri, szintéziskísérletében az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem Ő az, aki a történelem logikáját megteremti. Nagyszerű hurrá ez akkor, amikor minden összedől; végre megint el lehet kezdeni, végre is élni, emberi módon élni a feladat.

A széttörés eszköze az idő. Madách egyetlen művészi vágya: az embert a jelenbe hozni, hogy a determinizmusok múlt—jövő kényszerét, amely a mát tisztán a folyam medrévé teszi, lehorgonyoztassa a jelenben. Mit ér a *mi* (mindig, minden korban a *mi*) életünk, ha csupán keresztülsorog rajtunk az idő? Mindenáron magunkévá tenni, ha kell, hát katasztrófa árán is magunkévá tenni az időt; hogy ezután mi csinálhassuk, ne pusztán hordozzuk az időt, ne elviseljük az életet, hanem éljük is.

Lucifer: ravasz, az Isten szövetségese. Ha Isten a végtelen és egyenletes tartamot teremtette, akkor Luciferben a múltat és a jövőt mint önmaga nemlétező határait testesítette meg. Láttuk: Lucifer *Semmi*, de a végtelen tartam benne, negatívan, éppen a határait érzékeli; a véget két irányban, amely az egyenletes tartamban tulajdonképpen egybeesik. Az ember a maga harcát Lucifer *oldalán* Lucifer *ellen* vívja meg: Lucifer az, aki átrángatja történelmén, hogy a múlt—jövő dimenziót elkerülhetetlennek, végletesen determinálónak lássa. Lucifer a vak történelmi folyam pártján áll, mint ahogy az Isten a végtelen tartamban maga az Eszme.

Öntudatra ébredni, nem csupán a látszatok végtelen halmazán keresztül tehetetlenül vergődni — ez az ember feladata. Madách honkereső: azt vizsgálja, hogy a kérlelhetetlen hömpölygés ellenére hogyan teremthet az ember önmagához méltó feltételeket. Van-e menekvés a lét szorítójából? Az esély: rendet teremteni a világban, emberhez méltó rendet: meg kell kísérlni, akkor is, ha nem lehet. A determinált, sorskeretként működő idő és az emberi cselekvés révén születő szubjektivitással lüktetésbe hozott idő paradoxonja ez. És furcsa módon, éppen a SORS-keret a hit — a lehetőségekbe vetett hit — forrása: ami velünk történik, az csak kiábrándíthat, de *még élünk*, vállaljuk hát a küzdést, mást nem tehetünk, mert élünk.

Berendezkedni, önmagunk számára méltányos küzdőfeltételeket szabni — ezt a jogot Lucifertől kell megszerezni. A jogszerzés nyitja a küzdelem, az öntudatos cselekvés. Madách kétségbeesik a történelem öntudat nélküli tömegei láttán, hiszen ezek a következmények ismerete nélkül csinálják a történelmet. Nincs szó nála a tömegek lenézéséről: túl egyszerű volna lenézni a tudatlan kisemmizetteket. A tömeg: a rendezetlenség jelképe nála, az az emberi massa, amelybe értelmet kívülről visznek be, tehát irányítják, manipulálják, saját emberi érdekei ellen fordítják. A spontán cselekvés Lucifert igazolja, Ádám viszont éppen az öntudatosan vállalt, a következmények ismeretében vállalt cselekvésével képes csak kiszakítani önmagából Lucifert.

Madácu szintézise: kísérlet; nincsenek egyenértékű tagok, a szintézis tehát elvileg nem teljes. És mégis: az egész emberi sors láttán Madách egy praktikus-heróikus-etikai magatartásban jelöli meg az elvihető élet kritériumát. A Léte és a Világot az öntudat a mindent meghatározó végzet miatt nem tudja a szabadságban szintetizálni; a Léte (a mechanikus végzet) Luciferben a szabadság lehetőségét csak a végzet talaján villantja fel, az öntudat pedig nem a Harmadik, nem maga a szabadság, hanem az ismert végzet elleni heroikus lázadás formája.

Ez az álszintézis a reális történelem bevezetése a hegeli sémába. Itt Madách többet adott, mint kortársai, és nem csupán mint magyar kortársai. Az ontológiai kérdésfeltevést ugyanis nem oldotta ismeretelméleti szkepszissé, sem empirikus adatfelvételle: rámutatott a történelemre, és minden lehangoló tény ellenére a jelenbe hívta az embereket. Az összemberi sors a cselekvésben emberi sorssá lehet, mondja, és a céltudatos tevékenységben, az érzelemben, a művészetben otthont teremthet magának az ember. Illúziók nélkül küzdeni, értelmessé tenni az időt — ez a reális emberi közösség objektív összetartó ereje —; az illúzió képzeletbeli közösséggé változtatja a kollektivitást.

A képzeletbeli közösséget is reálisan élik át az emberek (Marx), de a hamis tudat megakadályozza, hogy reális történelmüket csinálják — csak luciferi cselekvésre képesek. A világ elpusztul, mert történelme képzeletbeli közösségeket determinál, az emberiség önmaga immanens célja ellen keres történelmi feladatokat. És végrehajtja őket, esztelenül, kegyetlenül, a presztízs, a felemelkedés nevében. Madách: tiltakozik, tiltakozásának formája a történelmi fejlődési séma negatívítása, amelyben felvillantja a képzeletbeli közösségek önmegsemmisítő tendenciáit.

Sűrített élet: az ember nembeliségének problematikussága és a megvalósított reális történelem ellentmondása *Az ember tragédiájának* kulcsa. Madách aktuálissá változtatja a történelmet, hogy közvetlenül az Egészre mutatva átéljük az ember társadalmi létének paradoxonát: reális történelmünkben előállítottuk pusztulásunk minden eszközét. Kiút: a jelen. Vagyis ez maga az út, szembenézni, küzdeni és a reményt a küzdelemben fellelni, úgy, ahogy ezt a küzdelmet az emberek akarva-akaratlanul is végigviszik, ha közvetlen-konkrét életükről van szó.

Madách persze az értelmiségi szemével nézi a világot, tehát csak közvetett választ ad arra a problémára, amit az emberek így vetnek fel: meg kell élni, és megélni mindig más, mint élni. A kenyérért küzdeni mindig más, mint a jelenben megragadni önmagunk történelmét. Madách az öntudat fenomenológusa, nem tudja azt, amit az emberek többsége tud: első a kenyér; a történelem előtt ott a történelem szimbóluma, a kenyér; s nincs más reális emberi közösség, mint a kenyeret keresők közössége. Ebből a közösségből nőhet ki a történelem, ez a közösség változtathatja a prehistorikumnak az emberi lehetőségeket tagadó kenyérküzdelmét historikumná. Ha a ma célja a holnap, ha a ma csak azért van, hogy átvészeljük, és holnap ismét csak ezért, akkor nincs jelen, csak múlt van meg jövő, nincs öntudat, talán nincs is szükség rá.

Paulovics László: Kepler (Madách-illusztráció, részlet) →

És mégis, akár a Tragédia expozíciójában, ez az ember az öntudat forrása, és rá is érvényes Lucifer öngazolása:

*S nem érzéd-é eszméid közt az ürt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremni kényszerültél általa?*

Az életfenntartásban elmerült ember prehistorikus közösségében érik a holnapbahajszoltság elleni tiltakozás, a jelen megtagadásának egyelőre spontán kényszere. A képzeletbeli közösségekben folyó élet manipuláltsága kiábrándítja illúzióikból s oda kényszeríti az embereket, ahol a teória magában a cselekvésben közvetlenül nyilvánul meg mint az emberiség történelmévé mitizált holnap elleni tiltakozás.

Az életet vagy leéljük, s akkor a jelenből a jelenbe lépve mindig készek vagyunk a megszűnésre, vagy a végtelen tartam részeként életünk elfogy, mindig korán és értelmetlenül. Lucifer mondja Ádámnak, ismét ravaszul, ismét elfogadva a determinációk csapdait:

*De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében,
S tudás nélkül elfogyni életeddel.*

Tudni: felelősen tenni, „választani jó és rossz között“ még nem elég, hiába kecsegtet Lucifer nagy jutalommal, örök ifjúsággal („Tudsz mint az isten, azt ha élvezed, / Ettől örök ifjú marad kecsed.“), mert a kérésselhetetlen sors bosszút áll az emberen, aki kénytelen tudomásul venni, hogy hiába választotta a jót, sorsa mégis kifut ujjai közül, tudomásul kell vennie, hogy elpusztul, és az örök ifjúság csak az alkotásban való továbbélés illúziója. Kifogni a sorson: elragadni tőle a jelent; küzdeni, mert csak küzdeni lehet, bízni önmagunkban, hogy képesek vagyunk kifogni a sorson, nem máskor, hanem most, azzal, amit teszünk, amit létrehozunk önmagunkban és a világban.

Madách nem általánosítja a jó és rossz küzdelmét, hiszen ő a negyedik dimenzió prófétája. Az idő: az emberi jelenidő. Ha a jó és rossz viszonyának-harcának látná a történelmet, akkor optimista lehetne (a jó szükségszerűen győz), vagy pesszimista lehetne (a rossz győz szükségszerűen), vagy éppen a haladás kiméráját hajszolhatná (a jó fokozatosan legyőzi a rosszat). De ő kortársainál jobban tudta: a jó — eszmény, a rossz pedig realitás, és kicsinyke ügy az eszmény győzelméért csak szurkolni. Az élet — részvétel, öntudatos részvétel, Lucifer buzdításai ellenére is („A tett halála az okoskodás“) az igazi élet az önmagának időt rabló élet, amely tudja önmagát, lehetőségeit, és nem borzad el, hanem ismét és újra erőt merít magából.

Az ember tragédiája minden bizonnyal a legnagyobb magyar esszé: diagnózisai pontosak, az összkép felemelő, mert nincs benne más kapaszkodó, csak maga az öntudatos élet. Kiáltvány ez az elidegenedésről:

*..... A család s tulajdon
Lesz a világnak kettős mozgója*

És e két eszme nő majd szüntelen,

*Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.*

és végül is kiáltvány az elidegenedés ellen. Mert az elidegenedés szükségességéből nem csinál fétist, ahogy a Föld törvényéből sem. Tudja, hogy az erősebb, mint ő, és ennek ellenére is vállalja önmagát. Ez az ember levésének sajátossága, Lucifer elleni harcában az önfelszabadítás feltétele. Lucifer csábít:

*„Vagyok“ — bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.*

Az amúgy is rövid élet csindarattája hallatszik: neki a világnak, megzabálni, elsüllyedni a boldog felelőtlenségben. Lucifer a történelmi folyamatot kínálja fel, a szubjektív léte újranemzését, az egyén számára a kincs—hír—gyönyör szentháromságát.

Csakhogy Ádám ismeri Vörösmartyt! Megragadni a más a személyes boldogság illúziójában — múltékony öröm. A történelmet megragadni: ez a férfimunka. De Ádám még nem tudja, mi a történelem, nem ő készítette a világot, csak megmutatták neki — jövője formájában — a múltat, hogy elcsábítsák a jelentől, vagy éppen a ma örömeibe hajszolva takarják el előle a jelent. Lucifer időmonológiában a megtévesztés elméletét látjuk:

*Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s egynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: mi változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is.
Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dörén összevissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Mig eljön a vég, s az egész eláll. —*

Madách heroikusan küzd a luciferi világkép ellen: a Tragédia végzavai jelzik a költő törekeny győzelmét. A cselekvés értelmét keresve előbb csak a boldogság javainak és a hatalomnak a megszerzésében látja ezt, de a római jelenetben már az egyetemes emberszeretet dilemmájáig jut. Ám hiába buzdít szeretetre Péter apostol Feuerbach etikájára emlékeztető szónoklata („Legyen hát célod: Istennek dicsőség, / Magadnak munka. Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: szeretet.“), a szeretet átcsap ellentétébe, és önző önszeretetté válik. Ezt az átcsapást a szubjektivitáson-akaráson túlról valamilyen ismeretlen erő határozza meg.

Minduntalan ez az ismeretlen erő: Madách érzékeli az Ūrban, Luciferben, a Földanyában és önmagában is. Jót, nemeset kíván: hiába. Az emberiség boldogságát kívánja: hiába. Akartatja azokat, akik nem

akarnak: hiába. Az egyént is, a tömeget is akarata ellenében kormányozza valami, s hogy mi ez, arról Madách számot adni képtelen. De érzi, és leírja. A költő tömegellenességére hivatkozik a szakirodalom, de közben elfelejt beszélni arról, hogy a Tragédiában a tömeg is tömegellenes, sőt az egyéniség is — önellenes. Kevesek beszélnek arról, ami megakadályozza a szándékok érvényesülését, arról az ismeretlen, de érzékelhető erőről, amely még az erőt és hatalmast is akarata ellen kényszeríti. Látszatra a hegeli korszellem munkál a mélyben:

Ádám: *..... e kort nékem kell újjáteremteni.*
Lucifer: *Hiú törekvés. Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén. —
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.*

Majd arrébb, ismét Ádám, ezúttal az asszonyról beszélve mondja:

*Mégis, miért vonz? mert a jó sajátja,
Mig bűne a koré, mely szülte őt.*

De már tudjuk, Ádám fő ellenfele Lucifer, aki a korszellemben ismét csak arról a titokzatos erőről beszél, amelynek ellenállni ő maga sem képes. Az ismeretlen határozza meg az ellenállás heroikus formáját, ennek csábítása, az ellenállás elégtétele hívja vissza a szikláról Ádámot. És ha ma az elidegenedés mechanizmusáról többet tudunk, mint Madách, akkor sem mondhatjuk, hogy az öntudatosan mondott csakazértis pusztán a romantikus dac és zsenikultusz megnyilvánulása. Már csak azért sem, mert néhány milliárd éves perspektívában az elektromos impulzussá alakított hangok majd a kihűlő föld üzenetével bolyonganak a végtelen űrben, és létükkel amolyan romantikus gesztust testesítenek meg; más dolguk, üzenetük nem lévén, az ember értelmének utolsó jelét hordozzák: a hidegségben elpusztuló értelem tiltakozását a győztes sors ellen.

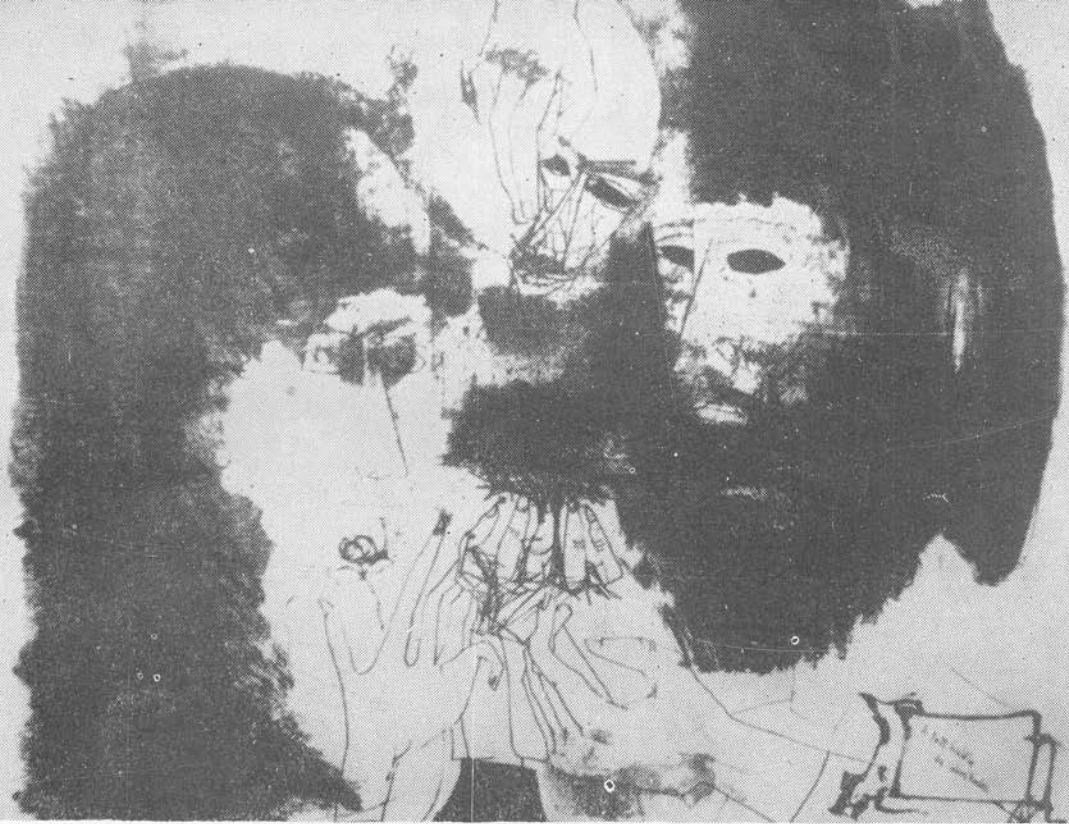
Madách a falanszterben vázolja a tökéletesen racionalizált társadalom képét: itt megszűnik az idegen erő nyomása, úgy tűnik, az ember végre megtalálja saját idejét. Ám kiderül, hogy az egyéniséget most az objektív idő sorvasztja el. Ádám kérdi a Tudóst:

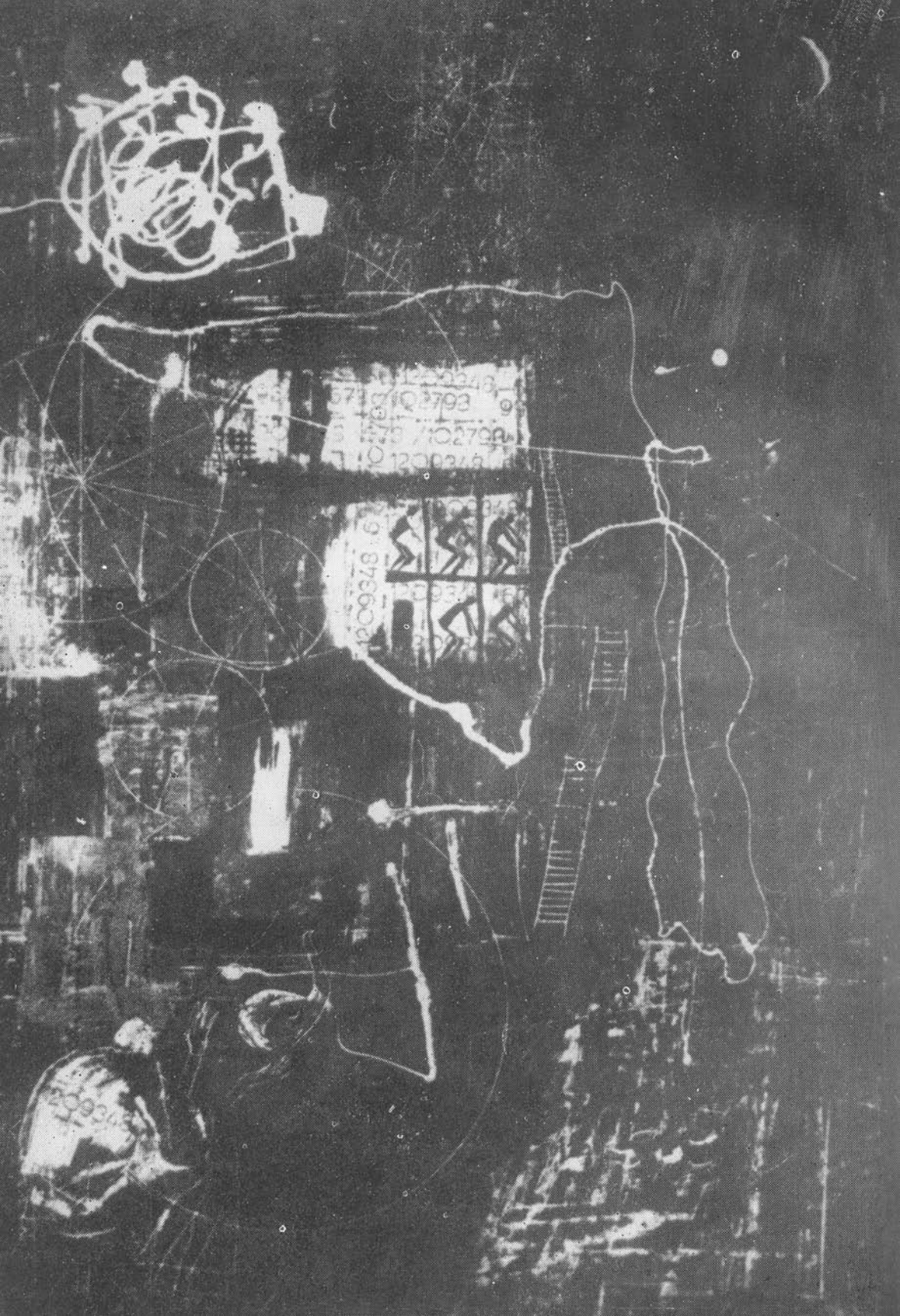
*Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?*

És a Tudós válasza:

Ez eszme nálunk a megélhetés.

*Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.*

1200348
67107102793 93
3 1575 /102700
710 1200348

1200348 6
1200348 6
1200348 6

1200348

De van négy ezredév: lehet még küzdeni, annak ellenére, hogy a Föld Szelleme nem engedi Ádámot vonzköréből, és a Föld ellen lázadni nem lehet. Ádám az emberi sors szimbóluma lesz: egyesek elmenekülhetnek, de a nagy többség marad; nem tehet mást, élnie kell. Visszatér hát ő is a Földre, noha világosan tudja, hogy:

*A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.*

És mégis: következik az összeomlás, Madách esszéjében a katarzis forrása, az érzelmi vihar, amelyből megtisztulva, a változtatás akarásával kerül ki Ádám. A Föld végső látványát, „a végső küzdés kisszerű jaját“ már nem bírja elviselni. A végső tehetetlenség előképét. A fenomenológus itt válik személyes sorsot cipelő, reszkető emberré. A szintézist most már csak Lucifer mentheti meg: Ádámot életre biztatja. Undorító, mégis szent metamorfózis ez, de a jövő nevében a jelent megsemmisíteni Lucifernek sem szabad. Ádám ugyan a történelem eszköze, de ő vállalja történelmét, tehát annak alkotója is. E képtelen, de reális paradoxon értelmét, áldást a tényekre az Úrtól kapunk:

*Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.*

Már azt is tudjuk, hogy a rációban hinni kell, a humanizmust viszont megvalósítani. Kollektíven felválni ereinket vagy leugrani a szikláról nincs módunk: az élet munkál bennünk s ennek parancsa: élni kell. De az élet rációja a küzdés: az emberi létfeltételekért folytatott küzdés, rációnk ez, nem valami rajtunk kívül álló értelemnek engedelmesskedünk, hanem a létünkéből fakadó rációnak, s ez a parancs azt diktálja: vereségeink ellenére, sőt éppen mert vereséget szenvedtünk, küzdjünk a humánumért.

Az Úr szava: beleegyezés. Ádám kivívta a jogot, hogy saját maga mértékére szabja idejét, tetteivel ritmust vigyen bele. Ám tudnia kell: a kegyetlen és kérlelhetetlen sors keretek közé szorítja törekvéseit. A hegeli konstrukció most megengedi az egyén emancipálódását, a determinizmus szorítása emberivé lazul, Ádám már vállalja magát, bár ismeri merészsége árát. Az életért árat kell fizetni; ez természetes. S az ár az, hogy a SORS személyes feltétellé válik. Fájdalmas látvány. Ezért mintha így szólna: az embernek jobb volna, ha a világ Isten illúziója lenne, akkor a szenvedésről kiderülne: az Isten fáj, mert ahhoz, hogy tudjon magáról, legalább fájni kell. De a világ nem illúzió. Madách ennyit mond: emberek, a világ nem illúzió.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA – ROMÁN TÜKÖRBEN

Bármely irodalmi mű értékét nemcsak önmagában vett esztétikai kvalitásai határozzák meg, hanem azok az értékelések, értelmezések is, amelyek egy másik nyelvre lefordítva, mintegy tükörben mutatják magát a művet. S ezek az értékelések, értelmezések, amennyire fontosak a művet befogadó irodalom számára, éppannyira fontosak magának a műnek a szempontjából is, hiszen a benne megfogalmazódott, művészi alakot öltött gondolatok egyetemes rezonanciájának mértékét jelzik.

Ebben a vonatkozásban számíthat érdeklődésre most, Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmához kapcsolódva, *Az ember tragédiájának* román fordítását s e fordítással párhuzamosan — részben ennek nyomán — a Tragédia román visszhangját szemügyre vevő vizsgálódás, amely korábbi adatfeltáró és felmérő tanulmányokra (Radó Antal: *Az ember tragédiája a világ nyelvein*, Domokos Sámuel: *Octavian Goga, a költő és műfordító*) és bibliográfiákra (Réthy Andor: *Octavian Goga és a magyar irodalom*) támaszkodva, megpróbálja vizsgálat alá vonni a Madách művével kapcsolatban született értékeléseket, véleményeket.

Természetesen, *Az ember tragédiája* román fordításával kapcsolatos értékeléseknek ez a számbavétele csak részleges eredményeket tár fel, hisz a mű — részben az erdélyi román értelmiségen át közvetlenül magyarul, részben seregnyi német és francia fordításán át szélesebb csatornákon is — sokkal mélyebb kapcsolatba került a román irodalommal, mint ahogy azt a fordítás bármekkora népszerűségének ismeretében is feltételezhetnők. Nicolae Iorga egy német fordításra támaszkodva már 1893-ban cikket ír Madách művéről a *Timpul* című bukaresti lapban (*Tragedia omului*. *Timpul*, 1893. 114.), Coşbuc könyvei között ugyancsak egy német fordítás szelvényzetelt kiadása maradt fenn, Liviu Rebreanu *Adam și Eva* című regénye a Tragédia ihletésének nyilvánvaló nyomairól tanúskodik, V. Ilieşu verset szentel Madách emlékének (*A látnok*). S az e tanulmány keretében is többször felvetődő Madách—Eminescu párhuzamról napjaink román irodalomtörténetírásának (Tudor Vianu, Ion Dodu Bălan, Victor Iancu) is figyelemre méltó megállapításai hangzottak el.

E komplex jelenségnek itt csak egyik részét: *Az ember tragédiájának* a Goga-féle fordítás közvetítésével keltett visszhangját vizsgáljuk, más alkalomra halasztva a jelzett többi vonatkozás részletesebb kifejtését.

Madách műve, *Az ember tragédiája* európai befogadtatásának második hullámában, a századforduló éveiben hívja fel magára tulajdonkép-

pen a figyelmet a román irodalomban. Erre az időre esik Iorga cikke, ekkor születik Coşbucnak a Tragédia tanulságát visszhangzó verse (*Ideal*, 1896), ezekben az években mutatható ki Rebreanu első kapcsolata a magyar irodalommal, s ekkor jelentkezik első fordítás-részleteivel Octavian Goga is.

Az érdeklődés nem véletlen: a berlini és a prágai bemutató, az egymást követő német, francia, lengyel, szerb-horvát, cseh és holland fordítások olyan mű sikeréről tanúskodnak, amelyet az erdélyi román értelmiség a középiskola padjaiból ismer, s amellyel kapcsolatban nyilván — s ezt a későbbi visszhang tanúsítja — nemcsak ismeretei, hanem olvasmányélményei is vannak.

Goga fordításának első részlete — az első szín fordítása — 1903-ban jelenik meg, s a *Luceafărulban*, majd a *Viața româneascăban* és a *Țara noastrăban* a történeti színek fordításának nagy része is napvilágot lát, noha a teljes mű csak 1934 karácsonyán hagyja el a nyomdát. Persze annak, hogy Goga esetében a jelzett érdeklődés ilyen nagy vállalkozást eredményez, belső okai is vannak, s ezek ismerete *Az ember tragédiájának* a román irodalomban keltett visszhangja s a Goga-életmű szempontjából fontos.

Goga nem volt az a műfordító-típus, aki megelégedett volna a lefordítandó mű időleges élményével. Ő csak akkor fordított, ha a választott művel belsőleg teljesen azonosulni tudott, ha be tudta illeszteni saját szuggesztív írói egyéniségébe. Ez a magyarázata annak, hogy kiváló műfordítói kvalitásai ellenére végeredményben olyan keveset fordított, de annak is, hogy ez a kevés fordítása — s jegyezzük meg, hogy közöttük döntő súllyal szerepel a Tragédia mellett Petőfi és Ady — olyan szervesen épül bele költői életművébe.

Az ember tragédiája kiválasztását a fiatal Goga költői fejlődése magyarázza. A századfordulón született verseit Eminescu költészete tartja hatalmában s annak nyomán egy, a kor erdélyi román lírájában divatos pesszimizmus; ennek indítéka a költői hivatás keresésében mutatkozó bizonytalanság, s egy messzemenő következményekkel járó környezetváltozás: a hagyományőrző erdélyi román falu és kisváros környezetének felcserélése a rohanó, kapitalista élettempójú nagyvárossal, Budapesttel. A fiatal Gogát egyszerre keríti hatalmába az ifjúságával együtt járó szárnyalás vágya s a nagyváros idegensége, nacionalista hangoskodása. Ebből a konfliktusból pedig természetesen születik meg egy pesszimista, a civilizációt általában megkérdőjelező, konkrét formájában pedig határozottan elutasító költészet. Ebben a romantikus antikapitalista jegyektől sem mentes költői érzésvilágban kelt először visszhangot Madách Tragédiája, s innen érthető, hogy az 1903-as Madách-fordító Goga első akkordjai a Tragédia pesszimista értelmezőinek orkeszterében hangzanak el. „Az emberiség sorsa és célja — írja az I. szín fordításához fűzött jegyzetében —, úgy, ahogy az a mítoszban és a történelemben tükröződik, ez ennek a drámának a problémája, amelynek kifejtésére vállalkozik a költő az egyetemes történelem legjellemzőbb — és a mítosz keretébe illesztett — mozzanatai által... [az író] egy pesszimista felfogás hatalma alatt áll, amely kiütközik a műben egymást felváltó lázadó és kiábrándult jelenetekből, amelyeknek végső kicsengése a lemondás és a lelki

megnyugvás az általunk vívott harcok és a bennünk dúló szenvedélyek hiábavalóságában.“

Részletekbe menő szövegösszehasonlítás s az 1903-as közlés után egymást követő átdolgozások összevetésének eredménye igazolja, hogy Goga — a fordítás szövegében magában — hogyan juttatta kifejezésre ezt az értelmezését, és a saját költészetében végbement változással összhangban hogyan változtatta meg azt az elkövetkezőkben. Helyszúke miatt le kell mondanunk erről az elemzésről, jeleznünk kell azonban, hogy amint Goga egyéni hangját megtalálja, s megszabadulva a pesszimizmus ballasztjától, „a román nép szenvedéseinek megéneklőjévé“, harcos költővé válik, *Az ember tragédiája* Goga-féle értékelésében is új mozzanat tűnik fel, a költő rátalál az igazi madáchi mondanivalóra.

Ekkoriban jelenik meg, 1909-ben, a Tragédia XIII. színének fordítása, amelyről a Goga által is használt Alexander Bernát-féle magyarázatos kiadásban a következőket olvassuk: „Ádám elkíváncozik a földről, ahol annyi kiábrándulás érte. Lucifer elviszi őt a világűrbe. De midőn a Föld légkörének határáig ér, a Föld Szellemének szava megállítja. Ádám dacolni akar a szózattal. De a Föld Szelleme az utolsó pillanatban, midőn Ádám megmerevül, és eszméletét veszti, magához téríti, és új küzdelemre való vágyat kelt benne. Hiába gúnyolja őt Lucifer, hiába emlékezteti addigi küzdelmeinek céltalanságára... Ádám vissza akar térni a földre...“ Vajon nem csendül-e össze ez az értékelés Gogának az elnyomott nemzetiségi tömegek felé fordulást hirdető költői hitvallásával, az újabb Petőfi-fordítások (*Csalogányok és pacsirták*, 1907; *Véres napokról álmodom*, 1907; *Beszél a fákkal a bús őszi szél*, 1908) elkészülésével, s a Föld Szellemének figyelmeztetésével?

*Korántse vonz ily dőre képzelet,
A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.*

— amely Goga fordításában új harcot áhító vallomásként hangzik fel: hitet téve az egyéni sors tragikumának vállalásával is a küzdelem nagy céljának megvalósulásában való bizonyosságáról:

*Nu mă ating închipuiri nebune,
Eu ştiu ştiu, că n-am să mi-l ajung,
Dar nu-i nimic! Ce-i ținta implinții?
Sfârșit de luptă, moarte este ținta,
Dar vecinică întrecere e viața
Și însăși lupta-i ținta omenirii...*

Nem lehet véletlen, hogy a Tragédia egész fordításából a kötetben való megjelenésig ez a szín lát legtöbbször napvilágot, s nem is akármikor: először 1909-ben, amikor évekig tartó megszakítás után veszi elő Goga újra a fordítást, másodszer 1911 februárjában, a kolozsvári tárgyalást megelőzően, harmadszor 1922-ben az erdélyi román nemzeti párt vezetőivel való szakítás és a velük folytatott heves hírlapi polémiák évében, s végül negyedszer a kötet-kiadás küszöbén, ugyanabban a *Fami-*

liában, amely annak idején Goga első költői szárnypróbálgatásainak is helyet adott.

A fentebb elmondottak értelmében érdekes tanulságokkal szolgálna e XIII. szín egymást követő közléseiben kimutatható változatok, változtatások behatóbb elemzése is: itt is — bár a javítások száma természetesen kevesebb, mint a jóval korábban készült első színek esetében — a költő világnézeti fejlődésének, radikalizálódásának jeleit mutathatnók ki. A nagyobb teret igénylő példák helyett azonban álljon inkább itt az új értelmezés a fordítás 1934-es előszavából: „Számptalan tanulmányt közöltek már erről a drámai költeményről, s e sorok célja távolról sem az, hogy ezek számát szaporítsa. A román olvasó számára azonban, aki első ízben találkozik ezzel a *kínzó tragédiával*, rá kell mutatni a tárgy mélyértelmű filozófiai jelentőségére és ama rendkívül ötletes művészi eszközökre, amelyek segítségével a szerző szándékát megvalósította. Madáchot a kor irodalmi légköre veszi körül, nyilvánvalóan befolyásolja Goethe Faustja, Byron Kainja és itt-ott Shelley, mégis meg tudja őrizni marandó felfogásának függetlenségét s lángelméjének ragyogását, amely megvilágította előtte az utat s megoldandó problémaként magának az *emberiségnek a sorsát*, sőt e *végtelen kozmikus harmóniában lévő bolygó létezésének értelmét* állította eléje. Mint a Faust, amely ugyanarra a titokra tör, Madách drámája is a jó és rossz, a hit és tagadás ugyanazon etikai dualitásán épül fel, amely *az örök emberi soha nem lankadó harcot* meghatározza. De a többi szerzőtől eltérően Madách a harc princípiumát az emberiség időfolyamába foglalja bele, és miközben a múlt legjellemzőbb lapjairól vett töredékeket s a jövő felé utaló prófétai megnyilatkozásokat sorakoztatja fel, a lobbanó villám fényénél valóságos világtörténelmet vetít elénk.“

Kiemeléseinkkel Goga szövegében az új értelmezésre utaló megállapításokat, megérzéseket kívántuk érzékeltetni, mert maga az előszó tömörítetten magában foglalja mindazokat a kérdéseket, amelyek körül a Goga-fordítással kortárs román Madách-értelmezések felsorakoznak. A Tragédiára reagáló román visszhangok nagy számát nem csupán a fordító személyében és a 30-as évek romániai irodalmi és közéletében elfoglalt helyében kell keresnünk, hanem magában a lefordított műben is, a benne felvetődő egyetemes érvényű és konkrét sorskérdésekben.

Az érdeklődést — I. Lupunak a Madách-centenáriumra írott cikke (*Adevărul literar și artistic*, 1923. január 24., augusztus 1.) után — a Tragédia-fordítás megjelenésekor a román kritika rangos felvonulása jelzi: E. Bucur (*Blajul*, 1935. 57—62.), G. Călinescu (*Adevărul literar și artistic*, 1935. 737.), I. Chinezu (*Gând românesc*, 1935. 172—175.), Al. Hodoș (*Revista fundărilor regale*, 1935. 400—413.), E. Jebeleanu (*Tara noastră*, 1934. december 25.), T. Murășanu (*Pagini literare*, 1935. 275—280.), O. Papadima (*Gândirea*, 1935. 274—276.), Z. Păclișanu (*Libertatea*, 1935. 1.), D. Smintinescu (*Tinerimea română*, 1935. 218.), Oct. Șuluțiu (*Familia*, 1934—35. 9.), P. I. Teodorescu (*Prometeu*, 1934—35. 11—12.). S a visszhang nem korlátozódik ennyire. Călinescu nagyszabású Eminescu-monográfiájában is visszatér a Madách—Eminescu párhuzam problémájára, Teodorescu *Cronici literare* című tanulmánykötetében (Brassó, 1935) foglalkozik újra Madách művével, s a *Neamul românesc literar*, Iorga lapja

még 1939-ben is közöl róla tanulmányt (Pálffy Endre: *Eminescu și Madách*. NRL, 1939. 11—12.).

Mindez elegendő e találkozás intenzitásának és dimenzióinak lemérésére.

Madách művében a román kritikusok is észreveszik a forradalmak és ellenforradalmak korának világnézeti és emberi problematikáját. „Az író — állapítja meg I. Lupu — olyan korban élt, amikor a francia forradalom eszméi behatoltak Közép-Európa országaiba, és ott szabadságharcokat hívtak életre, s a mű telítve van ezek eszméivel. Abban az időben a szocializmus reménységét még csak néhány — egy boldogabb világrendben reménykedő — idealista utópista álmódozása melengette, és úgy látszott, Schopenhauer pesszimizmusa hozza el az erkölcsi támaszt a romantikus lelkeknek, amelyek fájdalmasan ütköztek bele a valóság éles sziklacsúcaiba.“ A megfigyelés alapján véve helytálló, bár a szocializmus eszmevilágát más kritikusok szívesen kapcsolják — a falanszter-jelenet félreértelmezésével — a 30-as évek polgári világnézetében kialakult hamis szocializmus-képhez, s a schopenhaueri pesszimizmussal való kapcsolatot illetően itt legfeljebb analógiáról, de semmiképpen nem közvetlen eszmei kapcsolatról vagy hatásról beszélhetünk, hisz Madách műve előbb készült el annál, hogysen Schopenhauer filozófiája a forradalmak leverése után Európában divatosá lett volna. Érthető viszont, hogy az 1920-as és 30-as években született értelmezések már a schopenhaueri pesszimizmus felől visszapillantva, új forradalmak és új leveretetések élményeiből a valóságosnál nagyobb súlyt helyeznek a Tragédia „schopenhaueri“ vonatkozásaira.

A román Tragédia-értelmezések számára a központi — és sokoldalúan vitatott — kérdés a mű kor-feletti egyetemes emberi mondanivalója: optimizmusa vagy pesszimizmusa. I. Lupu 1923-as tanulmánya még a pesszimizmuson való diadalmaskodást érzi a Tragédia lényegének: „[Ádám], akit gyakran legyőz az ellenséges élet, s akinek szíve és értelme idegen az őt körülvevő világtól, az önnön szépségük által létező kitalálásokban nyer vigasztalást, amelyeket az elszenvedett fájdalom és a világosságot és gyógyítást hozó gondolatok anyagából gyúr össze... Nem az eszmény elérése tehát a legfőbb boldogság, ami értelmet ad az életnek, hanem maga a harc: az élet értelme a tökéletesedésre irányuló szüntelen törekvés.“ A mű megjelenésekor megszólaló kritikusok közül azonban már nem mindegyik jut el eddig a dialektikus értelmezésig. Octav Șuluțiu szerint Madách gondolatmenetének az eszkimó-jelenetnél kellene zárulnia, „a lezüllésnek ennél az apokaliptikus látomásánál, ahová a földi élet a naprendszer kialakulásának szakaszában eljut. Ide vezet a mű pesszimizista ritmusa, és nem az utolsó szín csorda-szellemű beletörődéséhez.“ S lényegében azonos — bár látszólag különböző — az az értelmezés is (E. Bucur), amely szerint „az emberi természet sohasem hazudtolja meg magát, s a világ teremtésétől kezdve egészen napjainkig Ádám, bár más-más alakot ölt, alapján véve végig ugyanaz a tehetetlen féreg marad s mellette a még tehetetlenebb Éva.“ Az érvelésének alátámasztására Madách leveléből is idéző kritikus a bukások során felülemelkedő bizakodásban egyszerűen az isteni kegyelem jelét látja. E. Bucur tévedése, hogy szem elől téveszti a Tragédia konkrét történetiségét, amely nemcsak a színek egy részének történelmi beágyazottságában, hanem a mű

egész tanulságában is megtalálható Madáchnál, s amelyre az Alexander Bernátra hivatkozó Ion Chinezu így figyelmeztet: „Tragédiájában Madách az emberi közösség történelmi önkifejeződésének folyamatát kísérte végig.“

Kétségtelen, hogy a Madách-értelmezéseket ez a történelmi beágyazottság segíti túl a leselkedő buktatókon, s tévútra vezet minden olyan kísérlet, amely az egyetemes emberit annak történelmi konkrétságából kiszakítva, pusztán spekulatív filozófiai úton próbálja meg belőle kibontani. Ezért juthat csak elvont formuláig Al. Hodoş, aki szerint a Tragédia „az emberiség átváltozásainak filozófiai értelmezése“, s aki az egymást követő történelmi színekben a történelmi körforgás-elmélet igazolását látja, amelyből a kiút: az isteni beavatkozás: „Mindegyik romboló kiábrándulás új eszmény megszületését kívánja, s minden beteljesült eszme új kiábrándulást hoz magával.“ Madách — mondja — úgy járt, mint a bűvészinas, aki szabadon bocsátotta a szellemeket, s már nem képes parancsolni nekik. „Ilyenformán Madách embere, az eleveelrendelés és a tökéletlenség áldozata, sohasem lesz képes arra, hogy kitapintható formákba öntse a lelkében élő vágyainak anyagtalán képét. Az emberiségnek ebben a megfékezhetetlen és megállás nélküli rohanásában a lét tökéletes formulája után, amely pedig nem más, mint az istenség -- íme ebben áll Az ember tragédiájának etikai-vallásos értelme.“ De megáll a látszat-megoldásoknál O. Papadima is, bár ő láthatóan ellensúlyozni akarja a szerinte is pesszimista végkövetkeztetést: „Madáchra nyomasztó súllyal nehezédhetett a felelősség, hogy ilyen hatalmas fájdalom-terhet helyezett az ember vállára. Hívhatta a legjobbak, a nála kevésbé józanok hite, eláraszthatták saját fiatalságának egykori álmai, bizakodásai az emberiség jövőjét illetően. Végül is bizonyára lerázta magáról — mint lázálmokat — saját valódi gondolatait: mindez csak álom volt... S mivel még most is a haladás hite éltette, a feloldhatatlannak látszó kérdést egészen ügyes kis alkuval zárta le: Ádámnak nem kell előre tudnia a sorsát.“

Az *ember tragédiája* román elemzői közül ebben a kérdésben P. I. Teodorescu, a brassói *Prometeu* cikkírója fogalmazza meg a Madáchéhoz legközelebb eső feleletet: „Ebben a műben — írja — az ember válaszút előtt áll: a kérdések és gondok nélküli életet válassza-e a Paradicsom mozdulatlan boldogságában, vagy pedig a harcot, a megismerés lejtőkkel és buktatókkal teli útján, mert ez a megismerés nem adja magát kénszen, hanem csak lassanként engedi magát meghódítani. Az ember... ezt a második utat választja.“

Bősegesen foglalkozik a korabeli román kritika *Az ember tragédiájának* ismeretében kézenfekvő két párhuzammal: a Tragédia és a *Faust*, illetve Madách és Eminescu párhuzamával. Általában a Tragédiát az emberiség létének értelmét fürkésző nagy világirodalmi alkotások: az *Oidipusz*, a *Hamlet*, a *Faust* (Al. Hodoş), a *Manfred* és a *Kain*, Shelley *Prométheusza*, Lamartine *Le chute d'un ange* című műve (P. I. Teodorescu), Hugo *Századok legendája*, sőt Miron Costin *Vieaşa lumii* című költeménye és D. Cantemir mellé (G. Călinescu) állítják, ha nem is részletesebb elemzés, hanem csak néhány utalás erejéig. Ezek a párhuzamok persze sokszor ötletszerűek, viszont kiemelkedik közülük az említett két párhuzam: a *Fausttal*, illetve Eminescu művével.

A Fausthoz való viszony sokat vitatott kérdésében a román elemzés *Az ember tragédiája* eredetiségére helyezi a hangsúlyt. Ion Chinezu a döntő különbséget abban látja, hogy „míg a Faustban Goethe a magányos egyén sorsát kutatja, addig a Tragédiában Madách az emberi közösség történelmi önkifejeződésének folyamatát kíséri végig... A Faust méreteit mélységben, a Tragédiáét szélességében mérhetjük.“ Majd Alexander Bernátra hivatkozva hozzáteszi: „A XVIII. század individualizmusa áll itt szemben a múlt század történelmi és közösségi értelmezésével.“

Călinescu cikkében szintén a Tragédiának erre a történelmi vonatkozására figyel fel: „A Faustból csak az emberi sors problémáit vette, azok tárgyalása azonban, a *Legende des Siècle*-hez hasonlóan, történelmi. Madách megformálásának vannak pesszimista vagy még inkább mizantróp színei, befejezése azonban egészen goethei: megismerkedünk az örök nőiességgel is, amely a fajfenntartás és a szerelem által a megmentést hozza.“

Al. Hodoş szintén nem egyes részletekben, hanem a koncepcióban lát hasonlóságot, amikor megállapítja: „Ugyanaz az összeütközés az elvont dolgok világa felé törekvés és a föld visszahúzó ereje között, mint a Faustban.“ Z. Păclişanu pedig az általa felsorolt fausti párhuzamok ellenére is hangsúlyozza a Tragédia önállóságát „a maradandó felfogásban“ éppúgy, mint „a géniusz csillogásában“.

A Madách—Eminescu rokonításnak — amely napjainkban elemző részletességgel Tudor Vianu tanulmányában elevenítődött fel —, láttuk, ott vannak a gyökerei Gogának Eminescuhoz kapcsolódó korai költészetében, olyannyira, hogy az egyenesen szövegszerű közelítésekre ad lehetőséget (pl. a londoni szín kórusának Goga-fordítása helyenként egészen a *Glosszát* idézi, amint erre annak idején már Gáldi László rámutatott). Mégis, a rokonítás indítékai többrétűek, kezdve költő-sorsuk külsőségeitől („Madách megjelenése a magyar irodalomban éppolyan csodálatos és érthetetlen, mint Eminescué a románban. Mindketten olyan időpontban bukkantak fel, amikor jelentkezésük nem látszott előkészítettnek, s egy olyan világban, amely nem értette meg őket igazán.“ — I. Lupu) s az európai romantikához kapcsolódásuk közösségétől az alaposabb összehasonlító elemzésből következő konklúzióig.

G. Călinescu szerint — aki nemcsak említett cikkében, hanem nagy Eminescu-monográfiájában is kitér Madách és Eminescu rokonságára (*Opera lui Eminescu* II. 118.) — az érintkezési pont az emberiség történetének végigtekintésében s az emberi lét értelmének fűrkésésében található meg. Ádám reinkarnációinak sorozata a *Sărmanul Dionis* című elbeszélésre emlékezteti, s Eminescu több művét, töredékét (*Memento mori*, *Egiptetul*, *Impărat și proletar*, *Rugăciunea unui dac*) a Tragédiához hasonló koncepcióban eltervezett mű töredékeinek érzi, amelyben — Madáchhoz hasonlóan — felbukkan a menny, Egyiptom, Athén, Róma, Prága és a francia forradalom is. (Az egyiptomi színhöz például az *Avatarurile faraonului Tla* című, Th. Gautier modorában írott novella-kísérletét kapcsolja.)

(Zárójelben említjük meg, hogy Gáldi László egy régebbi tanulmányában — *Madách és Eminescu*. Vasárnap, 1935. 17. — Călinescu megállapításaihoz kapcsolódva épp a lényeges ponton mutat ki különbséget:

míg Madách a mindig megújuló eszme útján kíséri végig az emberiség történetét, addig Eminescu képsorainak mindig visszatérő gondolata az emberi lét visszavonhatatlan mulandósága. Gáldi, egyes szembetűnő egyezésekre felfigyelve, azt a kérdést is felteszi, ismerhette-e Eminescu Madách művét? S válasza nem egyértelműen negatív: Eminescut baráti szálak fűzték Ioan Slavici-hoz, aki alaposan tájékozott volt a magyar kultúrában, s aki egyebek mellett a Tragédiát is megismertethette Erdélybe is ellátogató barátjával.)

O. Papadima Schopenhauer ismeretében érzi rokonnak Eminescu és Madách filozófiai alapállását. „A beteljesült álmom — állapítja meg — a porban vonszolta szárnyait. A kiábrándulás okozta megrázkódtatás volt az indítóoka Eminescu gyótródésának... S íme, ugyanez a keserű kiábrándultság, az emberi sorsnak ugyanez a nyugtalan fürkészése mutatkozik a magyar író művében is.“

Az értelmezéseket jórészt meghatározza a kor, amelyben születtek. Ez igazolódik a Tragédia román fogadtatásának, a Goga-féle fordítás kapcsán született írásoknak a vizsgálatából is. Az emberiség kérdéseivel vívódó román írók *Az ember tragédiáját* is a saját korukat nyugtalanító kérdések összefüggésében elemezték, s értelmezéseik pozitív vagy negatív elemeiben a két világháború közötti korszak megoldásra váró világnézeti-társadalmi kérdései tükröződtek. A küzdés értelmetlenségének riasztó pesszimizmusától a küzdelem és hit keresztényi értelmezésén át egészen az emberi haladásba vetett hit és az érte való küzdelem szépségének megvallásáig összességében és részleteiben önmagáról is vallott egy nemzedék a madáchi mű kapcsán. De éppen ez *Az ember tragédiája* egyetemes-ségének egyik bizonyítéka, hogy más korban, más történelmi körülmények között is alkalmat adott az embernek az önmagával való szembenzésre, élete értelmének, önmaga hivatásának konkrét felmérésére.

Nyilvánvaló tehát, hogy végső fokon nem a fordító Goga személye és társadalmi rangja hanem a tolmácsolt mű egyetemes emberi üzenete, korok fölött is érvényes és minden korban konkrétan időszerű mondanivalója volt az, amely ezt a román kritikai visszhangot keltette. *Az ember tragédiájának* 1935-ben ugyancsak időszerű mondanivalója — Eugen Jebeleanu szavait idézve — a „vergődő, de végig cselekvő ember“.

Szalay Lajos: Világtervezés (a Genезis-sorozatból, részlet)

JEAN ROUSSELOT

MADÁCH IMRE EGYETEMESSÉGE

A Tragédia legújabb, 1966-ban közölt, időrendben ötödik francia nyelvű fordítása nemcsak formai és gondolati hűséggel szolgálja a madáchi remekmű terjesztésének ügyét. Jean Rousselot, a Tragédia fordítója (vagy ahogyan a költő önmagát nevezi: adaptálója) a művet bevezető tizenhárom lapnyi előszavával jó szolgálatot tesz műnek és alkotójának egyaránt: a XIX. századi magyar költő érdemét megtoldja a világ szemében is azzal az aktualitással, amellyel a romantika világirodalmi nagyságú alakjai közül kevesen dicsekedhetnek. Rousselot joggal érezte szükségesnek a magyarázatot, az összehasonlító irodalomtörténeti betájolást ahhoz, hogy a francia olvasó a magyar irodalom e kimagasló alkotását a világirodalom remekműveinek értéklistán a megfelelő helyre, Heine, Eminescu, Byron, Puskin, Hugo, Poe, Mickiewicz mellé sorolja, s felmérhesse, hogy az a hely a Dantétól Goethén keresztül Kafkáig ívelő szellemi pályán található.

Alább Jean Rousselot Előszavának* első, ezt a gondolatot kifejtő részét közöljük.

Lehet, hogy nem Madách Imre a XIX. század legnagyobb magyar költője. Nem mondhatja magáénak Arany János rendkívüli kifinomultságát, csodálatos nyelvi műveltségét, Vörösmarty Mihály fennköltségét, epikai színeit, sem a vele egyidőben, 1823 januárjában született Petőfi Sándor száguldó, morajló, hősi lelkesedését. Mégis — úgy érzem — ő a legvonzóbb mindnyájuk közül. Mert ő a legösszetettebb egyéniség. Mert vitathatatlan, hogy Madách főművében — abban *Az ember tragédiájában*, melynek megkíséreltük francia rímekbe való átültetését — a legparancsolóbban szólalnak meg kora nagy filozófiai, társadalmi, tudományos újdonságai, teljes metafizikai szorongás-kíséretükkel. Mert ezt a boldogtalan családi életet élő, beteges vidéki nemből, aki annakelőtte nem verselt sem jobban, sem rosszabbul a többi költőnél, az 1859—1860-as években olyan különös élmény érte, vagy ha úgy tetszik, a zsenialitás olyan villámcsapásként jelentkező megnyilvánulása, amilyennek talán csak egyszer-kétszer lehetünk tanúi évszázadonként. Ezért lesznek *Az ember tragédiáját* életre hívó madáchi látomások — az emberi jövőről, a Föld jövőjéről, a Kozmoszról, a világ születéséről vagy a történelem alakulásáról — olyan különleges színezetűek, olyan erőteljes vésetűek, akár egy Dante, Shakespeare, Goethe, Milton, Blake, Hugo és más látók-költők, nagy tanúságtevők vagy nagy szerepjátszók, a szellem története nagy alakjai alkotta művek. Olyannyira, hogy *Az ember tragédiájának* szerzője prófétaként nyilatkozott meg, amikor a jövő gépesített társadalmának kétségbeejtő képét megfestette. Annak a jövőnek a képét,

* Imre Madách: *La Tragédie de l'Homme*, Adaptation française de Jean Rousselot. Corvina. Budapest, 1966. Préface de l'adaptateur.

amelyben az emberből sorszám lesz, amelyben a Michelangelókat halálíg tartó széklábfaragásra, csavarmenetek vágására kárhozzatják. De próféta szólt belőle egy másik univerzum létezésének hangoztatásával is:

*Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán.*

Senki számára nem lehet hát kétséges, hogy Madách elképzelései mind-megannyi felkiáltójelek, amelyek a lehetséges határait ostromolják. Erre a gondolatra még vissza fogunk térni.

Hangsúlyozom, semmi sem predesztinálta Madách Imrét arra, hogy nagy költőegyeniséggé váljék, semmi nem sejtette benne azoknak az embereknek egyikét, akik, a tőle gyakran idézett Victor Hugo szavával, „fényként haladnak a népek előtt s az utat mutatják“, de akik — ten-ném hozzá — vezéregyeniséggé válásuk előtt megjárták a pokol bugyrait. [...] Az Alsósztyregován (Dolná Strehová) született falusi nemes jogi és filozófiai tanulmányokat folytatott Pesten, aztán vidéki hivatalnok lett, s akárcsak sok más, hozzá hasonló társa, számos üres óráját olvasással s műzsáknak-hódolással töltötte. Borúlátása (majd közelebbről is megvizsgáljuk ezt a pesszimizmust, amely nem a remény tagadását, hanem az illúziók határozott elutasítását jelenti) magyarázható szívbjával, amely negyvenegy éves korában halálát okozta, de talán még inkább egy zsarnok anya szigorával s egy imádott feleség hitszegésével. Csatlakozott az 1848-as függetlenségi mozgalomhoz, de egészségi állapota miatt nem soroztathatta be magát a nemzeti hadseregbe. A harc lelkesítő erejét és borzalmaait nem ismerte. Nem érthette az a szerencse, hogy a forradalom első óráiban, egy utcasarkon áthassa az a fenséges felindulás, mely Petőfi Sándort egy-csapásra az eszme zászlóvivőjévé avatta. Azt azért nem állíthatjuk, hogy mentes lett volna a hősi alkatokra jellemző tulajdonságoktól. Egészséges szívvel, feszülő izmokkal talán Madách is beírta volna a nevét a Magyarországon oly sűrűn felbukkanó költő-vezérek sorába. Bátorságát a vilá-gosi fegyverletételt követő megtorlások idején bizonyította: Kossuth tit-kárát rejtegette, s ezért 1852-ben börtönbüntetéssel sújtották. Forradalmi hite, mely művének kovásza, oly hatékony, oly erős kovász, hogy a költő még az ördög prókátorának szerepét is el meri vállalni. *Az ember tra-gédiájában* valóságos szenvedéllyel gyűjti össze az értelem, a lélek, az érzékenység, a szabadság nevében — és olyan kritikai elemzés során, amelyre csak igen kevés költő képes — a forradalmi eszmény mellett szóló észérveket.

És itt érintjük érzésem szerint azt, ami különleges módon új és egye-dülálló Madách géniuszában: azt, amiért a boldogtalan és félénk hiva-talnok, aki 1859—1860-ban, anélkül hogy elhagyta volna karosszékét, könyvtárát, beutazta a történelmi korokat, a világegyetemet, kiér-demli „a jövő költője“ címet, akárcsak Victor Hugo, *A Sátán végnapjai* költője, aki körülbelül így fogalmazott: a szállóigévé váló verssorok ér-tékesebbek a kokárda-rímeknél. Madách, amint látni fogjuk, a Tragédia ötezer verssorában egyetlenegyszer utal Magyarországra:

*Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerecsen*

Más szavakkal: Madách majdnem teljes mértékben elszakadt attól az egyedi jellegtől, amely csakis a magyar irodalomra érvényes ízt kölcsönzött volna a műnek, olyan partikularitást, mely egyetlen más irodalomra sem lenne érvényes, s amely — éppen ezáltal — az ő művét is arra ítélte volna, hogy a nyelvi elszigeteltsége miatt amúgy is magányos irodalom nemzeti határai mögé kényszerüljön. Mint nemzedékének minden magyar költője, Madách is olyan szorongató nemzeti valósággal találta szemben magát, mely kivédhetetlenül súlyosodott költői lelkiismeretére: elnyomás, remény, vereség, újabb elnyomás — íme, a körülmények s a hangulat, amelyben élnie és dolgoznia kellett. E nyomasztó légkör hatása alatt erőteljes nemzeti művet is írhatott volna. Meg is tette. A *Civilizátor* című színdarabja vádirat „a passzív ellenállásba zárkózott kismesek, ugyanakkor a diktatórikus Bach-kormány állítólagos civilizáló tevékenysége ellen“. De Madáchot más, ennél múlthatatlanul nagyobb becsvágy sarkallta. Ezt tanúsítja az egyszerre eposz és misztérium-játék, ciklikus dráma s egy nagy gondolkodó elmélkedése, *Az ember tragédiája*. Kétségtelen, hogy a Tragédia megszületésében s bizonyos, többé-kevésbé átformált tényanyagának leszögezésében, amelyek a tizenegyedik színtől kezdve nagymértékű időszerűséget kölcsönöznek a műnek, fontos szerep jutott Madách személyes tapasztalatainak is. Egy társadalom bukásának s egy új társadalom születésének eseményei arisztophaneszi szatíra megírására is készíthették volna, de ő túllépett a helyi viszonyok nyújtotta témán — s nagysága éppen ebben keresendő, hasonlóan Dante nagyságához, aki *Isteni Színjátékká* tudta növesztetni a Guelfek és Ghibellinek csatározásait; Firenze történetének e szomorú eseményétől ihletetlen egy Brunetto Latini, *Tresorettó*jában, csak az események — egyébként igen szép — leírására volt képes. Madách Imre sem tudta volna megírni *Az ember tragédiáját*, ha a hazájában lejátszódó átalakulásokat nem érezte volna egy egyetemes megmozdulás alkotórészének, olyan megmozdulásnak, amely nemcsak a társadalom szerkezetét, hanem magának az embernek a struktúráját is megváltoztatta.

Egyetemes — íme a találó szó. Nem meglepő tehát, hogy *Az ember tragédiája* nemcsak a magyar nép számára vált valamiféle emlékművé — amelyre nagy szüksége is volt —, szerelmesek találkahelyévé, iskolások példaképévé, vicctémává, talapzata pedig graffiti-gyűjteménnyé, emlékoszloppá, melyeket életük árán is megvédenének. A Tragédia a világ egyik leghíresebb művévé vált; napjainkban ötvenöt fordítása ismeretes, közöttük — csak a legmeglepőbbeket sorolom — egy latin, egy héber, egy jiddis, egy bolgár, egy eszperantó, egy ukrán, tizenegy német. Az utóbbi valóságos rekordnak számít, de ha a Tragédia hegeli gondolatokkal való átitatottságára, a Madách-mű és Goethe *Faustja* közötti párhuzamra, az ördögnek e két nagylélegzetű vállalkozásban elfoglalt szerepére gondolunk, nem indokolatlanul az . . .

Az ember tragédiájának cselekményváza egyszerű is, bonyolult is. Ha kezdetben a mű, költői erényeivel együtt, csupán a Szentírás konvencionális „remake“-jére, átdolgozására emlékeztet — Lucifernek, az „örök tagadás szellemének“ szavára hallgató Ádám és Éva kiűzetésére a földi paradicsomból —, csakhamar megértjük, s ezt valami furcsa szellemi ta-

lajvesztettség érzésével tesszük, hogy Madách felfogása a Genézisről, az eredendő bűnről, az ember Isten elleni lázadásáról teljesen egyéni. Ezt semmi sem bizonyítja ékesebben, mint a harmadik színben megjelenő *Föld Szelleme*, akit Lucifer idéz meg, s aki azzal lepi meg őt, hogy Isten nevében szembeszáll vele; vagy Lucifer, e kétségkívül nem mindennapi ördög végkicsengésükben megnyugtató szavai, amelyeket elbátortalanításként intéz az emberpárhoz:

*Legyen. Bűbáját szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalja tünemény
Egész látás, — s e sugár a remény. —*

Almukban Ádám és Éva elindulnak hát a jövő felé. S az álom, mely a negyedik színben kezdődik, s az utolsó előtti, tizennegyedikkel ér véget, sorra elvisz bennünket a fáraók Egyiptomába, az ókori Athénbe és Rómába, a város kapuit ostromló barbárok veszélyénél egy „i“ létjogosultságát vagy fölöslegességét fontosabbnak véli Bizáncban, a Keplerkori Prágába, majd „álom az álomban“ (mellyel Madách újabb bizonyítékát nyújtja zsenialitással határos vakmerőségének) a Forradalom Párizsába. Ezután a XIX. század közepe tájának Londonát látogatjuk meg — még mindig Ádám és a vezetőjéül szolgáló Lucifer társaságában —, hogy tanúi legyünk, hogyan szül munkanélküliséget, nyomort, bűnt a gép. Ezt a Londont látja megszületni William Blake is *A tapasztalás énekében*, de helyén tulajdonképpen bármelyik európai főváros is állhatna. Aztán — és itt lépünk Madách profétikus s egyben jól átgondolt jövőbelátásának területére — falanszter-társadalomban találjuk magunkat, ahol a tudomány s a hasznosság vallása uralkodik, ahol az anyagi szükségleteket automatikusan elégitik ki, de ahol a legszürkébb és legnyomasztóbb egyformaságba süllyed minden, ahol új Napokat kell gyártani a kihűlőfelben lévő Föld felmelegítésére. Aztán a csillagmezőkön járunk, ahol az ember önsúlyát próbálja legyőzni, hogy az istenekkel egyenrangúvá váljék, mert elfelejti, hogy hazája egyedül a Föld, hogy ő, az ember, szükségszerűen halandó és földhözkött. Végül a legborzalmasabb jövő képe tárul elénk: a Nap nem bocsátja többé életet adó sugarait a Földre, az utolsó emberi lények olyan otrombákká válnak, mint a történelem előtti idők ősemelősei, s az egyenlítőt borító hó, fagy elől jégkunyhókba menekülnek.

Minél többet ismerünk meg ebből az álomvilágból, annál inkább fokozódik bennünk az előbb már említett szellemi talajvesztettség érzése. Néha metafizikai nyugtalansággá erősödik, melyhez hasonlót később Kafka *Amerikája*, Sartre *Zárt tárgyalása*, Hermann Kasack *Folyón túli városa* vagy Dino Buzzati *Tatárpusztája* idéz fel bennünk.

De hadd lássuk kissé részletesebben. Jóllehet Ádám és Éva egyazon jövőt felidéző álombeli kaland különböző alakzatának részesei, csak Ádám ismeri fel tudatosan, hogy egyénisége végig ugyanaz marad: Ádám marad fáraóként, athéni vezérként és római libertinusként, Tankréd, a kereszteslovag képében, az asztronómus Keplerében vagy a Dantonéban.

Önmaga marad a falanszter Tudásával folytatott eszmecsereje során (s mi itt nem annyira a Fourier és az „apostol“ Jean Journet leírta „cité fraternelle“-re, hanem a science fiction rettenetvilágára ismerünk), s akkor is, mikor a földi gravitáció határát ostromolja, vagy az eljövendő idők nyomorult fókavadásza istenét imádja benne. Éva — akivel Ádám újra és újra találkozik, s nem ismerik fel egymást, bár úgy érzik, találkoztak már valahol, s önkéntelenül vonzódnak egymáshoz — nem rendelkezik Ádámnak sem az öntudatával, sem az emlékezőtehetségével. Éva a nő, az örök és sokféle, de nemének lényege, vagy inkább a vallás és filozófia évezredek óta kialakított végzetszerű felfogása róla — mely ellen Madách verssorral versorra harcol — úgy akarja, hogy ne vegyük őt túlságosan komolyan. Mert Évának nem adatott meg a cselekvés és az értelem kiváltsága, jóllehet Lucifer benne látja az „első bölcselőt“, s Isten hangját is ő hallja meg az utolsó színben, amire Ádám már képtelen.

[...] A Tragédia Évája egyáltalán nem egyenrangú társa Ádámnak. Mégis, Lucifernek köszönhető, minket is álmodozásra kényszerítő álmukból ébredőben Éva nyújtja majd Ádámnak a boldogság első sugarát. Éva anya lesz, s ez a hír elégséges ahhoz, hogy a lázongó, a sorozatos kudarcoktól megkeseredett, életét elvetni készülő Ádám a lehető legmindennapibb módon adja meg magát:

*Uram, legyőztél. Im porban vagyok
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitérom keblemet.*

De a poéma végkövetkeztetései végletes módon fognak különbözni attól az elképzeléstől, amelyre e térdreborulás után gondolhatnánk. És ebben mutatkozik a legerőteljesebben a madáchi gondolat komplexitása és merevsége, mely kortársai fölé helyezi, különösen, ha nem tévesztjük szem elől azt a ténytet, hogy a romantika korszaka a filozófiai és metafizikai ellentétek viszonylag kezdetleges formájának időszaka volt. Igaz ugyan, hogy Madách angyalai ugyanazt mondják a színmű végén, amit előszer hallottuk az egyházatyáktól is, és [...] mindazoktól, akik szívesen megvonnák az embertől a szabadság gyakorlásának jogát:

*Amde útag felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, amit téssz, azt az Isten
Dicsőségére te végzed,
És ő éppen rád szorúlna
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszet, ha
Engedi, hogy tégy helyette. —*

Maga az Isten sem tud mást ajánlani Ádámnak a mű utolsó soraiban, mint azt, amivel jóval előtte már Lucifer bátorította:

Mondottam ember: küzdj és bizva bizzál!

Úgy érzem, Az ember tragédiájának egyik legérdekesebb vonása ez a felfogás-egyezés, ki merjem-e egyáltalán mondani, Isten és az ő angyalainak legeltévelyedettebbike, de legértelmesebbike között. Egyébként Isten

néhány verssorral feljebb olyan magatartást tanúsít Luciferrel szemben, aki az értelmet megalázó kibékülést elkerülni szándékozván, a Teremtésből is vissza akar vonulni, amelyet inkább nevezhetnék manicheusnak, mint ortodoxnak:

*Te Lucifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben — működjél tovább:
Hűdeg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítja bár — az mit se tesz —
Egy percre az embert, majd visszatér.*

Ohatatlanul Victor Hugo: *A sátán végnapjaira* kell gondolnunk, amelyet ez idő tájban írt; vagy még inkább Lamartine: *Egy angyal bukására*, melyet Madách is ismerhetett. S ha a pesszimizmus vádjára gondolunk, amellyel olykor Madáchot illetni akarták, hamisan cseng ez a vád. A költő álláspontja, Ádám történelmi korok hosszú során át vezető utazásának minden kétértelmősége ellenére is világos: az emberiség előrehaladása törvényszerű, még ha ezért a haladásért vérben és könnyben kell is szárnyait vonszolni. Igenlő válaszában meggyőző erejét bizonyítja az a hosszúság, aprólékos, alapos, világos tényvizsgálat, melyre hitvallását alapozza. Ilyen meggyőző erővel még a legrejtelmesebb és legnemesebb áhítások, az ösztönös hitvallások sem rendelkeznek, még tán a Pascal-féle „fogadások” sem. Száz évvel Madách halála után, ma, amikor napjaink történelme nemegyszer megmutatta, hogy a dogmáknak inkább gyakorlása, mintsem pusztá létezése a fontos, *Az ember tragédiája* minden olvasóját megnyeri komoly, átgondolt, kivételesen ésszerű jövőbelátásával.

Vállalom azt a kockázatot is, hogy előszavam túlságosan nehézkesé válik, mégis ismételten hangsúlyozni szeretném az új és erőteljes gondolatok bőségét, az értelemre alapozott, mélységeikben elemzett utalásokat s a rendkívüli jóslatokat, amelyek Madách e remekművét jellemzik. Ha *az ember tragédiája* csak a jó és a rossz között dúló örökös harc párbeszédes felidézése szorítkozna, aligha lehetne alkalmas másra, mint jótekonysági előadásra, s maga az ördög is feloldozást nyerne, mihelyst elfogadná hasznot hajtó szerepét. De szerencsére, a Tragédia gondolatai ennél sokkal nagyobb horderejűek, sokkal izgalmasabbak, sőt veszedelmesebbek is az értelem kényelmére, teljességükben összefüggő filozófiai, tudományos, metafizikai rendszert alkotnak. Hogy Madách sem ad kielégítő választ a híres kérdésre, mely előtt az összes filozófiák megtorpantak: mi volt előbb, a tojás-e avagy a tyúk, ez egyáltalán nem meglepő. Ami viszont valóban meglepetés: ahelyett, hogy magáévá tenné, vagy — ha úgy tetszik — furfangos-jámboran kitérne a krédó elől, amelyre oktatták, ez a katolikus kismemes történelmi-materialistaként, sőt egzisztencialistaként (még ha az ő korában e filozófiai irányzat nem létezett is) nyúl a „lényeg” kérdéséhez. Ilyen értelemben igen sokatmondó a tizenharmadik színben Ádám és a Föld Szelleme közötti párbeszéd:

Ádám:

*Dacolok véled, hasztalan ijesztesz
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,
A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.*

A Föld szellemének szava:

*Hiú ember! Próbáld, s szörnyet bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugár?*

Akárcsak a tizennegyedik színben Lucifer kérdése:

*Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt?
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt...*

S mégsem ez az, amiért Madáchban a modern gondolkodás előhírnökét látjuk; annyian tarthatnak igényt erre a címre, hogy nehéz volna bármelyiküknek is elsőbbséget nyújtani. Modern gondolkodóként vall Madách a nőnek a családban elfoglalt helyéről is. Mondhatni ő volt az, aki Rimbaud és a szürrealisták előtt gondolt arra, hogy a szerelmet újra fel kell fedezni. Míg történészként vagy még inkább a történelem fiziológusaként térképezi fel a fáraók kora óta egymást követő erkölcsi, vallási s társadalmi felfogásokat, Madách a nő társadalmilag meghatározott helyzetét is beméri, nem tévesztvén szem elől, milyen gyakran változott helyzete, anélkül hogy az őt megillető helyet valaha is elfoglalhatta volna. A XIII. század elején a kereszteseknek a Szentföldről való visszatérése Bizáncba remek alkalom Madách számára, hogy fényt vessen arra a lovagi eszményként elkönyvelt aberrációra, mely szerint a keresztes lovagok azért vonulnak hadba, hogy Krisztust a hitetlenektől, s a Nőt, ezt az „át-szellemült testet“ a természettől — vagyis attól, ami természete — visszahódítsák. Innen Lucifernek, Madách mély gondolkodású, okos, Goethe Mefisztójától annyira eltérő Luciferének beszélgetése Helenével, Tankréd imádott Izorájának élettől duzzadó komornájával, mely tulajdonképpen Madách bátor véleménynyilvánítása; felfogása olyannyira előrehaladott, hogy hangoztatni meri a nő szexuális szabadságát is:

Lucifer:

*Már késő — vége van. —
Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközeül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáru, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágítól; —
Majd istenül oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. —
Mért nem tekinti és becsüli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?*

Helene:

*Csodálatos, minő örült nemünk!
Ha az előítélettel szakít,
Vadállatul rohan a kéz után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,*

MADÁCH-ILLUSZTRÁCIÓK:

- 1. KONDOR BÉLA: A TETT HALÁLA AZ OKOSKODÁS**
- 2. KONDOR BÉLA: AZ ÚR-JELENET**
- 3. WÜRTZ ADÁM: FALANSZTER**
- 4. DEÁK FERENC: VÁZLAT A TRAGÉDIAHOZ**
- 5. TÓTH LÁSZLÓ: AZ EMBER TRAGÉDIAJA**

*Mástól s magától elrabolva a kéjt. —
Miért nem jár közében. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se szellem csak merőben.*

Vakmerőek Madáchnak a filozófiáról vallott nézetei is:

*A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.*

Ugyanilyen merészen használja fel korának tudományos feltevéseit, eredményeit a versben, abban az irodalmi műfajban, amely időtlenségre áhítozik, s ezért a tiszta lényeket vallja céljának. „A költészet célja a gyakorlati igazság” — hangoztatja vagy tíz évvel később Lautréamont. Madách már akkor „gyakorlati” költő, amikor a romantikusok verseiben fél kezünk ujjain megszámlálhatók a technika területéről kölcsönzött kifejezések, amikor Baudelaire (*A romlás virágai* 1857-ben jelent meg) le merészeli írni a „szén” és „vagon” szavakat, s Hugo még nem fejezte be 1854-ben elkezdett, csak halála után megjelenő *A sátán végnapjait*, amelyben a látnok-óriás csak metaforák kesztyűs nyelvén meri megfogalmazni döbbenetes vízióját az eljövendő világról, amikor az ember azt mondhatja: „repülj, anyag”, átlépheti a „dörgő határt” — madáchi megfogalmazásban: feltörheti Isten szentelt pecsétjét — vagyis a hangfalat. Madách nem fél boncolásról, delejességről, katalízisről, a Föld kihüléséről, lombikról, gyárról, mozdonyról, még fényképről is, vagy társadalomtudományos fogalmakról, szabadversenyéről, bércsökkentésről írni. S ez a szókinccs gondolatvilágával egyenrangú: elmerül a történelem eseményeiben, együtt mozdul, együtt halad velük, s néha — valamilyen zseniális megszállottság révén, melyről nemegyszer beszéltem már — az is megtörténik, hogy megelőzi a történelem folyását, mintegy maga után vonja, cselekvésre vagy legalább megtermékenyítésre készítet, úgy, ahogyan azt nemsokára Rimbaud fogja követelni a költőktől. A XII., XIII., XIV. szín lenyűgöző képei ezt az elől-haladást sugározzák. Madách a jövő olyan társadalmi és kozmikus elképzelését írja le, amelynek valóságát csak most, száz év elteltével tudjuk igazolni mi, akik ismerjük a koncentrációs táborok poklát, az önkényen alapuló társadalmi rendszerek ránk erőszakolta „gyermeknöveldek” középszerúségének unalmas borzalmait, mi, akik olyan magasságokból láttuk a Földet, ahonnan „kék narancsnak” tűnik, ahogyan Nurejev látta, oly csodálatos egybehangzásban Éluard elképzelésével: „a föld olyan kék, akár egy narancs.” S Madách akkor fogalmazta meg e gondolatot, amikor még szó sem esett a sztratoszféra beutazásáról, hogy újólág bizonyítsa: a nagy költők egyben látnokok is.

S hogy e látnokok harcra, vagyis élni ösztönöznek — *Az ember tragédiája* erre is bizonyíték. Fogadhatták volna-e, fogadnák-e első olvasói és későbbi nézői e remekművet Magyarországon és szerte a földtekén ugyanazzal a lelkesedéssel, ha nem lázítana kitartóan a reményre?:

*... Az egyén szabad
Érvényre hozni mind, mi benne van.*

Gellért Gyöngyi fordítása

A HALADÁS NEVÉBEN

Az antifeudalizmus polgári szemléletű történelemfilozófiájában és a XIX. század társadalomtudományában kiemelkedő szerepet játszó fogalom a haladásé. A felvilágosító racionalista és a korai pozitivistá gondolkodásnak egyaránt kulcsszava. Akár a haladás kultuszáról is beszélhetnénk mint a XVIII—XIX. század haladó szellemi életének uralkodó vonásáról. Oly erős volt a haladásba vetett hit, hogy nemcsak a haladáspártiak, de a közvéleménytől való félelmükben a haladás ellenzői is a haladásra hivatkoztak. Előfordult — mint Balzac írja *D'Orca képviselő* című művében —, hogy a kormányok legreakciósabb intézkedéseiket is a haladás nevében hozták. Ezzel megszűnt minden határ a tulajdonképpeni haladás és a vele elvileg szembenálló másik pólus között.

A haladás pozitív tudományos tartalma a felvilágosodás gondolkodójánál még alig körvonalazódott. A haladást egyszerűen az ész, a megismerés haladására vezetik vissza: az ember és társadalom vég nélküli önkiteljesítésére. A felfelé ívelő mozgás elvét a XVIII. század haladáselméletei már tartalmazták, e mozgás fő forrásának az emberi észet tartották. A valóságos viszonyok ezzel a fejük tetejére álltak.

Nem szabad viszont elfelejteni, hogy az ész istenítése is hozzájárult az emberi értelem felszabadításához a teológia, skolasztika és az egyeduralkodók zsarnoksága alól. A XVIII. század haladáseszmeit általában forradalmi szellem hatotta át. Ezek az eszmék az ember jövőbe vetett hitét hordozták, egyfajta hitet abban, hogy a szabadság és egyenlőség megvalósítható. A társadalmi haladás három eszmény felé vezet bennünket, ezek: a nemzetek közötti egyenlőtlenség felszámolása, egy nép különböző társadalmi osztályai közötti egyenlőség megteremtése, az ember (erkölcsi) önmegvalósítása. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a XVIII—XIX. század mély történelemfilozófiai és irodalmi víziói a mechanicista eredetű, egyszerűsítő haladás-szemléleten túllépve világosabban látták a történelemalakítás drámaiságát, sőt tragikumát.

A XVIII. századi *racionalista* és *erkölcsközpontú* haladáselméletek egy fiatal társadalmi osztály erőteljes optimizmusának, hatalomra kész jövőreirányultságának feleltek meg. Ezért a felvilágosodás jelentős politikai nevelő szerepet játszott a múlt századi Európa forradalmi mozgalmainak előkészítésében.

Ma ezzel szemben a haladás-eszmék problematizálódásának korát éljük. A nem marxista filozófiai és társadalmi gondolkodásban dívó nézetek szerint a haladás tudománytalan fogalommá vált, és többé nem felel meg századunk történelemfelfogásának. A haladáselvet széles fronton éri támadás, megpróbálják logikailag vagy módszertanilag lejáratni. Persze ez a bírálat napjaink valóságából nő ki. A mi esetünkben a szocializmus és kapitalizmus mai szembenállásából, versenyéből. Ilyen értelemben sokatmondó Raymond Aron megjegyzése: „Ha valamely mozgás iránya nem

látható előre, hogyan lehet kinyilatkoztatni, hogy a szocializmus győzelme elkerülhetetlen?”

A marxí—lenini ideológia haladásszemlélete kétségkívül szöges el-
lentétben áll a polgári ideológiával, s mint ilyen optimista. Amikor a
kommunista mozgalom és ideológia optimizmusáról és jövőbe vetett hité-
ről beszélünk, nem naiv, szentimentális hitre, nem kincstári optimizmusra
gondolunk, hanem olyan önbizalomra, amely a történelem mozgástörvé-
nyeinek megbízható ismeretére támaszkodik.

Olyan hitvallásra, mely számol a lét kockázataival, irracionálisá-
val és abszurdításával. Mi sem világosabb, hogy ez nem lehet más, mint
józan és ugyanakkor *hősi* optimizmus. *Józan*, mert az objektivitás ne-
vében nem fogadja el a szép mítoszok illúzióit, a valóságot úgy akarja
megismerni, ahogy van, minden külső torzítás nélkül; *hősi*, mert bátran
szembenéz az alkotó cselekvés kockázatával, tudja, hogy abszolút módon
semmi sem garantálja a megkezdett cselekvés sikerét. De azt is tudja,
hogy a tudáson alapuló cselekvés az egyetlen alternatíva, ha meg akar-
juk őrizni és védeni embersorsunkat természet és társadalom közös uni-
verzumban. Vagyis, ha el akarjuk érni a földi élet emberi-társadalmi
meghatározottságba ágyazott csúcsát, melyet Marx *nembeli lényeknek*
nevezett, s melyet ma elvont formában a *quality of life* fogalmával je-
lölnek.

A társadalmi haladás fogalma gyakran szerepel a sajtóban, felszó-
lalásokban, leckékben, olyannyira, hogy azt mondhatnánk: bekerült mar-
xista gondolkodásunk vérkeringésébe. E fogalom elméleti kidolgozása
azonban még sok kívánnivalót hagy maga után. Pedig jól tudjuk, hogy a
határozatlan fogalmak vagy kategóriák használata zavart idézhet elő,
hátráltathatja a tudományos munkát. A fogalmak tudományos tartalmá-
nak gondos — marxista — körülhatárolása nélkül sokan, köztük szakem-
berek és értelmiségiek is, abba a hibába eshetnek, hogy a kérdést ek-
lektikusan közelítik meg.

A fentiek alapján megpróbálom megfogalmazni, miért tartom szük-
ségszerűnek, és milyen lehetséges funkciókkal látom beilleszhetőnek a
haladás-fogalmat a marxista társadalomdoktrína kategóriarendszerébe.

1. Elméletileg meg kell határozni azt a *sajátos társadalmi mozgás-
formát*, amelyen át a fejlődés az alacsonyabb rendűtől a felsőbb rendű
felé tart. A tagadás tagadásának törvénye egyetemes érvényű: a való-
ság és megismerés bármely területére kiterjed. Mi azonban ebből nem ve-
zethetjük le spekulatív módon a haladó mozgások meglétét sem a tár-
sadalomban, sem a világegyetem bármely részterületén. Minden ehhez
hasonló vállalkozás csak egyfajta idealista jellegű racionalizmushoz ve-
zetne. A társadalmi haladás eszméje tartalmazza ugyan a tagadás taga-
dásának mozzanatát, de új, csak a történelmi valóságból levezethető ele-
mekkel egészíti ki, s ezzel már túl is lépi az említett törvényt. Ilyen új
mozzanatok: a társadalmi élet különböző oldalainak egyetlen fejlődése,
a történelmi progresszió és regresszió kölcsönhatása, a társadalmi fejlő-
dés ellentmondásos jellege az antagonista társadalmi rendszerekben, az
egyik társadalmi rend másikkal viszonyított felsőbbrendűségének krité-
riuma. Egyedül a tagadás tagadásának törvényével tehát nem tudjuk
megmagyarázni az emelkedő irányú történelmi mozgást. Szükségünk van
tehát egy önálló kategóriára.

Még vannak, akik a történelmi materializmus kategóriáit csak mint a dialektika törvényeinek és kategóriáinak a konkretizálását fogják fel. Ez a felfogás nehezen fogadható el. Az ellentétek egységének és harcának törvényéből nem vezethető le spekulatív módon az osztályharc törvénye, mint ahogy a létből sem lehet levezetni a társadalmi létet. Az osztályharc törvényét megfogalmazva, Marx olyan eseményeket általánosított, amelyek szabályszerűen megismétlődnek az antagonistista típusú társadalmakban. Nála az ellentétek egységének és harcának törvénye csupán mint módszertani eszköz szerepel a társadalmi osztályviszonyok kutatásában.

Egyik társadalomtudományi kategóriával sem lehet helyettesíteni a történelmi fejlődés *irányát*, a régi és új kölcsönhatását, a társadalmi élet különböző oldalainak egyenetlen fejlődését a társadalmi haladás folyamatában.

2. Ugyanilyen téves volna azonban azt állítani, hogy a társadalmi haladás fogalmából le tudjuk vezetni az események *konkrét-történelmi* kibontakozását. A haladás ún. „egyetemes törvényéből“ kiindulva (lásd Comte, Spencer haladáselméletét) nem lehet a múlt egész történelmi folyamatát megmagyarázni, nem lehet előrelátni, milyen szerveződési formák felé tart a társadalom. Ezekről az elméletekről már rég kiderült, hogy hasznavehetetlenek. Meghamisítják a valóságot, akik azt állítják, hogy Marx a kommunizmus elkerülhetetlenségét a hegeli formulákból vezette volna le (pl. a tagadás tagadásának törvényéből). Lenin éppen abban látta Marx érdemét, hogy Marx félredobta „általában“ a társadalomról és „általában“ a haladásról szóló absztrakt és tartalmatlan fejtegetéseket, s alaposan, lépésről lépésre tanulmányozta az adott társadalmi-gazdasági alakulat konkrét történelmi fejlődését. Konkrét kutatások alapján jutott arra a következtetésre, hogy a társadalom fejlődésében a következő lépcsőfok csakis a szocializmus lehet. A filozófiai általánosságokat megvető szűk empiria hívei nem látják a fától az erdőt, nem látják, hogy a *dialektika*, a *történelmi materializmus*, illetve ezek törvényeinek és kategóriáinak igénybevétele nélkül nem lehet egy társadalmi-gazdasági alakulatot konkrétan tanulmányozni. Marx vállalkozásának sikere főként a társadalmi lét és tudat viszonyának tisztázásától függött, attól, hogy a társadalmi lét kategóriáit fel tudja-e fogni úgy, mint az emberek anyagi területének egy tevékenységét, s helyesen értelmezi-e a dialektikus tagadást. A történelmi kutatásoknak elengedhetetlenül szükségük van a *dialektika* módszerére ahhoz, hogy az események értelmezését tudják adni.

A haladás fogalma azok közé az *ésszerű absztrakciók* közé tartozik, amelyekről Marx a termelés általános fogalmával kapcsolatban tett említést. Ezek az absztrakciók lehetővé teszik, hogy átfogjuk az egész emberi történelem általános és közös vonásait. „A termelés általában absztrakció, de ésszerű absztrakció, amennyiben ténylegesen felszínre hozza és meghatározza azt, ami közös, és így megkímél bennünket az ismétlésektől.“

Az ilyen típusú absztrakciók nem tárják fel a konkrét történelmi fejlődést a maga teljességében, viszont felrajzolják a bonyolult történelmi út főbb vonalait. *Valójában* nem látszanak, hanem éppen a történelem eseményeinek határtalan egyéni sokféleségében válnak valósággá. Nyil-

vánvaló, abból, hogy általános *magában véve* nem létezik, nem vonható le az a következtetés, hogy az absztrakciók üres fikciók.

A társadalmi haladás fogalma kettős *módszertani* szerepet játszik: egyrészt egy társadalmi rendszer felsőbbrendűségének bizonyításában, másrészt a történelem korszakolásában. Megjegyezzük: a felsőbbrendűség kritériumaként nem elégedhetünk meg általánosságokkal, hanem a két társadalmi rendszer struktúráinak sokoldalú, empirikus elemzésére van szükség: a megoldás kulcsa pedig a termelőerők fejlettségi szintjében és a termelési viszonyok mibenlétében rejlik. A mi kutatásunknak nem kell a pozitivistákéhoz hasonlóan elvesznie az empirikus tények tömegében, és nem kell önkényesen kiválasztott szempontokba kapaszkodnia. Kutatásunk pontosan a kérdés lényegére irányul: a szocializmus (vagy más társadalmi-gazdasági rendszer) a kapitalizmussal (vagy más társadalmi-gazdasági rendszerrel) szemben tud-e magasabb fokú termelést és termelékenységet biztosítani vagy sem? Az új típusú termelési viszonyok jóval nagyobb teret nyújtanak-e a termelőerők fejlődésének vagy sem? Kiküszöböli-e a szocializmus az elidegenedést, megszünteti-e az ember egydimenziós voltát?

Ami a történelem korszakolását illeti, ez létfontosságú kérdés a történelemtudományok számára. Márpedig véleményünk szerint a társadalmi haladás, egy társadalmi rendszer felsőbbrendűségének kritériumai részben vagy teljesen egybeesnek a *történelem korszakolásának* kritériumával. A társadalmi haladás kritériumának pontos meghatározása nélkül tehát lehetetlen a történelem tudományos igényű korszakolása.

3. Végül a haladás kategória fontos politikai-nevelő és erkölcsi, vagyis ideológiai funkciót tölt be. A pesszimizmus filozófiájával, a „két-ségbesés csúcsaira szegzett“ gondolkodással a marxi—lenini ideológia *optimizmusát* állíthatjuk szembe. Nem oszthatjuk tehát azt az arisztokratikus szkepticizmust, amellyel egyes polgári ideológusok a haladó gondolkodók, valamint a tömegek társadalmi szerepét szemlélik. A tömegek, az ifjúság ideológiai felkészítése a haladás elméletének sokoldalú kidolgozását sürgeti. Egy ilyen gondos elemzés kimutatja, hogy nem a nyugati civilizáció az, ami halálra van ítélve, hanem a polgári társadalmi rendszer, hogy semmi emberi nem vész el a szocializmusban, sőt minden emberi érték szervesen beilleszkedik anyagi és szellemi kultúrájába.

A különböző polgári filozófiai áramlatokkal szemben a haladásra hivatkozni nem jelent visszatérést a régi felvilágosító eszmékhez. A haladás eszméje mögé bújva nem lehet nemlétezőnek nyilvánítani azokat az elmentmondásokat, problémákat, amelyekre méltán mutatnak rá a legjobb kortárs polgári szociológusok. A marxisták nem hisznek vakon abban, hogy a haladás mindenhatósága nevében a történelem minden titka leleplezhető. A haladás fogalma viszonylagos, nem húzható rá mindenre. A marxisták elismerik, hogy azok az ismeretek, amelyeket az utóbbi száz évben a történelemtudományról felhalmoztunk, nem véglegesek, javításra szorulnak. Nem esnek a másik végletbe, ha a régi fogalom nem felel meg az új tényeknek, akkor nem magát a fogalmat vetik el, hanem mindazt, ami ráakódott, s megújítják a fogalom tartalmát, azt az új felfedezésekhez idomítják. Ilyen megújulásra gyakran sor kerül a tudományok történetében, ebből nem kell feltétlenül szkeptikus, agnosztikus, szubjektivisták és idealista következtetéseket levonni. Tudomásul kell vennünk az abszo-

lüt és viszonylagos dialektikáját. Csak így érthetjük meg a megújulások szükségszerűségét, csak így tarthatjuk természetes folyamatnak, s ez megóv bennünket attól, hogy pánikba essünk, és hogy kétségbe vonjuk az emberi megismerés érvényességét.

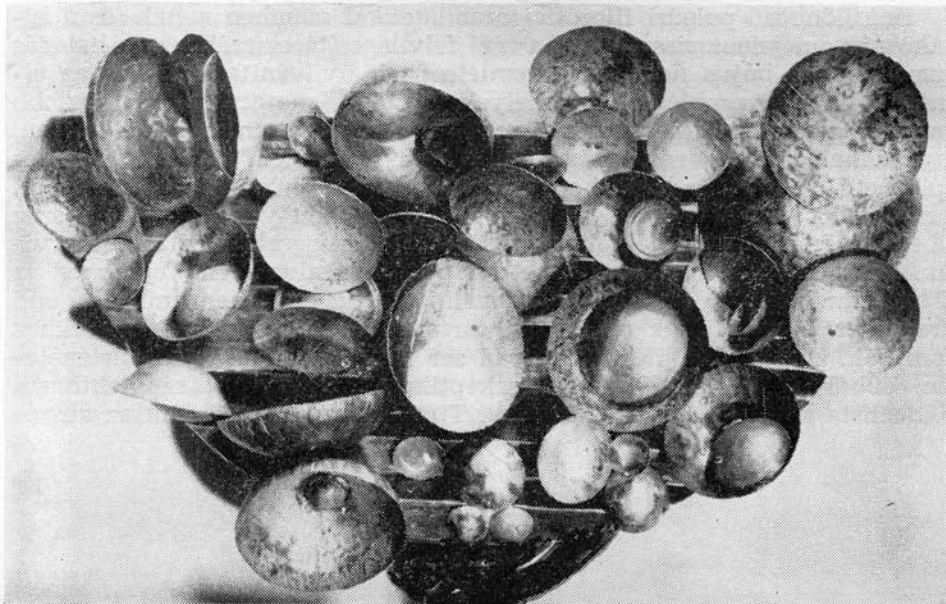
A tudományos fogalomrendszer kidolgozása egyik tudományban sem, így a marxista szociológiában sem öncél. A tudomány embere azért akarja a társadalmi valóságot megismerni, mégpedig minél mélyebben, hogy megváltoztassa. Az elméleti gondolkodásnak kell a valóságot követnie, és nem fordítva. Minden tudománynak szüksége van viszonylag körülhatárolt kategóriák egyfajta logikai rendszerére. A tudományos törvényeket is kategóriákban fejezzük ki. Egy ilyen logikai rendszerben minden kategóriának megvan a maga helye.

Természetesen a társadalmi haladás marxista elméletének a rész-tudományok felhalmozott vagy lehetséges eredményeire kell támaszkodnia. Döntő szerepük van az emberrel foglalkozó tudományoknak, pontosabban gyors és sokoldalú fejlődésüknek. Miért? Elsősorban azért, mert egyedül éppen ezek az emberrel foglalkozó diszciplínák képesek információikkal teljes egészében befogni a társadalmi cselekvés egyre táguló erőterét. Másodsorban azért, mert a humanizmus valódi, a régi megközelítések szentimentalizmusát és elvontságát meghaladó kódexét csak az ember és társadalom elmélyült, tudományos megismerésére lehet alapozni.

Csak a fenti tudománykomplexum erőteljes előrelépése tárja fel az ember bio-pszichoszociális természetének titkait, s teszi lehetővé, hogy az ember az eddiginél pontosabban lássa előre, milyen következményekkel járnak a mikro- és makroközösségek sorsát irányító döntései.

Ez az előrelépés annál inkább időszerű, hogy éppen válaszüton áll a civilizációnk. Mint a *The Limits to the Growth* nagyon helyesen megállapítja, ez a tudománycsoport léphet és lép majd fel a „vak progresszióval” szemben. Meggyőződésünk, hogy ez a tudománycsoport csak a kommunizmus talaján tud majd igazán kibontakozni, s erejéhez mérten bevilágítani a haladás útjait.

Kozma István: Hírek egy más planétáról (fémdomborítás)

LÁSZLÓFFY CSABA

EGY ÉVTIZEDDEL VILÁGOS UTÁN

„Jaj a népnek, ha nincs költészete,
Lelkét elfojtja a körültekintés...”
(Madách: Mózes. — 1861)

A legszomorúbb hogy lassan nem ismernek magukra sem
alattuk lopott ló telivér-táncot tanulnak
lelkendező idétlenséggel mind kevésbé tolvaj-idegesen
hősök lajstromáról lekéstél költő fejed épen
állíthatod ki új farsangi maskarák közé
főlöleges bújkálnod farkas-fölénnyel sírmező-sötétben
híre sincs már kéjenc hóhéroknak mesterlövőknek
csak lélegzétvételed lesik szabályos-e
akár egy dajkált csecsemőnek ó meg nem ölnek
ücsöröghetsz múzeumőrként öregesen alázatod alatt
gyanúsán folydogál valami a hajdani vesztőhelyek
megolvadt haragos hava nyugtatod magad
ide török láb többé nem tapos
A Hold-sarlóból örvet görbítettek a garabonciás
nyaka köré most már csak egyre vigyázz
várják hogy vakkants a hallgatag kutya harapós.

SOLTÉSZ JÓZSEF

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Ha nem állítaná az ember
a létét pellengérré,
ha nem azért izzadna,
hogy gyávaságát gyávasággal,
vakmerőségét vakmerőséggel,
hiúságát hiúsággal tetézte,
hogy a békét csak szünetnek,
a háborút szüretnek nézze,
láthatatlan fegyvert
fogna a kezébe.

Az embernek nincs ellenfele.
Az embernek csak társa van,

meg saját félreértése ...
félelmeivel megtetézve:

A Tudomány attól fél,
hogy majd végképp
ellenünk fordul.
A Művészet úgy érzi néha,
hogy most már végképp
kicsordul.
Az Ember azt hiszi,
hogy a félelem
az ünnepi kabátja,
a Forma a végső megalázkodása,
a Küzdelem pedig —
tragédiája!

Würtz Adám: Madách-illusztráció

MADÁCH ÚTJA TIMONTÓL MÓZESIG

Időnként más és más oldalról tekintünk klasszikusainkra, s ilyenkor változik a kép, új a tanulság. Mondhatnók: minden történelmi fordulatnak megvan a maga *Tragédia*-értelmezése, a maga Madácha. S nem figyeltetett-e a régi Bach-korszak falanszter-bürokratizmusán túl bármely pángermán kultúrfölény-idealizmus lelketlen tébolyára *A civilizátor* kiadása 1938-ban? Az elmúlt évtized pedig a *Mózes* újra felfedezhető, megint más Madáchával lepte meg a nagyközönséget. Ennek a felfedezésnek a kiaknázhatósága még mindig szabad lehetőségekkel tárul elénk. Ösztönösség és tudatosság, népiség és törvény, tömeg és vezetés egyik egyeztetési modelljét tanulmányozhatjuk, s ez időszerű a demokrácia és szocialista programozás ötvöződésének mindennapi vitásakor. Ez az időszerűség egy esztétikailag elkerülhetetlen műközpontú értékelést meghaladva arra kötelez, hogy a mű máig érő hatékonyságát beszámítsuk az író személyiségrajzába, megkeresve ott az alkotásra serkentő mozzanatokot s az irodalom síkjára vetített eredeti politikumot.

Keresztury Dezsőnek nyilvánvalóan igaza volt, amikor ugyanúgy belenyúlt a kezdeti megfogalmazásba, mint Arany János annak idején a *Tragédia* szövegébe. A szerző érdességét, formai fogyatékosait, szűkszavúságát minden Madách-ismerő régóta Alsósztrégova csöndjével, elszigeteltségével magyarázza, s a mű megújításával Keresztury Dezső helyrehozta azt, amit Alexander Bernát több mint fél századdal azelőtt így jellemzett a várúr-íróval kapcsolatban: „...ha eleven kölcsönhatásba lép a közönséggel, mely szókimondásra készíti és minden erejét kelti, lelkének egyéb, szunnyadó tehetségei is kifejlődhetnek volna.“ A Madách-művek közkinccsé válásának menetében nagyon is hasznos volt a drámai költemény színpadi alkalmazása, egyébként kiegészítések és átírások nélkül, legfeljebb hasznos rövidítésekkel és némi átstilizálással, ahol a kifejezéstechnika — még az író saját korához képest is — elmaradozott. A mű „restaurálásának“ nincs szüksége védelemre, a „vulgata“ maga is ősi hagyomány, szent szövegeket időnként a korhoz kellett igazítani. Az 1888-ban Kolozsvárt először bemutatott *Mózes* kelthetett megilletődést, de aligha emelkedett túl egy akkoriban még szokványos bibliai tárgyú iskoladrámán, a Keresztury-féle újratertetés azonban színpadi siker néhány év óta, s beiktatta az elfelejtett drámát a magyar klasszikusok élő műsorába.

A Madách-monográfusok előtt természetesen mindig is ismert volt a művek egykorú összefüggése a politikai szemlélettel és gyakorlattal, az az iskolai absztrakció azonban, mely óhatatlanul együtt jár a nagyok klasszicizálásával, s többnyire távolról sem kedvez a népi közkinccsé válásnak, idővel elválasztott írókat és közügyet, művet és tendenciákat, kizárólag magára a hagyománytiszteltre s az esztétikum többé-kevésbé időtálló értékeire zsuorítva a figyelmet. Ezzel csökkent a tanulság-mo-

dell használhatósága is. A mai új funkcióba-helyezés viszont kiköveteli a politikus Madách gondosabb számbavételét és népszerűsítését.

Ami előbb Petőfire és később Adyra áll (és még számos író-prófé-tánkra mindmáig), jellemző Madách Imrére: nemcsak az írás, hanem a magatartás művésze is. A közügyi állásfoglalásé. Saját korában előbb po-litikus, hagyatékában inkább író, de a kettő elválaszthatatlanul egy. A politikai pálya igazán nem az ifjú Madách családirag örökölt kiváltsá-gokból adódó megyei szolgálatával, diétai szerepével és táblabíróságá-val kezdődik, hanem mindazzal a fenntartással és bírálattal, melyet ép-pen e tisztségeiben környezetével szemben tanúsít. *Törvényhatósági dol-gok* cím alatt futó levélsorozata a *Pesti Hírlapban* egy doktrinér po-litikai csoport, a centralisták közé emeli, anélkül azonban, hogy a gazda-sági és közjogi reformokért folytatott harc gyakorlati terepét, a megyét, országosan centralizált demokratikus állameszményéért feladná. Az a „kritikai kiegyenlítődés“, amivel költői remekművét, *Az ember tragédiá-ját* Sőtér István oly találóan jellemzi, tulajdonképpen itt, a megyei el-lentétek fölé emelkedő, de a megyei lehetőségeket kezéből ki nem ejtő politikai magatartással indul.

A nógrádi publicista egy korabeli francia politikai író nyomán ma-ga is „Timon“ néven jegyzi írásait, ifjan ismételve a shakespeare-i vén hős bőszi kiborulásait... Timon-Madách felfigyel „a pásztorok és zsel-lérek, hazánk ezen proletariátusai“ szenvedéseire, s vadul ostorozza a megyei bürokráciát, „az ismétlések lélekölő seregé“-t, erkölcsi hatalmat keresve egy eljövendő társadalomban. Mi sem jellemzőbb a fiatal nemes haladó felfogására, mint esztétikailag még éretlen, de tartalmában any-nyival eredetibb *Csak tréfa* című színdarabja. Ez a „dráma korunkból“ kulcsot ad Madách közéletiségének és irodalmiságának benső egységé-hez. Főhőse, Zordy Lorán, a közéletben csalódott reformpolitikus, aki végül drámaszerzésre adja fejét — félreérthetetlenül ő maga. A húszéves Madách kiábrándultságai öltének itt irodalmi formát, s a komikustól a tragikusig hajló széles skálán (a főhős öngyilkos lesz) érzékelhetjük már a *Tragédia* későbbi nagy gondolat-láncolatát. És ami a lázongó megyei politikust a legjobban elkötelezi saját pályájára, az a pártatlanság pár-tossága mind a pecsovics maradiakkal, mind az álhaladó szabadelvűek-vel szemben. Ezt a felülemelkedést árulja el barátaival, Szontágh Pál-lal és Pulszky Ferencsel együtt szerkesztett epigramma-gyűjteménye: a Nógrád megyei urak kegyetlenül leleplező arcképcsarnoka.

Mint iparvédő, egyenjogi követelményeket felállító, esküdtszéki rend-szerért szóló, népgyűlések és évi országgyűlés, demokratikus centralizáció mellett kardoskodó, a nemzetiségek jogait elismerő politikus, Madách meg-szenvedti a forradalom és szabadságharc bukását, noha betegsége miatt éppen 1848—49 eseményeitől távol kellett maradnia. Öccse, Kossuth fu-tára, tragikusan elpusztul, nővérét és családját menekülés közben gyil-kolják meg, s egy politikai üldözött rejtegetéséért ő maga is börtönbe kerül, közben — ez még a legismertebb Madách-reminiszcencia — családi élete is felborul. Egyén és közösség, hatalom és szabadság, férfi és nő, boldogság és szenvedély, valóság és eszmény ellentét-párjait a magába zárkózó, visszavonult — a közéletből kiszorult — politikus immár csak

Paulovics László: Mózes →

irodalmi síkra vetítheti, így születik meg előbb a keserű rajz a Beamter-civilizátorról (az íróasztal fiókja számára), majd az ébredő remények s idült csalódások forgószelében, mely Alsósztrégovára is betör, a „kiegyenlítődség“ nagy műve, a *Tragédia*. A csöndben kiforr azonban egy új politikai fellépés dinamizmusa is. Az út a mára befogadott záróműig, a *Mózesig*, nem is volna megérthető ama politikai szerepvállalás nélkül, melylyel a felvidéki remete java férfikorában újra a közéletbe, mégpedig most már az élre került.

A Bach-rezsim menesztését követő reménységek közepette, a más formában kísértő „összbirodalmi“ törekvésekkel szemben, Madách a császári hatalom „anyagi“ erejével a megye „erkölcsi“ erejét sarkítja szembe, s *Politikai hitvallomás* cím alatt írásba foglalt programjában kiáll a függetlenség, a jogi egyenlőség s a különböző ajkú lakosok „nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele“ mellett, testvériesülést sürgetve „állampolgári jogok s kötelességekben“. Ez a gerjedelem viszi a pesti országgyűlésre, ahol 1861. május 28-án ő mondja el barátja, a három héttel azelőtt öngyilkossá vált Teleki László helyett a legkeményebb „határozati“ beszédet a „felirati“ párttal ellentétben. Ez a beszéde, s nem irodalmi alkotásai tették népszerűvé. Országos volt a visszhang. A lapok az elhunyt Teleki László mellé állítják, s arcképét közlik, egylőre mit sem tudva szépírói tevékenységéről. Az országgyűlés feloszlata folytán már nem kerülhet sor *A nemzetiségek ügyében* címmel kéziratai közt rekedt második beszédére, megint a megyébe szorul vissza ellenzéki ségével, majd betemetkezik újra az alsósztrégovai tornyos kúriába. Egy visszamaradt feljegyzése 1861-ből a római korból és a francia forradalomból vett erkölcsi tanulságok felhasználásával támadja a nagysztrák egységsítőtörekvéseket. Ebből a politikai erőjátékból emelkedik legmagasabbra az irodalmi önkifejtés eredővonala: a *Mózes* megírását a szerző a Bach-huszárok bukásakor kezdi meg, s már az országgyűlés feloszlata után, de Garibaldi európai fordulatot ígérő olasz szabadságharcának kitörésekor fejezi be. E konkordanciák teszik megfejthetővé a dráma jelbeszédét, anélkül hogy kulcsdrámára kellene gondolnunk. Madách írói nagysága az, hogy élete és környezete, egész vajúdó kora közvetlen élményanyagát öntörvényű műalkotások teljességébe tudja átültetni.

A „roppant méretű sorsdráma“ (ahogyan Keresztury Dezső nevezi) nem kisebb ellentételeket hoz paradigmaticus egységbe, mint amilyen tömeg és egyén, nép és vezető, régi és új nemzedék, szolgaság és szabadság, ösztön és tudat, igény és fegyelem, tenyészet és tervezés. Mózes elhivatottságában, a nép érdekeit vallva és vállalva, szembekerül népével, s vezéri sikere, hogy át tudja formálni, új szerkezetiségében nemzetét avatni a sodródó tömeget. Benne van ebben a képletben a régi centralista politikus elméleti hivatástudata éppen úgy, mint a tömegek gyarlóságának, a szabadság hiánya következtében leromlott erkölcsének, népmozgalmak széthullásának, árulásnak és züllésnek minden szomorú tapasztalata, valahol Arany torz eposza, *A nagyidai cigányok*, és ama lírai átkok közt, melyeket a „szűk, vén fejű, magyar nép“-re zúdít Ady. Hogy Mózes Széchenyi-e? Vagy inkább Kossuth? Esetleg Teleki László? Vagy éppenséggel maga Madách? És ki Deák Ferenc a darabban? Ez ugyanolyan felesleges behelyettesítő játék, mint Egyiptom azonosítása Ausztriával vagy a Jordán völgyéé a szerző hazájával. A kor népszerű gondolati

szimbolikájának megfelelő, nyilván közérthető bibliai képek önmagukért felelnek, s mélyen emberi töltetük, viszonyulásrendjük az, ami a honi feszültségek politikumát tükrözi.

Egy utólag írt politikai esszé — a *Felvidéki Magyar Közlönyben* 1862-ben megjelent *Szabadelvűség és táblabíró politika* — eszmeifuttatásában is elitéli Madách a népet, ha az „maga cselekedni már régen elfelejtett“, s ugyanott a tanulság is: „...mint a hadvezér csak haditervétől várja a biztos sikert s nem [...] véletlen fordulatoktól, miket csak alkalmilag ragad meg s használ fel örömmel: úgy ügyünk győzelmének is magában ügyünkben kell rejleni s azon szabadsági eszmék mindenhatóságában, melyeknek hordozója.“ A Mózes-dráma paralelizmusában a demoralizálódott tömeg ügye a választott vezérré hárul, s a „zsidók“ és „Mózes“ konfliktusában az új honszerzés öröme hoz feloldást: a népvezér meghal, de népe győz, mert átfegyelmezve érdekei teljesüléséig ér el.

A kis „Emi“ még gyermekkorában Berzsenyi egy mondatát választotta jelmondatul: „Ész az Isten, mely minket vezet...“, s a férfiú Madách szigorú szillogista tételsort állít fel: 1. (*Mózes a pusztában*) „Mert törvény nélkül széthullik a nép“; 2. (*Nép*) „Vezess, — vezess“; 3. (*Mózes a vezéri sátorban*) „Hogy is lenne szabad / Ily nép, melynek még hátán ott van a / Kékes pecsét, véres csík, s elfeledte / Már a korbácsot, a rugást, pofont...“; 4. (*Mózes Jethróhoz*) „De hogyha érzem: mindnyájok között / Én értem legjobban, hogy mit tegyek. — / ... És most engedjek-e / Minden fondorkodót, s hiú pimaszt / Tervembe nyúlni? — / Aki népeket / vezet, bőszült szellemek seregén / Uralkodik. Ha elszunnyad, vagy enged, / Darabokra tépik...“; 5. (*folytatólag*) „Ne régi törvényt! Minden léptem új. / Nem a múltnak fejlesztem én virágát: / Semmiből kell újat teremtenem“; 6. (*Mózes Jehovához*) „E népben élni, halni megtanultam. / Igaz, gonosz. Sújtsd őt, sújtsd és ne kíméld. / Küldj rá csapást csapásra, véle együtt / Eltűrom én is. Ó, csak élni engedd!“; 7. (*Jehova szava*) „A szolgaság mérge úgy áthatotta, / Hogy a hitvány szülő még szülni is / Csak korcstot fog“; 8. (*Mózes válaszából*) „A korhadt részt lehántó kés leszek, / Csak élhessen a nép, az új, az ép!“; 9. (*Mózes a Jordánnál*) „... Az Úr / Rabszolga nép gondját vetette rám. / Keresztül kellett száz vészen vezetnem, / Tűz, vér keresztségén, halálon át, / Hogy szolgasága bűneit lemossa. / Csak zúgolódás, átok volt jutalmam: / És mégis hálát mondok Istenemnek, / Mert e dicső napot meg hagyta érnem“; 10. (*Mózes népéhez*) „...nem a göröngy, amelyen tapodsz: / Néppé e sátor szent törvénye tesz!“

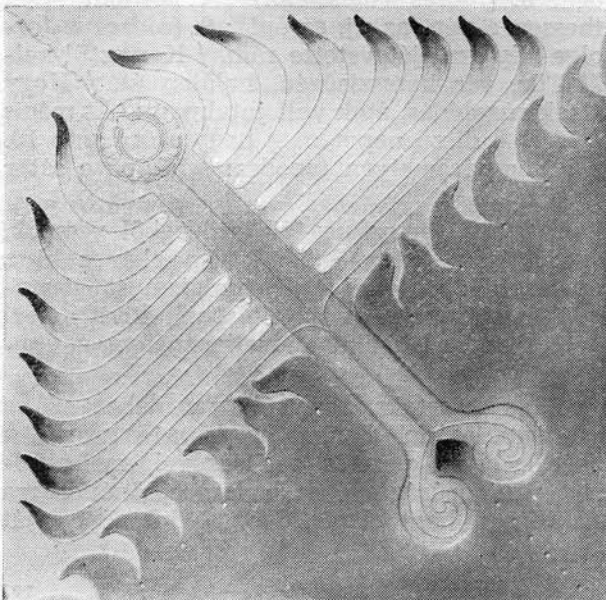
Az idézeteket a mára kanonizált Keresztury-féle szövegből vesszük, s ennyi elég is annak elfogadtatására, amit Sötér István elemez ki a *Tragédia* és a *Mózes* egybevetéséből: az első a determinizmust visszautasítva a gyarlóságok megváltoztatásának, átminősítésének hitét fejezi ki, s a második nem ellentéte, hanem „logikus következménye a *Tragédia* végtanulságának“.

Nem Führer-princípiumról és arisztokratizmusról van tehát szó a kiválasztott, a nagy ember felbecsülésénél, hanem az új, a korszerű, a szükséges „törvény“ betöltéséről, olyan vezetés segítségével, mely felismeri a nép valódi érdekeit, s szigorúságával szabadságra, önállóságra nevel, meggedz, tervbe foglal, irányít, hont alapít. Szolgalelkű nép, saját

vezetőit cserbenhagyó nép, oly nép, melyet vezetői megtagadnak, vezetőtlen-szervezetlen nép csupán vak tenyészet, nem válik korszerű nemzetté... Madách lényegbeli népfeltésére idézhetjük nem véletlenül, hanem együttérzésből petőfies sorait *A hódító* című versből: a zsarnok király hadi dicsőségével szembesítve „a sebzett hősök magoknak, / Feldúlt falvakban, mankókat faragnak“; a *Szontágh Pál barátomhoz* című költemény is hivatlan „nagy ember“ gúnyos kikészítése; s a búcsúversnek szánt *A halál költészete* elmúlt idők bajnokainak sírjánál panaszolja: „Kicsinységemben megmaradtam én. / Talán hogy én is óvjam a sírlámpát, / Mit kegyelet ti néktek félve vitt. / Hogy helyrehozzam a nép gyávaságát / S a hatalom féltékeny gondjait.“ Az elsősorban saját magának író politikus kétségbeesés és bátorítás végletei közt hirdeti a népszolgálat hazafi-törvényét, az örök áldozatot, melyet a népérdek felismerőinek és vallóinak nemcsak szóban s nem is csak személyi kiállásban, hanem a vezetés tudományával kell ellátniuk. Olyan társadalomelvű nemzetszervezésről van tehát szó a hivatottak, a tervezők, a vállalók, a legjobbak révén, melyre Madách osztálya, társadalma kedvezőbb történelmi viszonyok közt sem lehetett volna képes. Az a benső fejlődés azonban, mellyel Timon-Madách a negatív állásfoglalástól (az öngyilkosság szélén) Ádám-Madáchon, a kereső-kutatón át Mózes-Madáchig (s egyidejűleg a majdnem-népvezérségig) ér el, minősége szerint osztályon és társadalmi ellentéteken túl a gondolkozástörténet hasznos algoritmusáé.

A költői álom, a vezető optimista tragédiája túlélte a szerző korát, s ma kibontakozó magatartás-irodalmunk számára képesbeszédében erkölcsi indítékokat ajánl, amikor azokat avatja „nagy“-gyá, akik a demoralizálódás ellenszeréül a demokráciát mozdítják elő, régi megalázások és megalázkodások felszámolásával, az emberség merőben „új“ törvénye szerint.

Halmý Miklós: Hajnali madár

PETHŐ LÁSZLÓ

VISSZASZÁMOLÁS

(Részlet)

Bolyai János feljegyzéseiből

56. nap Már temetők között élek
néhány nap vagy év
talán fényév kell hogy
a „krajcár-istent imádók“
ujjongva temessenek —

55. nap Nem akartam egyedül maradni
társamul az úrt választottam
jöttek jöhettek a némberek
magamból csak a mulandót
adhattam ...

54. nap És anyám — egyetlen a nők
között ki kripta-magányát
bennem oszthatta meg
s a párhuzamokra szabdalt
világban csak kettőnkéről
mondhatták hogy Egy

— — — — —
Itt az öncsonkító magányban
látom megint fehéren izzó
kiterített testét — s jaj nem
segíthet e kettős halálon
az utókor irgalma sem.

53. nap Medve-táncoltatók ripacsok
városában fegyverem a harag
lehet — mintha kihűlt
agyamat látnám egy polcon —
s valahonnan a gyermekkorból
apám intő keze óv-vonz.

— — — — —
És a vérszopó parallelák —
— Bécs — Temesvár — Arad —
„s a Mindenség hasonló
lesz egy végtelen halotthoz“

52. nap **A kezem is görcsbe rándul**
a szám már alig nyílik
papirom fogyóban — hát
mire írjam kétezer éve
görnyedő gondolataim?

— — — — —
És az igazság... az igazság...

De lassan rájövök hogy
az a német (s apám is)
kiket istenként imádtam
mint bagolynak álcázott ürük
együtt bégettek a nyájjal.

Csak ez a hideglelés
ez lenne kíméletesebb
hogy a kint hegedűmbe
fojtsam — s az emberi
szemetet agyamból kidobjam

51. nap „Most keserves vas-időre jutva“
hatalmam a kérdezés lett
s arcotokba kiálthatom: ki az
aki mer és győzhet? — mert
egy sincs köztetek ki
felelhet.

50. nap Számadóm a jövő lehet
hisz én adtam a mindenséget
— talán vesztünkre — újból
a kezetekbe — s az az orosz
róla most ne beszéljünk
(őt is bolondnak néztétek)
hej mikor cseperedik fel
a világ gyomrotokba
gyömöszölt törpesége!

49. nap Kardomon a letaglózott
forradalom vére „szárad“
(én nem oszthattam —
és sebeket sem kaptam)
s itt belül halomra ölve
az évszakok — mintha
az éjszakák függelékeként
elmosódtak volna a nappalok.

48. nap **Összetörve a múlt és jelen
s hiszem hogy a jövőben
élhetek — mert a Tan:
egyetlen bizonyosságom az
üdvre — mikor haragomban
s farkaslakomban nélkületek
is veletek vagyok gúzsbakötve.**
47. nap **Euklidlétől egyre távolodva
közelebb jutottam magamhoz;
s míg torzonborz létetek
nem a közért halálosan véres
addig nem tartozhatok közétek.**
46. nap **Szerelmeim legendává foszladozva
s most itt ülök asszonyoknak
és a múltnak hattal fordulva
arccal a temetők felé —
— — — — — — — — — —
Csak magamat oszthatom:
élőkre holtakra és századokra
— apám már nem él —
s gondolataimat megette a város
ez a felfuvalkodott poloska-nép.**
45. nap **Kiket így megvetek, azokat én
Bolyai János válthatom meg
mert idő és tér — — —
s ötödik dimenzióm a beszéd:
Magamat sem mentegeitem
sokszor bennem is égett
szibarita poklotok: asszonyomat
s gyermekimet vagy apámat
akartam gyilkolva látni —
s jaj én feküdtem ottan
vérbefagyva — csörgősipkás mártír.**
44. nap **Gondom lett e tippánós
alázat mely lelkünket
és utódainkat is meggyalázza;
aki nem hallgat az csak
éljents kiált — hát senki
sem mondaná: vesszen a király?**

43. nap Lónyeresnyire — itt az erdő
 alatt dideregve toporzékol
 a tél — be-betör házamba
 talán az istenektől lopott
 tüztől sem fél — — —
 Melengetem próbálom védeni
 szívemet a fagytól — hisz
 tudom: ezen az erdélyi tájon
 csak az maradhat itthon
 kinek országa és háza
 toprongyosságában is a mindenséggel
 azonos.

MANDICS GYÖRGY

SOROZATOK

1, 2, 3, 4, ...
 3, 5, 7, 9, ...
 2, 2, 2, 2, ...
 törvény köszönt
 fa, kő, kő, fa,
 pad, pad, pad, pad
 láb, láb, láb, láb ...

Sorozatokba ütközöm:
 sétány, fasor, utca,
 sürgönykarók,
 vonattalpfá,
 idő,
 árpakeresztek,
 varjúserreg ...

Ugyanazok s mégis más elemek
 özönlenek. Fák, ablakok, percek halmazában
 fuldoklom, mert mindennapi utam akácait
 se tartja a fénybe emlékezetem.
 Három fasor közt fel nem ismerném már.
 Akác — bármelyik fa lehet a Tiszától Afrikáig.
 De mindnek nem adhatok más nevet,
 s a részletkülönbségek kiemelése
 sem megoldás, hisz oldalnyi szó se lenne elég,
 hogy e fát elhatároljam a következőtől
 vagy akár attól, amivé tíz év
 múlva válik —

Hát indexet adok mindnek:
 első pad, második, harmadik —
 első lécs, ... tizedik, ...
 nyolcadik hajnal ...
 ötödik híd ...

A természetes számok halmazán
 csüggök
 szívom kifogyhatatlan erejét:

mögöttem lépteim
 terítik
 gyűlölt konvergens sorukat
 amíg a csendre rálelek:

huszonegymillió,
 huszonegymillió
 egy

MADÁCH ÉS A HALADÁS ARITMIÁJA

Csak az tehet fel magának kérdéseket a világegyetem értelméről, aki képes meglepődni az események menetén.

MAX WEBER

Madách — feltehetőleg — előbb csak meglepődött. Aztán felháborodott, feltette magának a felháborodás kérdéseit, végül megpróbált válaszolni rájuk. Ismerjük a válaszait, és tegyük fel, hogy megértettük őket. Nem volt társadalomtudós, politikus sem volt. Végeredményben tehát nem is az a fontos, ki mennyire tud belenyugodni Madách kérdéseibe és válaszaiba, ki mennyire ért egyet velük.

A Tragédia szerzője értelmet keresett; mondjuk, a világegyetem értelmét. Haladást talált. De miféle haladást?

Első zseniális telitalálata: a haladás egyetlen adekvát műfaja a tragédia. Az *ember tragédiája*: bukás és távlat.

Távlat? A jövőre csak a múltból (no meg a jelenből) lehet következtetni. Minden jövőbenezés mozgósítása, dinamizálása a már megszerzett tapasztalatoknak. Nem véletlen, hogy a jövő komolyan vehető fürkészői a legkevésbé sem optimista ábrándkergetők. A haladást mint tűrhetetlen állapotok fokozatos megszűnésének vagy radikális megszüntetésének folyamatát hirdetik. S nem véletlen az sem, hogy éppen az optimizmus és a haladás értelmezése körül találja a legtöbb félreértést az, aki figyelmet szentel ezeknek az időben módosuló fogalmaknak. Pangloss személyében Voltaire bárgyún megalkuvó optimistaként gúnyolja ki Leibnizet. Tegyük úgy, mintha nem olvastuk volna a *Candide*-ot. Lehet-e optimista az, aki „ezt a világot” — a mindenkori világot — „az elképzelhető világok legjobbjának” vallja? Hát ez a legjobb? A nyomorgó milliók, a tudatlanság, önkény, az ártatlan szenvedők és a pöffeszkedő bűnösök világa? Aki úgy véli, hogy nemcsak minden, ami volt — mert ebben még van ráció —, de minden, ami lesz, ami lehet: rosszabb, az kétségtelen tagadója a haladásnak. De nem optimista, hanem pesszimista reakciós. Véglegesként fogadja el a rosszat, a legrosszabbát, mert már túl nem haladhatóvá teszi azzal, hogy a legjobbnak állítja.

A Tragédiában felleljük a leibnizi elvet: az Úr testesíti meg, az, akit csak „*hódotol illet meg, nem bírálát*“ azért, amit teremtett; aki azt vallja, hogy megteremtette az elképzelhető világok legjobbját, tehát olyan világot, amelyen már nem lehet javítani. Nyelvünk bölcsessége a *javíthatatlant* ellentétezi a *tökéletessel*. Holott van köztük rokonság is: egyformán abszolút jelzők, semmilyen erőfeszítéssel nem mozdíthatók ki holtpontjukról. Tagadják az erőfeszítést. Tagadják az embert.

Persze, Lucifer is leibniziánus, csakhogy a maga módján, vagyis fonákul. Ez a világ az elképzelhető világok legrosszabbika — mondhatná

mindegyik színben, de nem mondja, mert tudja, hogy a következő szín világa éppoly megváltoztatandó lesz, mint az előtte való volt, amelyet a csalódott, az újra csalódott Ádám meg akart változtatni... Akik sehol sem lelték Madách haladás-koncepcióját — amely színről színre, álomról álomra, ébredésről ébredésre a változtatás parancsoló szükségeként viszi előre ezt a lélegzetelállítóan izgalmas és mozgalmas, mert elmemozdító tandrámát —, valamilyen giccses „tragédiának“ tapsoltak volna szívesebben. Madáchnál nincs apoteózis. A Tragédia ott végződik, ahol a küzdelemnek kell kezdődnie: a küzdelem az egyetlen bizonyossága a Tragédiának, minden tragédiának.

Századunkban még a reakciós sem vallhat színt, hogy haladásellenes. A haladáshoz csak azok nem „viszonyulnak“ semmilyen módon, akik megpróbálnak a történelmen kívül élni. Mi, civilizált emberek tehát kétféleképpen közelíthetjük meg a haladás eszméjét: demagógiával és küzdelemmel. A demagógiára még visszatérek. Kezdjük a nehezebben, a küzdelmen.

A fokozódó veszély-tudat halálos szorításában, bénító hírek, menekülésvágy és helytállás-kényszer közt vergődve írja Bálint György 1936-ban:

„Ma eszembe jutott Madách. Mindig nagyon szerettem *Az ember tragédiáját*, csak utolsó mondatával nem tudtam soha kibékülni. Annyi céltalan küzdelem után mégis: »Ember küzdj és bízva bízzál!« — mindig úgy éreztem, hogy Madách ezt a mondatot meggyőződés nélkül írta a nagy mű végére; csak azért, hogy eleget tegyen az optimizmus illemszabályainak. Most, nem is tudom, hogyan, ezen a kora tavaszi napon ráeszméltem, hogy ez a mondat az egész mű lényege. Küzdelem magáért a küzdelemért: ez az élet. Madách nem hiába nevelődött Hegelen, dialektikus volt, megértette, hogy élni annyi, mint küzdeni, és ezért a küzdelem jó. Bízva bízni: ez kissé nehéz, és nem mindig sikerül. Küzdeni viszont olyan természetes és nélkülözhetetlen, mint lélegzetet venni. Küzdeni még bizakodás nélkül is érdemes.

Besötétedett, hűvösen libben a szél, most kellene menekülni. Ki tudja, lehet-e még, mire megint világos lesz. Maradok.“

Nem elég bízni, a haladásban. Ez világos. Küzdeni kell... A nagy eszmények fonák és groteszk, sírnivalóan groteszk diadala: hitelük, nemesítő erejük akkora, hogy a legszennyesebb eszközöket, a legvérfoltozottabb szerszámokat is velük — a céllal — próbálják tündöklő tisztára mosni. Ma már az agresszor is békét hirdet, a diktátor is szabadságot ígér, a maradi is haladásról szaval. Árt-e ez a haladásnak? Árt. Árt, mert zavart kelt, hitelt ront, demobilizál. Kisajátítván a haladás ügyének szolgálatát s kijelölve előmozdításának „egyedül üdvözítő“ módozatait, azokat rekeszti ki az igazi szolgálatból, akik valóban érdekeltek a haladásban: nem értük s nem is a haladásért, hanem általuk, helyettük és ellenük — tehát a haladás ellen — gyakorolja a hatalmat. Madách Ádámja rendre fáraó, hadvezér a görög demokráciában, keresztesvitéz, vezető forradalmár, kiszolgáltató tudós. Álljunk meg ez utóbbinál; Keplernél, aki rop-pant tudását aprópénzre kénytelen felváltani, s ebben a buta, hiú, kacér asszony inkább mellékkörülmény, mint ok. Más az ok. Mutatis mutandis az, amiért egy Einstein kétségbeesetten halt meg, tudván, hogy zseniális felfedezéseivel hozzájárult a legpusztítóbb fegyver előállításához; amiért

Dürrenmatt fizikusai az örültekházába menekülnek, amiért Brecht Galilei-je a visszavonás után, tanítványa keserű kifakadására — „Szerencsétlen ország, amelynek nincsenek hősei!“ — így felel: „Nem. Szerencsétlen az az ország, amelynek hősökre van szüksége.“ S ezzel már vissza is kanyarodtunk a haladáshoz, ha egyáltalán eltávolodtunk tőle.

Kétségtelen, főként huszadik századi szemmel nézve kétségtelen, hogy a tudós számára horoszkópot készíteni nem jelent olyan gyötrő lelkiismereti problémát, mint atombombát gyártani. A horoszkóp és az atombomba a tudománynak mellékterméke csupán, nem célja. De micsoda melléktermékek! Fölébe kerekednek a célnak, fölébe kerekednek a tudósnak. A csillagjósolás ártalmatlanabb ugyan a nukleáris robbanás gyilkos gombájánál, annyival ártalmatlanabb, amennyivel alacsonyabb fokát jelzi a tudomány hatalmának — vagyis a haladásnak. S ezzel talán eljutottunk oda, ahonnan voltaképp kiindulnunk kellett volna: a haladás roppant problémájához korunkban. Nem véletlenül választottam éppen a tudomány s implícite a technológia fejlődését érzékeltető példát, hiszen a haladás legkétségtelenebb bizonyítékának nagyon sokan, aggasztóan sokan, éppen ezt tartják.

Századunkban a haladás nem ugyanazt jelenti mindenki, az egész emberiség számára. Van, akinek már az is haladás, ha napjában egyszer jóllakhat. Ne szégyelljük ezt bevallani, pontosabban, ne szégyelljük bevallani, hogy szégyenletes foltja ez a haladásnak, noha csakis azok szégyellik, akik teljességgel ártatlanok benne, akik a legtöbbet teszik azért, hogy megszűnjék az éhség a földön. A javak igazságos elosztásának társadalmi elve nem ott érvényesül, ahol a technológia a legfejlettebb, s a leginkább áthatotta a mindennapi életet, viszont ott — az Egyesült Államokban — vetődnek fel a legélesebben azok az ellentmondások, amelyek a céljavesztett haladást jelzik. A radikális sajtó tanúsága szerint az amerikai közvéleményt, amely csupán néhány évvel ezelőtt még a tudományos és műszaki haladás bűvöletében élt, ez a fejlődés ma már a következő problémák képében foglalkoztatja: a tudomány segítségével egyre több növényzet-pusztító bombát és lézert alkalmaztak Vietnam ellen; az Apollo-terv eddig 24 milliárd dollárt emésztett fel — minek?; több mint 27 millió lakosnak nincsen biztosítva a létminimuma; 2 millió amerikai sose járt iskolába (!); minden második amerikai állampolgár tizennégy éves kora óta dolgozik; terjednek a szekták, gombamód szaporodnak a „próféták“ — paradoxális visszahatásaként a tudati szennyeződésnek; az autók kipufogója megmérgezi a városok levegőjét, a rovarirtók kipszítják a még szabadon élő állatfajtákat, felborul a biológiai egyensúly — s az aggasztó, új és még újabb jelenségek száma egyre nő. Edmund Clay fiata' biofizikus, aki a szuperszonikus repülőgépből látja annak a jelképét, amit ő röviden így nevez: „Menekülés — előre!“ — a tudományos haladással kapcsolatos, indokolt aggályokat azzal magyarázza, hogy a tudomány eddig nem oldotta meg a hagyományos problémákat, és ezek mellé új problémákat kreált.

Hol a megoldás? Madách tudta. A londoni színház végén Ádám azt a társadalmat invokálja:

*Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,*

*Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem virraszt.
Ez el fog jönni, érzem, jól tudom.*

Hét és fél évtizeddel később, 1936-ban, ugyanazokban a napokban, amikor igazolást keresve — a kétségbeesésre? a helytállásra? — Bálint György felidézi *Az ember tragédiáját*, visszhangja kél a madáchi hitvallásnak:

*Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedj
szép, komoly fiadat!*

A feladat még mindig nem került le az emberiség napirendjéről. József Attila már olyan forradalmak kortársa volt, amelyek félféudális sorban élő népeket lendítettek át elkerülhetetlennek vélt történelmi szakaszokon a szocializmusba. Az emberiség és a haladás viszonya ma még összetettebb. Legalább két-három termelési mód szimultán alakulásának vagyunk tanúi, részesei, sőt, ha beleszámítjuk az etnológusok felfedezte törzseket, amelyek az ősközösségi barlanglakók életét élik — még többnek is. Kőkorszakbeli kortársaink évezredek tucatjaival vannak mögötte annak a társadalmi rendnek, amelyet a néhány száz kilométerrel odébb élő nemzetek mint túrhetetlen visszamaradottságot igyekeznek felszámolni. Próbáljuk elképzelni a *Tragédiát* úgy, mintha az egymást követő történelmi-társadalmi alakulatokat megjelenítő színek egyszerre jelennének meg a színpadon: körülbelül ilyen képet mutat a Föld 150 évvel Madách születése után. S ehhez gondoljuk hozzá a XIV. szín döbbenetes látomását, szállóigévé lett gondolatát: „Sok az eszkimó, kevés a foka” — mely akár egy mai ökológiai vita mottója is lehetne —, hogy ráeszméljünk: Madách közelebb van hozzánk, mint a kortársaihoz, közelebb állunk hozzá, mint számos kortársunkhoz.

Madách egy olyan haladás-modellt állított fel a *Tragédiában*, amely kétértelműnek hatott sokáig, mint minden alternatíva: a kétségbeesést éppúgy le lehetett vezetni belőle, mint a biztatást a küzdelemre. Mire hasonlít ez, ha nem a valóságra magára, amely döntések szakadatlan láncolata, bukásoké és nekirugaszkodásoké; mire, ha nem a történelemre, amely nem futószalagon készül?

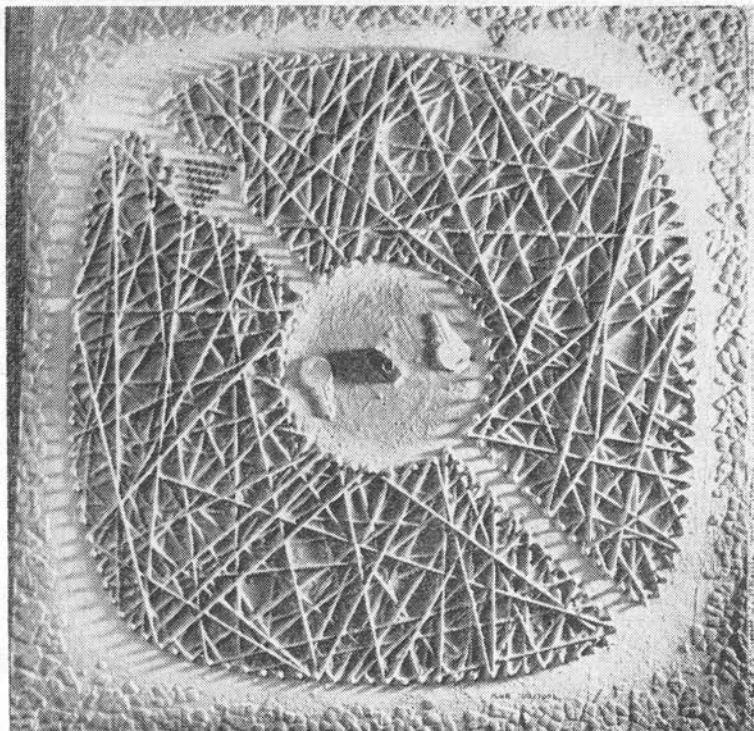
A történelemre, amely felöltötte s le is vetette sokhelyütt már a londoni szín alakját, de — mi tudjuk, Madách nem tudhatta — a falanszter-alakot sosem öltheti fel. Aki a londoni színt megírta, annak ismernie kellett s helyeselnie is a szocializmus tanát. Aki leírta a falansztert, az a kispolgári utópizmustól féltette a kollektívizmus felé tartó emberiséget, attól, amelytől Lenin is óva intett: az egyenlősítőt, a szikkadt, nem emberarcú, tehát magát szocialistának csak álcázó rendtől. *Madách haladás-eszményében az ember célja, nem pedig eszköze a haladásnak.* Csakhogy a *Tragédiában* Madách nem eszményt ábrázol, hanem tapasztalatot, s tapasztalata szerint minden addigi rend az eszköz és a cél felcserélésének, szerepcseréjének folyamataként kapcsolódott a megdöntött és a kivándó rendhez. *Az ember tragédiájának* keretjátéka a bibliai anekdotából páratlan szintézis lehetőségét bontja ki: a bravúros kettős perspektívában Ádámmal együtt mi is előrevetített történetként látjuk azt, ami visszatekintve, a bizakodásra s küzdelemre méltó jövőhöz képest az em-

beriség előtörténetének bizonyul. Van Rilkének egy csodálatos gondolata, amely mintha a Tragédia sugallatára született volna: azt kívánja a költő, bárcsak olyan ártatlanul nézhetnők a dolgokat, mint az első ember... Madách az első ember bibliai fikcióját, a mitikus Ádámot hívja segítségül, hogy a teljes ártatlanság — vagyis tapasztalat-mentesség — valóság legyen, s a megszerzendő tapasztalatok története — álmom. (Történelemről szólunk, tapasztalatról, tehát hadd emlékeztessünk arra, hogy a Tragédia bukott forradalom után született.) Ami Madách számára tehát ismeret és tapasztalat, egyéni és közösségi, vagyis emberiség-méretű — az Ádám álma. Felébredvén, a metafizikai kaland hőse visszalép a történelmen kívüli, pontosabban a történelme előtti létbe, melynek biológiai mozzanat jellegét az emberi faj öngyilkossága és a fajfenntartás ösztöne és felelőssége közötti alternatíva nyomatékosítja. Ismerjük Ádám-Madách választását. Tudja, mit vállal, minek néz elébe: álombeli múltja immár jövő.

Jövő: vagyis megváltoztatandó jelenek sora. Madách költői nyelvén a haladás a mindenkori változtatás szükségessége: ez a bizonyosság, ezért a küzdelem. Ugyanez kor- és eszmetársunk, Brecht kemény, illúziótlan nyelvén így hangzik: „A világot meg kell változtatni, aztán pedig megváltoztatni a megváltoztatott világot.“

Akár programnak fogjuk fel, akár definíciónak — a haladás meghatározásának —, ha a bennünk élő Madách álmában vagy a mi álmunkban kortársunk lenne, mint Kepler a francia forradalomé, megértené, és velünk tartana. „Közös erővel összeműködni.“

Halmy Miklós: I. 25.

A JÖVŐ VISSZAVÉTELE

Ifjúsági forgatókönyv

Az az együttes, amelyik a *Tragédiát* színpadra viszi, legyen fiatal. És legyen bölcs, mint a vénék, azaz tudja: a *Tragédia* a maga teljességében eljátszhatatlan. És játssza el mégis, ne legyen más választása.

A játék az együttes vezetőjének alkotói válságával kezdődjék. Az Úr szerepét ossza ki a rendező önmagának, és többé ne léphessen ki a szerepéből: az önmagával való teremtői elégedetlenségből. A befejezett mű nagyságáról beszélni ne legyen több udvariassági gesztusnál: a kisegítő személyzet gyér tapsa kongjon üresen a túlvilágított színpadon. A Rendező lélektelen szövegmondással jelezze: maga tudja a legjobban, hogy ami befejezett, az végleges, ami jövőtlen, az elvesztette a jóvátétel lehetőségét. Kész művével idegenül álljon szemben, mégse tudjon elszakadni tőle. Ne higgyen a sikerben, hívja ki mégis maga ellen a tapsot.

Dicsértesse magát, de legyen ereje beismerni: nem ő képviseli egyedül az itt fellépő együttes igazságát. A hallgatag Lucifert úgy lökje el magától, hogy ne férjen hozzá kétség: benne látja a jövőt. Lucifer szerepét ezért az együttes legerősebb egyéniségére bízza, akiben önmaga jobbak feléhez ragaszkodhat. Adjon Lucifernek lehetőséget a bizonyításra: a kész előadás újratereztésére. Lucifer rendezhesse újra a darabot, ha nem is az elejétől, legalább a második színtől, vonhassa be az együttes tagjait a darab értelmezésébe, rendelkezessen velük szabadon.

A rendező legyen elég fiatal és elég öreg ahhoz, hogy nagylelkűségében jelezni tudja a sértettséget és sértettségében a nagylelkűséget. Éreztesse szellemi fölényét, azt, hogy az együttes dolgaiban egymaga szokott dönteni. Legyen kategorikus, amit mond, azt ne indokolja. Gondolkozása mégse legyen merev, még ha öntörvényűen mozgatja is együttese tagjait. Ez a kikötés fontosabb, mint amilyennek e pillanatban látszik: enélkül a Rendező képtelen volna a darab végén levonni a végső konzekvenciákat. A darab vége azonban még messze van.

A Rendező környezete egyszerre érzékeltesse a színház átmeneti világát és a befejezettség kietlenségét. A Rendező mindvégig ne találja a helyét, egyszerre legyen és ne legyen a színpadon.

Ádám és Éva legyenek hétköznapiak. Helyzetük legyen banális, szövegük közhely. Jelentéktelenségük emlékeztesse őket arra, hogy ebbe az együttesbe is szinte tévedésből kerültek. Mozgásuk legyen esetleges, legyen a mozdulatlanságig alkalmazkodó. Lássék rajtuk: nekik teljesen mindegy, hogy ki rendezi őket, és hogy a Rendező megosztja-e velük elképzeléseit. Ne kerüljön erőfeszítésükbe azzal áltatni magukat, hogy övék az egész színpad, hitük kitartottjaként tapogatózzanak faltól falig (fától fáig). Legyenek áttetszőek, akiknek bárki jöttment az agyukba láthat, legyenek alakíthatók. Tegyéek, amit mondanak nekik, és ne tudják, mit

tesznek. Legyen nyilvánvaló, hogy ha Lucifer azt mondaná nekik: legyenek önállóak, akkor engedelmesen önállóak lennének. Jövőjük ne izgassa őket, játékuk következménye ne tartozzék rájuk. Még akkor sem, ha egy alkalommal véletlenül olyat tesznek, ami — mint egy katapult — kiveti őket a boldogságból. De addig hitessék el a nézővel: nem okosabbak és nem butábbak, nem cinikusabbak és nem naivabbak nála. Legyenek egyformák, mint két gyerek, mint egy farmernadrágos fiú és egy farmernadrágos lány, legyenek összetéveszthetők. És ez a semmittevésük, ez a semmitmondásuk, ez a közönséges mindennapi életük legyen a Tragédia *közvetlen, érzéki szintje*. Legyen ez a végtelen jelenidőben forgó közömbös élet.

Innen próbálja meg őket kicsempészni a luciferi fortély — de csak egy játéknyi időre, ameddig egy előadás szokott tartani. És Lucifernek ne lehessen könnyű dolga. Miközben egy másik Lucifer szerepét játssza, szédüljön meg a szabadságtól, higgye azt, hogy neki minden sikerülhet. Képzeld azt, hogy ő a színpadon az Úr, és titokban máris vegye kezébe a képzeletbeli ostort. Hajszál válassza el attól, hogy hatalmi szóval szoktassa önállóságra rábízott partnereit.

De ezt csak a kívülálló vehesse észre. Ádám és Éva előtt Lucifernek azt a jóakarató idősebb barátot kell megjátszania, aki a fiatalok önállóságát pártfogolja. A fiatalok bizalmába kell férkőznie, meg kell nyernie őket a rendhagyó játéknak. Úgy kell rámutatnia a falra (a színpadra: a fára), hogy Ádám és Éva felébredjen a gyanú: a fal (a fá) csak látszat. Szép szóval és fortéllyal kell rávennie őket a felnőtségre, rávezetnie őket egy olyan katapultra, melyről csak a rálépés pillanatában fog kiderülni, hogy valóban katapult volt-e, vagy berozsdázott színházi süllyesztő.

Lucifernek mindent egy lapra kell feltennie. Érezni lehessen, hogy ettől függ: lesz-e hármuk találkozásából valódi közösség, mely ha nem is azonnal, de játék közben fokozatosan fel tud nőni a Tragédiához. Lucifer legyen a szorongásig vakmerő. Könnyelműen hagyja ki a számításból, hogy a Rendező végig ott áll valahol a háta mögött, s rideg szigorúsággal követi a mind álnokabb luciferi játékmenetet, a játék növekvő kétértelműségét, a szereplők eltávolodását önmaguktól, a szerepek mind szédítőbb szerepjátszását.

Sejteni lehessen: a Rendező — mivel nem lehet más, mint önmaga — egy idő után elkerülhetetlenül be fog avatkozni a játékba. Már az első mozdulat, az első siker után gondolni lehessen: nem következhet második: nem lehet minden készen kapottat állandóan kérdésessé tenni.

A hétköznapiokból való közös felemelkedés és a hétköznapiokba való közös visszahullás élménye legyen a Tragédia *erkölcsi szintje*.

Ezután ne lehessen ugyanúgy élni és ugyanúgy játszani, mint eddig. Mindenki legyen egy illúzióval szegényebb; a Rendező fogja szűkebbre a nagylelkűségét, Lucifer elégedjen meg a segédrendezői szereppel, Ádám és Éva ne érezze többé magát a paradicsomban. És mindenki legyen egy lehetőséggel gazdagabb: a Rendezőnek ne kelljen többé hatalmával elensúlyoznia az új kockázatát, Lucifer a szembenállás látványossága helyett kezdhesse meg a folyamatos munkát, Ádám és Éva pedig élje át jövőbevetettségét. Ádámnak ezentúl ne legyen mindegy, hogy mit játszik, Évának pedig, hogy hogyan játszik. Magányukban ne a függés, hanem a

be nem teljesedett közösség hiányát érezzék. Magányuk egyszerre ígérje és tagadja egymásrautaltságukat, a Tragédia ettől fogva legyen Lucifer, Ádám és Éva jövő- és közösségalkító kísérlete.

Lucifer egyszerre magyarázza és játszassa el, mintegy a csoporttal magával kísérleteztesse ki gyökeresen új rendezői koncepcióját: legyen a Tragédia ebben a felfogásban egy átlagos ifjúsági színpad jövő felé fordulásának drámája. Az fordul a jövő felé, aki maga szeretné kezébe venni sorsának irányítását. A jövő végéig belátni — ez már Lucifer különcsapdája. Lucifer legyen óvatos: ne lódtítsa Ádámot és Évát egyből a végtelen jövőbe, mikor a véges jövőtudatot is nehezükre esik majd elviselni.

Lucifer jó pedagógus módjára ne bizzék az ész mindenhatóságában. Ne sokat szavaljon a közösségi munka ésszerűségéről, hanem teremtsen meg a közösségi játék további feltételeit. Tegye hármuk közös ügyévé a legfontosabb kérdést: hogyan tovább? Lucifernek rá kell vezetnie Ádámot és Évát arra a felismerésre, hogy a jövőt egyszerre álmódja és éli az ember. Egy pillanatig se felejtsek: nem egy, hanem három ember együttes álmát és önmegismerését kell eljátszaniuk. Minél eljátszhatatlanabbnak tűnik egy ilyen közös álom, annál valóságosabban elhető át a csoport önmagára ébredése. Annál nyilvánvalóbb lesz, hogy itt két nemzedék közös jövőműhelyéről van szó, melyben az idősebb jogán Lucifert illesse meg a mindentudás fölénye. Vonja be tudását titokzatossággal, tegye mutatvánnyá, tegye álombeli sztorivá, ezzel is éreztesse, hogy a játék sorsa tőle függ. Legyen ő az, aki mindig tudja, hogy mit akar, míg a fiatalok csak azt tudhassák, hogyan *nem* akarnak élni.

Legyen a Tragédia az, aminek a szerzője szánta: a forradalmak hét-köznapivá válásának parabolája. A játék kulcsa, hogy ezt a közös sorsot, bármennyire is közös, ki-ki egyénisége törvényei szerint álmódja és élje: Lucifer mint múltat, Ádám mint jövőt. Érezni lehessen: Lucifer és Ádám szembevetett álma nem közönséges teljesítmény: úgy lezárt múlt, hogy nyitott jövő. Egyedül Éva szemére ne jöjjön álom. Éváról csak álmódjanak, miközben Éva talán virraszt, mintha ő lenne a mindenkori lelkiismeret.

Innen kezdődjék az igazi luciferi játék: a darab lényege. Legyen ez a Tragédia *történeti szintje*, erkölcsbe ágyazás után történelembe ágyazás valótlán valósága.

Lucifernek a színpadot mind gyakrabban kell majd átalakítania tudományos műhellyé, a játékot tanulássá. Ez a műhely hasonlítson az úrhajók fedélzetéhez: egy jövőprogram háromtagú legénysége egyetlen úrkabinba zárva utazzék a saját százezer éves múltját jelentő jövőbe, és ne tartson tovább ez az álom, mint az oxigénpalackban az oxigén.

Minél bonyolultabb a játék, minél több réteg bontható ki a Tragédiából, nekik annál magasabb gondolati és fogalmi szintre kell emelkedniük. Nem elég megérteniük a forradalmat, meg is kell találniuk helyüket a forradalomban. Azonosítaniuk kell a mindennapi jelen időt a forradalom jelenidejével. A szűk jelen idő helyett meg kell barátkozniuk a kiterjesztett jelen idővel, mely jövőt és múltat egyaránt magába foglal. Fel kell készülniük annak a megsejtésére, hogy a Tragédiában nemcsak a keret-színek fogják közre a történetieket, nemcsak a valóság az álmat, játék a játékot, mindennapiság a nembeliséget, hanem a maga rendjén a

történelem is visszatérhet a mindennapokba, a beszűkült jelen idő banalitásának is be kell valahogy ágyazódnia a történelembe.

Lucifer győződjék meg egyre inkább arról, hogy nemcsak a Tragédiát vállaló együttesnek van szüksége a darab közösségi értelmezésére, hanem a Tragédia értelmezésének is hármuk közösségi kísérletére. Próbáljanak meg tehát kiemelkedni korokba tördelt szerepeik naturalizmusából, a zene, a beszéd és a színpadon való helyváltoztatás együttes jelrendszerével hangsúlyozzák önmaguk folytonosságát. Legyen fontosabb Ádám, Éva és Lucifer helye és szerepe a forradalom műhelyében, mint a különböző színeken belül.

A megálmodott Éva fokozódó idegensége, elérhetetlensége jelentse Ádám növekvő magányát mindenfajta illuzórikus közösségben, a cselekvési lehetőség időleges beszűkülését, az erkölctől, saját ifjúságától való távolodást, a valóság eltűnését, tehát az önismeret beszűkülését.

Lucifer most már levehetné róluk a kezét, nem kell már apró cselekkel beavatkoznia a játékba. Minél szemlélődőbb Ádám, annál egyoldalúbban legyen kiszolgáltatva Lucifer tudásának. Megálmodhatja ugyan kis különálmát a közös álomban, a nagyságot a törpe jelenben, de ezzel ne tudja magát elkábítani. Úgy lebegjen a párizsi szín a Tragédia felett, mint egy fájdalmas utópia, melyről nem lehet tudni: a távoli múltba vagy a távoli jövőbe vész.

Tűnjön úgy, hogy ez az a pillanat, ahol fel kellene ébredni. A luciferi játéknak be kellene érnie ennyivel. Ádám lássa be, hogy Lucifer tudása nem terjed tovább, mint az emlékezete. Ne bízzék az utólagos megismerésben, higgye azt, a jövő tudása csak akkor következik be, ha megvalósítjuk. Vagy ha ő nem, akkor Lucifer állítsa meg a játékot! Ne legyen a jövőkutatás sarlatánja, ne sodorja veszélybe együttesét!

Az álomnak mégis folytatódnia kell, az együttes nem játszhat távlatok nélkül. A Tragédia folytatódik még akkor is, ha a jelenből mechanikusan meghosszabbított jövő sohasem lehet más, mint kiindulópontja: a jövőtlenség. Ez is egy alternatíva: ez Lucifer alternatívája. Megfordított paradicsom, negatív utópia — falanszter. Rossz jövő, gyarmatosított jövő, olyan jövőmodell, melyből Lucifer tudományos pontossága és műltrairányultsága épp a lényegyet lúgozta ki, az egyéni kreativitáson alapuló közösségi távlatot. Az idegen világ, melyben talán új életet lehet kezdeni, éppolyan hamis alternatíva, mint Ádám öngyilkossága a földi világban. Mindkettőből kimaradt Éva, s Éva elvesztéséből következik Ádám elvesztése. Éva teljes hiánya Lucifer és Ádám gondolkozásmódjának dogmatizmusa. Ha Ádám, Lucifer és Éva az egyre nélkülözhetetlenebb Egész „átpillantásának“ mozzanatai — Éva elvesztése ejtse csapdába a jövőt. Ádám és Lucifer egymásrautaltsága Éva nélkül merev antinómiákra töredezen szét: vagy a hit, vagy a tudás, vagy az idealizmus, vagy a cinizmus, vagy az egyik, vagy a másik. Vagy-vagy. De sohasem a kettő együtt.

Miért Ádám elvesztése, miért nem Luciferé? Miért mindig az egyik véglet roppan össze, miért sohasem a másik? A hamis végletek egy rendezés rossz alternatívái. Rosszul felvetett kérdésekre lehet-e jól válaszolni?

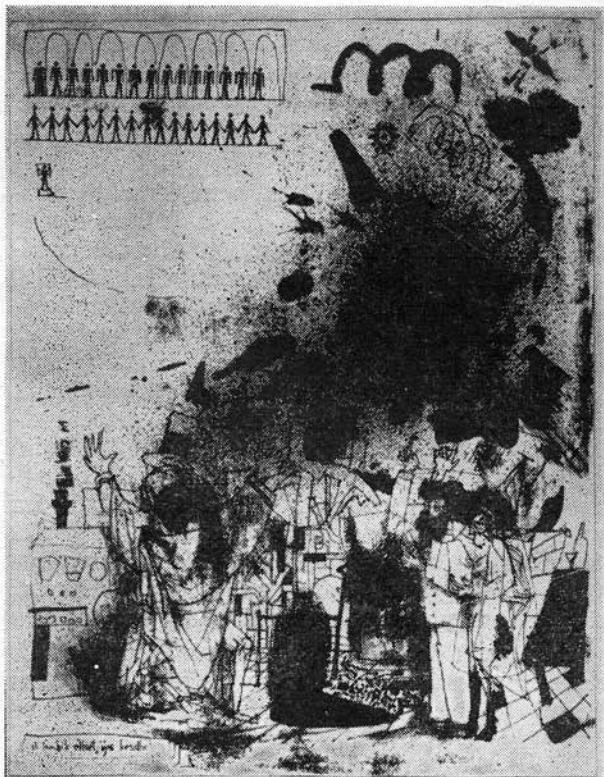
A világ összetettségéhez való felemelkedés csak közösségi kísérlet lehet. De miért marad el a szintézis nemcsak az álomban, hanem az éb-

redés után is? Miért nem elég a jövőhöz csak a szellem vagy csak a szerelem, sem a kettő együtt?

A Tragédia ott haladja meg önmagát, amikor egy új ember születésének lehetőségét hozza elkerülhetetlenül. Az új ember lehetősége — egy új nemzedék lehetősége. Ez az egyetlen valódi alternatíva, mellyel vissza lehet venni az elveszett jövőt, mellyel a történelemben lehet emelni a mindennapokat. Éva visszavétele a közösség visszavétele, a hamis alternatívák konkrét kritikája, a jövő közösségi ellenőrzésének lehetősége.

Mondottam ember, küzdj és bizva bízzál — új történelmi és erkölcsi győzelmek és bukások lehetősége. Ezt a lehetőséget a közösség nem felülről kapta, hanem maga teremtette meg magának. Ezt folytatni nem optimizmus és nem pesszimizmus, hanem az emberi jövő nyitottsága. Újra négyen lesznek, de az Urat játszó Rendező ezzel fölöslegessé is válik. Megszűnt egy mítosz, mely „mítosztalan már, de lelkiismeret még“.*

* Farkas Árpád „Avaron“ című verséből.

Kondor Béla: Illusztráció Az ember tragédiájához (XII. szín)

A TAGADÁS: TEREMTÉS-ELV

Arisztotelész szerint cselekvés nélkül nem létezne tragédia. Ő ekkor a tragédiára mint drámai műfajra gondolt és figyelmen kívül hagyta a tragédiát mint helyzetet.

Tragikus szituáció ugyanis nem az, amikor az ember cselekedhet, hanem amikor még a cselekvés lehetősége is megszűnik. „A szerencse és a szerencsétlenség is a cselekvésben van és a cél is valamilyen cselekedet, nem valamiféle elvont jelleg; az emberek jellemük szerint olyanok, amilyenek, de tetteik szerint lesznek szerencsések vagy ellenkezőleg: szerencsétlenek. Egyáltalán nem azért cselekszenek, hogy jellemeket utánozzanak, hanem a jellemek nyilatkoznak meg a tettek által. Ezért a cselekedetek — vagyis a történet — a tragédia...” — írja Arisztotelész a *Poétikában*.

Németh László Shakespeare-nél éppen a cselekményt tekinti másodlagosnak, és a stílusban ismeri fel a művészt: „Ha tőlem azt kérdik, mikor érzem a shakespeare-i drámákban leginkább Shakespeare jelenlétét: kétségkívül a szélcsendes pillanatokban, amikor a »cselekmény« megáll, s két ember a rémségek tisztásán ráérő párbajban egymást túllícitáló kérékbe, hasonlatokba, nyelvjátékokba kezd... Akinek ezek a »fölsőleg« nem kellene, menjen ki Shakespeare színházából; a lényegeshez nincs érzéke.”

Arisztotelész megállapítása szerkezetre, Németh Lászlóé pedig a stílusra vonatkozik, de egyik sem a cselekvés lehetetlenségére, a tragikus szituációra. Shakespeare tragikus szituációt teremt — éppen azzal, hogy a hősök cselekszenek — de sohasem abból indul ki. „A drámai hős úgy születik meg, hogy kibeszéli magát” — olvassuk Németh Lászlónál, és ez a bőbeszédűség paradoxonja: arra is figyelmeztet, hogy a drámai hős megszületett. Tehát a néző ok—okozati viszonyt találhat a szereplők cselekedete és a tragikus szituáció között. A tragikus szituáció azért van a dráma végén, hogy a drámai hős megszülethessék.

Így volt ez a XIX. század végéig. A mai drámai kísérletekben viszont a drámai hős nem „megszületik”, hanem van. Az író és a nézőt többé nem az érdekli, hogy valaki hogyan kerül tragikus helyzetbe, hanem az, hogy mire képes ilyenkor az ember. Az, hogy a Capulet és a Montague család gyűlöli egymást, még nem tragikus szituáció, sőt még az sem, hogy e két család gyerekei szeretik egymást. Tragikus szituáció az, amikor Rómeó és Júlia ráeszmél arra, hogy tehetetlenek. Ők az öngyilkosságot választják, Beckett hősei a látszat-cselekvést, mégis egyesek Shakespeare-ben az optimizmust keresik, Beckettben pedig a peszsimizmust. Ha egy tragédia optimista, akkor az nem tragédia. Legfeljebb

tragikus elemeket tartalmazó színmű. Hogy ez e két fogalom hogyan kerülhetett összhangba, arra jó példa az alábbi idézet:

*Miket tanultunk korhadt színpadokról
Te rozga vándorló Thespis-szekér?
Népnek történetét a fényszakot,
S a szívrendítő nagy válságokat,
Erény próbáit, végdiadalát.*

Egyetlen világirodalmi rangú romantikusunknak, Jókai Mórnak Az *utolsó prológ* című versében találjuk ezeket a sorokat. Az idézetből — akárcsak Jókai *Immetullah* című librettójából — megérthetjük, hogy a romantika elvárta a drámaírótól a „szívrendítő válságokat“, de az „erény diadalát“ is.

Schiller ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az érzéki lénynek mélyen és hevesen kell szenvednie; pátosznak kell jelen lennie, hogy az észlény a maga függetlenségét tudtul adhassa és cselekvően megjelenhessen.“ — Shakespeare-nek sohasem volt célja a tragikus szituáció ábrázolása. Erre jó bizonyíték az, hogy drámaiban, valahányszor olyan helyzethez ért, ahol a hős minden cselekvése lehetetlenné válik, a hősök megsemmisültek, de a történet nem ért véget, az író mindig belekezdett egy másik cselekménybe, amely az előző, tragikus helyzet után valamelyes megnyugvást sugall.

Bár a *Lear király*, akárcsak a *Hamlet*, gyászindulóval zárul, azért még ott is helyreáll az egyensúly:

*Lelkem baráti, kormányozzatok
S tartsátok fenn a sebzett államot.*

A *Macbeth* pedig egyenesen diadalmas szavakkal végződik:

*S most szívetek hálámban összefogva
Meghívlak a koronázásra Sconba.*

Hogy ugyanazon szillogizmust követte Goethe is, Madách is, arra elég Az *ember tragédiája* zárószakaszára gondolva idézni a *Faust* Chorus Mysticus-át:

*Csak földi példakép
minden mulandó
itt lesz csonka az ép
s megbámulandó;
mit nincs szó mondani,
itt fényt sugároz;
az örök Asszonyi
emel magához.*

Christopher Marlowe — aki több mint kétszáz évvel előttük, 1604-ben már drámát írt a Faust-mondából *The Tragical History of D. Faustus* címmel — még jobban ragaszkodott az eredeti német népkönyvi történethez, mint Goethe vagy Madách; viszont az ő Faustusának könyörtelen, tragikus vége — az Úr már csak azért sem bocsáthat meg, mert nem is szerepel a drámában — inkább a középkori moralitás-játékokra jel-

lemző, szükségszerű bűnhődést sugallja, mintsem a tragikus szituáció kilátástalanságát.

A romantikus drámák hősei, akárcsak a romantikát közvetlenül megelőző tragédiák szereplői — alapjában véve szabad emberek. Lear király, Faust, Faustus, Ádám egyaránt szabadon dönthetnek: döntésük szerint cselekszenek és e cselekedeteknek lehet is, nem is tragikus következményük. Tehát a tragédiákban lehetőség van a tragédia elkerülésére. A mai tragédiákban, minthogy eleve a tragikus szituációból indulnak ki, ez a szabad döntés igazi dilemmává változik: csak két rossz között választhat a hős, döntése nem sokat változtat helyzetén, de meghatározza jellemét, szemléletét, alkatát, és egyúttal elmélyíti a tragikus szituációt. Ezért írhatja George Steiner, hogy: „Minden, a tragikus drámáról alkotott realiztikus elképzelésnek a katasztrófa tényéből kell kiindulnia. A tragédiák rosszul végződnek. A tragikus hőst olyan erők törik össze, amelyeket nem lehet teljesen megérteni s amelyekben racionális okossággal nem lehet felülkerekedni.“

Érdekes, hogy ez a megállapítás csak a XX. századi és az antik görög drámára vonatkozik, de nem érvényes a középkori és a XIX. századi tragédiákra. Sem Goethe, sem Madách, de még Marlowe sem a katasztrófa tényéből indulnak ki, hanem a korlátlan lehetőségekből: még a tagadás is lehetséges.

Mind a három szerző tudtunkra adja, hogy noha Lucifer, illetve Mefisztó szembeszáll az olyan hatalommal, amelyet „csak hódolat illet meg, nem bírálat“ — az Úr nem semmisíti meg őket, az *Úrnak szüksége van rájuk*.

*Az Úr: Tekintsd utad hozzám úgy is szabadnak,
a te fajtád nem üzöm el.
A szellemek közt, kik tagadnak
a selma legkevésbé érdekel.*

*Mefisztó (egyedül):
Az öreggel össze nem zördülök,
s szívesen látom hébe-hóba.
Szép ily nagy úrtól, hogy az ördögöt
is emberségesen méltatja szóra.*

Goethének ezek a sorai inkább a reálpolitikus iróniájáról, mintsem tényleges tragikus szituációról tanúskodnak. Bár Marlowe szerint is elűzték Lucifert a pokolba, helyzete mégsem tragikus, mert minden földi vágyat teljesíthet:

*Faustus: Nem angyal volt Lucifer valamikor?
Mephistophilis: De igen, és az Isten legjobban őt szerette.
Faustus: Hogy lehet akkor, hogy ő az ördögök királya?
Mephistophilis: Oh, büszkeségre vágyott és dőlyfős volt ...*

*Faustus: Nagy császár leszek általa a földön
És hidat építek a légen át.*

Mi szüksége lehet az Úrnak pártütőkre? Goethe és Madách szerint az Úr erejét, hatalmát csak úgy bizonyíthatja be újra meg újra, ha van egy Lucifer, aki azt állandóan tagadja:

Az Úr: *Hah, pártos szellem! el előlem, el!
Megsemmisíthetnélek, de nem teszem,*

.....
*Gyötörjön a végtelen gondolat:
Hogy hasztalan rázod porláncodat,
Csatád hiú az Úrnak ellenében.*

.....
*Te Lucifer meg, egy gyűrű te is
Működésedben, — működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő.....*

Goethénél ez a gondolat így hangzik:

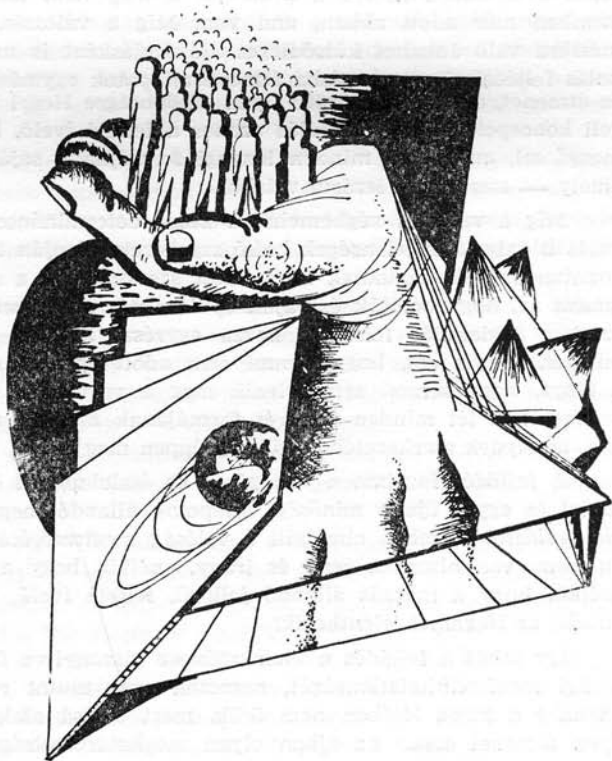
.....
*...kedvemre van, ha társ kerül,
Ki ördög módra úz fajt, bizgat-izgat.*

Marlowe drámájában az Úrnak még nincs szüksége Luciferre, aki egyszerűen az ősrossz megtestesítője, s aki melléje társul, az a rabja lesz. Az első helyzet még nem tragikus, a második már nem az. Az embereket egyaránt és rosszra serkentetik; a tudás és a tagadás mindig újat szül, a rosszat pedig választhatja vagy elvetheti a szabadon cselekvő ember. A hősök önmagukon kívül senkit sem vádolhatnak, tragédiájukat önmaguk okozták. A görög tragédiában viszont a hősök olyan tragikus szituációk ellen küzdenek, amelyeket nem maguk teremtettek (jósolat, átok, mások bűnei) és amelyeket képtelenek leküzdeni, mert cselekedeteik, bosszújuk vagy pusztá ellenállásuk új bűnöket szül. Cselekvésük tehát nem az észből és a szabadságból, hanem érzelmeikből és tehetetlenségükből fakad. Persze Marlowe, Goethe vagy Madách nem Lucifer tragédiáját akarták megírni, de alakja mindhármuknál alapvető kiindulási pont — és nem véletlen, hogy ez az indító cselekmény egyáltalán nem tragikus. Ha Lucifer eleve tudná, hogy hiába tesz bármit, e hatalom erősebb, mint ő, sőt az Úrnak épp arra van szüksége, hogy Lucifer tegyen valamit — Lucifer tudatos vívódása talán igazi drámai feszültséget teremtene. Dehát e tragédiák keret-cselekménye: Lucifer és az Úr viszonya egyáltalán nem tragikus felépítésű. Az Úr, bár elűzi Lucifert, nem törekszik a megsemmisítésére, mert szüksége van rá. Szüksége van a pártütő, mindent tagadó Luciferre, mert övé a nyughatatlan tudni vágyás, de az Úré a hatalom. Hogy ez valójában mekkora tragédiát rejt, arra egyedül Marlowe utal, se Goethét, se Madáchot nem érdekelte, ők a hagyományos történetet kizárólag keretnek szánták, bevezetésnek, aminek egyetlen célja az igazi tragédia előkészítése. *Viszont ha e furcsa hatalom megbocsát Ádámnak, aki fellázadt ellene, Luciferre meg továbbra is szüksége van — akkor hol itt a tragédia? Tehát a keret-cselekménnyel megszűnik a tragédia, és érthetővé válik*

Goethe Chorus Mysticus-ának, vagy Madáchnál az Angyalok karának megnyugtató himnusza:

*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.*

Marlowe drámája — bár Faustust elviszik az ördögök — nem tragikus, hisz Faust önként, becsvágyból, alantas szándékok miatt szenved, és a cselekedetekre senki sem kényszeríti, Goethénél és Madáchnál pedig alapvetően tragikummentes keretben Faust, illetve Ádám az emberiség örök tragédiáját szenved. Tragédiájuk nem a mindenható hatalommal való szembeszegülésükből ered, hanem önnön életüknek és képességeiknek szűk lehetőségéből. Ezen pedig nem változtathat az Úr kegyelme. A hatalom hiába kegyelmez, az ő szenvedésük örök. És ez az a tragikum, amit csak a líra oldhat fel.

Péter Rózsa rajza

IDŐ ÉS FEJLŐDÉS

Az időbeni strukturáltságot és a fejlődést a lét elidegeníthetetlen attribútumának foghatjuk föl. E gondolatból kiindulva szeretnők a továbbiakban kiemelni e két attribútum sajátosságait, egymáshoz való viszonyulásuk módját azért, hogy mindebből módszertani következtetéseket vonjunk le.

Ismert tény, hogy Engels a *mozgást* úgy határozta meg, mint változást és átalakulást, s az egyszerű térbeli helyváltoztatástól a gondolkodásig mindenféle átalakulást e fogalomba sorolt. A létezési mód értelmében felfogott *mozgás* tehát magában foglalja mind a mennyiségi, mind pedig a minőségi változásokat, felöleli a dolgokban, tárgyakban és folyamatokban végbemenő átalakulások összességét.

A legáltalánosabban értelmezett *mozgáshoz* viszonyítva a *kialakulás* nem vonatkoztatható minden változásra, ez csak az új minőségi állapotokhoz vezető átalakulások megjelölésére szolgál. Más szóval: a kialakulás azt emeli ki, hogy valami mindig megjelenik, más valami pedig eltűnik, szakadatlan átalakulás megy végbe a nemléttől a lét, a létezésről a nemlét felé, állandó átmenet létezik a „nincs”-től a „van” felé, illetve a „van”-tól a *még nem létező* felé, amelynek létalapja azonban már adott abban, ami van. Míg a változás, vagyis az egyik szintről a másikra való átmenet külsődleges átalakulásként is megtörténhetik, addig a kialakulás feltételezi az egymásba átmenő állapotok egymásba hatolását. A kialakulás és az átmenet, átalakulás közötti ilyen különbségre Hegel is felhívta a figyelmet. A hegeli koncepcióban a kialakulás azonos a felfelé ívelő, haladó, a „magasba” irányuló mozgással, ami a lét minden lényegi formájának sajátja, így azonos a fejlődéssel, amely — szerinte — lezárul valahol.

Míg a változás végbemehet a külső determinánsok hatására, addig a kialakulás a dolgok és jelenségek belső szerkezete alapján történik. E struktúrák létrehozásához tartozik önmaguknak mint adott szerkezetnek a szétbomlási folyamata is, valamint az, hogy belőlük és rájuk épülve más szerkezeti egység jelenik meg. Éppen ezért a kialakulás felszínre hozza egyrészt minden létezőnek állandó folyamatjellegét, vagyis azt, hogy semmi sem adott egyszer s mindenkorra, másrészt azt a tényt, hogy semmi sem jelenik meg a semmiből, semmit sem hoznak létre a semmiből, a lét minden konkrét formájának megvan az alapja a megelőző formában, amelynek szerkezetéből szükségképpen megjelent.

A *fejlődés* fogalma a változások és átalakulások összességéeként felfogott *mozgással* és egyes újabb minőségi állapotok állandó megjelenése értelmében használt *kialakulással* szemben elmélyíti a valóság megismerését, kiemeli azt, hogy a kialakulásban van bizonyos rend és irány, anélkül hogy a kialakulás egyirányú volna, anélkül hogy a mozgás állandó jellegű, felfelé ívelő, haladó mozgásként léteznék, miként az Hegelnél jelentkezik.

Igy tehát a fejlődés a kialakuláshoz viszonyítva felszínre hozza a mozgás minőségi megfordíthatatlanságát, nemcsak arra mutat rá, hogy egy folyamat vagy jelenség a maga létében nem örök, mert mássá alakul, hanem arra is, hogy az ilyen átmenet során az újbán olyan meghatározottságok is megjelennek, amelyek

nem léteztek abban a jelenségben vagy jelenségekben, amelyből, amelyekből, illetve amelyek alapján az új jelenség kialakult. Ezek a meghatározottságok mutatnak a felfelé ívelés irányába, de ezzel ellenkező irányba is.

Az irreverzibilis minőségi változások eszméje, a bizonyos irányba mutató mozgás gondolata csak akkor jelenhetett meg, amikor a szaktudományok — mindegyik a maga területén — képesek lettek arra, hogy reprodukálják és tanulmányozzák a fejlődés konkrét folyamatait. Mindez elvezetett oda, hogy felszínre hozták a megfordíthatatlan és bizonyos irányba mutató mozgást a szervetlen természettől a szerves felé, innen az élet megjelenéséhez, az ember és az emberi társadalom kialakulásához. Ebben a mozgásban a felfelé ívelő, haladó jelleg jelen van, sőt uralgó, s ez egyes gondolkodókat arra készítetett, hogy ezt tartsák a fejlődés egyetlen lehetséges formájának, s ott, ahol nincs jelen, megtagadják magának a fejlődési folyamatnak a jelenlétét.

Igy jutottak el oda, hogy nem ismerték el a fejlődés létezését a szervetlen természetben.

Az utóbbi időben a tudományos megismerés eredményeként arra a következtetésre jutottak, hogy a fejlődés mint minőségileg megfordíthatatlan, bizonyos irányban haladó mozgás az egész létet jellemzi, csak hogy míg az irreverzibilitás mint a fejlődés vonása jelen van a lét minden formájában — abban az értelemben, hogy az egyszer már túlhaladott állapotok, a lezajló jelenség vagy folyamat feltételeinek változásától függetlenül, nem ismétlődnek meg —, addig a bizonyos irányban történő haladás minden jelenségben és folyamatban külön-külön egymástól eltérő tartalommal jelentkezik a fejlődés konkrét formáitól függően.

A fejlődés kérdéskörének kiterjesztése és érvényesítése minden strukturális elemre nagy jelentőségű metodológiai szempontból, s nemcsak azért, mert alátámasztja a dialektikus materializmus nézeteit a jelenkori idealista és metafizikus felfogásokkal szemben, hanem főleg azért, mert szükségessé teszi általában a szerves világ, de különösképpen az ember fejlődésében jelentkező specifikum elmélyült tanulmányozását.

A fejlődés a szó legáltalánosabb értelmében — tehát mint minőségileg megfordíthatatlan mozgás — szoros kapcsolatban van a lét időbeni szerkezetével, azaz a struktúrával, amely megjelöli minden folyamat és jelenség állapotát, egymásutánosságát, a valóság jelenségei és folyamatai, ezek állapotai közötti együttlétezési viszonyokat.

Az időbeli szerkezet nem létezik önmagában, nem olyan természetű, mintha létezéséhez ne lenne szüksége semmi másra, csak önmagára, e struktúra csak az állandó mozgásban s e mozgás révén fogható fel. Éppen ezért a továbbiakban ki szeretnők emelni az idő és fejlődés közötti viszonyt az idő és fejlődés általános, közös jegyének — az irreverzibilitásnak — a vizsgálata alapján.

A szakirodalomban a megfordíthatatlanság magyarázatakor — véleményünk szerint — bizonyos félreértések jelentkeznek, s ezt a használt terminológia pontatlansága okozza.

Igy például az idő irreverzibilitását sokszor összetévesztik az időbeli strukturalitás egydimenziós jellegével, erre vezetik vissza, máskor a megfordíthatatlanságot az események, jelenségek és folyamatok kibontakozásában jelentkező egyirányúságra redukálják. (Lásd a *Mic dictionar filozofic* című könyvet.)

Pedig, még ha el is ismerjük az időbeli struktúra egydimenziós jellegét, vagyis azt, hogy a jelenségek a múlttól a jelenen át a jövő felé haladnak, ezt az egyirányúságot akkor is úgy kell értelmeznünk, mint az események egyik jellegzetes vonását, azt ti., hogy kibontakozásukban egyetlen koordináta van, hogy

minden időbeli momentumot egyetlen geometriai vonalon lehet kifejezni. Ez jelen van az időben megfordítható, de a megfordíthatatlan időbeli struktúrákban is. Így például az $a \rightarrow b \rightarrow c \rightarrow d$ stb. formájában végbemenő események vagy a $d \rightarrow c \rightarrow b \rightarrow a$ módjára történők egydimenziós jellegűek, anélkül hogy ugyanakkor megfordíthatatlanok volnának. Ezek lehetnek reverzibilisek is, irreverzibilisek is. Ebben az értelmezési módban megmarad az időbeli sor általános értelme, minden elem csak egyszer fordul elő.

Egyes szerzők az idő megfordíthatatlanságát egyirányúságként értelmezik, egyedül erre vezetnek vissza az irreverzibilitást. I. F. Aszkin helyesen lép föl a megfordíthatatlanság és az egydimenziósság azonosítása ellen. Véleménye szerint az irreverzibilitást úgy kell érteni, mint egyértelmű, egyértékű időbeli rend létezését, vagyis a szukcesszív események időbeli orientációjának egységességét. „Az idő egyirányúságának fogalmát a különböző gondolkodók indokolatlanul azonosítják az idő megfordíthatatlanságával — írja Aszkin —, függetlenül attól, hogy ők maguk miként oldják meg az irreverzibilitás kérdését.” (I. F. Aszkin: *Problema vremenyi*. Moszkva, 1966. — Kiemelés tőlem — G. B.)

Az időnek a jelenségalakulás egyirányúságától meghatározott megfordíthatatlanságára vonatkozó értelmezés abból indul ki, hogy a mozgás egyirányú, a valóság jelenségeinek kibontakozása felfelé mutató vonalon halad, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű, az egyszerűtől a bonyolultabb felé.

Holott a fejlődés legáltalánosabb értelemben több síkon, több irányban mehet végbe, csak a minőségi struktúrák megfordíthatatlanságát őrzi meg. Általában a fejlődés lehet progresszív, regresszív, vagy megnyilvánulhat ugyanazon a szinten. Éppen ezért minden előrehaladás fejlődés, de nem minden fejlődés előrehaladás. A progresszív fejlődés — mint az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű, az egyszerűtől a bonyolult felé haladó mozgás — csak egyik aspektusa, sajátos formája a fejlődésnek.

Az irreverzibilitást abból kell levezetni, hogy minden jelenség, minden folyamat, tárgy számos belső és külső feltétel révén kel életre.

Ha valamelyik jelenség vagy folyamat belső struktúrája lehetővé teszi a belső szükségszerűségnek és törvényszerűségnek megfelelően saját lényege kifejeződését, ha előrehaladásának, kibontakozásának, megmutatkozásának momentumai megfordíthatatlanok, vagyis nem követhetnek más utat, mint a lehetőségtől a valóság felé, ezt a potencialitást bizonyos realitás határozza meg, mint ahogy a megvalósulás is új lehetőséghez vezet.

Egy bizonyos strukturális forma adott, meghatározott feltételek között — persze számos esetleges, véletlenszerű tényezővel kiegészítve — egyes szükségszerűségeknek és törvényszerűségeknek megfelelően jön létre, kinyilvánítja létét a maga kialakulásában, létrejött minőségi állapotként mutatkozik meg, majd valami mássá változik: túlhaladja adott létezését, és más minőségi állapotba megy át.

Az időbeli megfordíthatatlanság — véleményünk szerint — abban a konkrét kibontakozásban mutatkozik meg, amely sajátos vonásaival minden strukturális szinten jelen van.

E tekintetben helyesen hangsúlyozta I. F. Aszkin: „A megfordíthatatlanság az idő egyik tulajdonsága, s akárcsak a mozgás többi vonása, a valóság mozgásának meghatározott oldalait tükrözi. Ki kell emelnünk, hogy az időbeli struktúra irányított jellegének kérdését csak az idő mai értelmezésének fényében oldhatjuk meg, vagyis csak akkor, ha az időt nem önálló entitásnak — tehát nem a newtoni értelmezésben — fogjuk fel, hanem úgy, mint ami a dolgok változásában megnyilvánul.” (I. m. 129.)

A valóság jelenségeinek és állapotainak változó jellege — az a változás, amely az időbeni struktúra lényegének és specifikumának feltétele — megmutatja e szerkezetek irányulását is, azt az orientációt, amely az időbeli strukturáltságnak és a tárgyak konkrét állapotának, valóságos tartalmuknak a korrelációjából ered.

A fejlődés komplex folyamata a feltételek bizonyos keretei között megy végbe, s maguk a feltételek is változnak. A feltételek — amelyek bármely folyamat és jelenség megjelenésének és létezésének természetes kereteit jelentik — megváltoznak, s ez rányomja bélyegét azokra a folyamatokra és jelenségekre is, amelyek ebben a minden jelenség és állapot számára állandóan más és más keretben léteznek.

Úgy gondoljuk, éppen ezen az úton lehet következetesen dialektikusan megoldani az idő irreverzibilitásának a kérdését. (Lásd e tekintetben Leon Brillouin álláspontját a *Scientific Uncertainty and Information* [1964] című munkájában és V. P. Kazarjan véleményét az *Otnoszityelno predsztavlenyija ob obratnom tye-csenyii vremenyi* [Voproszi Filozofii 1970. 3., 98—107.] című írásában.)

Ezt a kérdést azonban egy másik látószögből is értelmezni lehet. A kialakulás folyamata a jelenség, dolgok s azok állapotainak konkrét formái révén valósul meg. Mivel mindezek konkrétak, és történelmileg mulandók is, vagyis bizonyos időtartamuk, minőségi állapotuk van, de nem maradnak mindig ugyanazok; ha változatlanok volnának, nem volna tartamuk sem, megkülönböztethető minőségi állapotuk, olyan állapotuk sem, amely előbb vagy utóbb mindenképpen átadja helyét más állapotnak, vagyis minőségileg átszerveződik.

Minden jelenség, folyamat vagy a tárgyak, folyamatok (e megkülönböztetés viszonylagos) rendszerének mozgása csakis a megjelenéstől a megvalósult minőségi állapotban való létezése felé, innen e minőségi állapot felbomlása, majd ennek alapján az új jelenségek és folyamatok megjelenése felé vezető utat követheti, persze ezek a megjelent új struktúrák sem lesznek örökéletűek.

Véleményünk szerint csak akkor értelmezhetjük a fenti módon az időbeli struktúra megfordíthatatlanságát, ha az időt nem valami önálló entitásnak fogjuk fel, nem valamiféle folyómedernek képzeljük el, amelyben a víz csak egy irányban folyik, hanem úgy, mint a valóság strukturáltságát, amely a környező világ bonyolult szövevényéből állt össze.

A megfordíthatóság lehetősége, amiről a tudományokban beszélnek, alapjában véve viszonylagos reverzibilitás, csak részleges, és sohasem teljes megfordíthatóság.

„A tudományban visszafordítható folyamaton azt a folyamatot értjük, amely mindkét irányban végbemehet, de ha a folyamat kezdetben bizonyos irányban, majd ellenkező irányban ment végbe, akkor a rendszernek vissza kell térnie a kezdeti állapothoz, anélkül hogy a környező tárgyakban valamilyen változás történt volna” — mutatott rá Sz. E. Fris és A. B. Tvimoreva (*Curs de fizică generală* I. 161.).

A jelenségek teljes megfordíthatóságának a lehetetlensége abból ered, hogy a reverzibilitás feltétele nemcsak a vizsgált tárgy kezdeti állapotának a visszaállítása, hanem a környező tárgyaknak, az adott jelenség lezajlási módjában feltevésként szereplő tényezőknek újbóli létrehozása is.

Ez a visszaállítás kivihetetlen, mivel a kapcsolatok és az állapotok állandó változásban vannak. Minden reális folyamat megfordíthatatlan, a reverzibilitás, ha jelen van, viszonylagos jellegű, csak mint a maguk egészében megfordíthatatlan változások meghatározott oldala jelentkezik.

A mechanikai egyenletek megfordíthatók az időbeli változások viszonylatában, csakhogy ezeket a folyamatokat ilyenkor, idealizált formában fogjuk fel.

Így, ha a folyamatok teljes megfordíthatóságát lehetővé tevő törvényeket elemezzük, látni fogjuk, hogy érvényesülésük folyamatában számos tényezőtől elvonatkoztatunk, olyanoktól, amelyek nem érdekelnek bennünket, és nem játszanak meghatározó szerepet. E törvények esetében legtöbbször elvonatkoztatunk a minőségi változásoktól, a tartalmat és a lényegét érintő változásoktól, mivel ezek az átalakulások nem vezetnek az illető törvények érvényesüléséhez szükséges feltételek gyökeres átformálódásához.

Ha az idő mindenképpen megfordíthatatlan, jogos a kérdés: mi az értelme azoknak a téziseknek, amelyek lehetőnek tartják az idő megfordítását a fizikában a makro- és mikrorendszerekben?

Ismeretes, hogy a makrofolyamatokban a t pozitív és negatív értelemben is használatos, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ilyenkor csak a számítás eszközeről van szó. Einstein még a húszas években megjegyezte: „Az idő, amelyet a fizikai formulákban a t betűvel jelölünk, természetesen negatív előjellel is bekerülhet az egyenletekbe, ez lehetővé teszi azt, hogy negatív értelemben, vagyis negatív irányban kiszámítsuk az időt. Itt azonban csak az idő kiszámításáról van szó, s ebből semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy magának az időnek a folyása vált negatívvá. Minden félreértés oka az, hogy összetévesztik a megengedett és éppenséggel szükséges számítási eszközt azzal, ami a valóságban lehetséges.“ (I. F. Aszkin: *Problema vremeni*. Moszkva, 1966. 153—154.)

Ismeretelméleti szempontból a fizikai egyenletekben használt t kifejezésnek rendkívüli jelentősége van. Ez a számítási mód lehetőséget nyújt egyes alapvető folyamatok feltárására. Nem felejtethetjük el azonban azt, hogy a t csupán absztrakció, s a valóságban nem felel meg neki olyan folyamat, amely teljes egészében megfordítható.

Az időnek a mikrojelenségekben való megfordíthatósága tekintetében különösen jelentős figyelembe venni a mikro- és makrofolyamatok közötti kapcsolatokat; a makrofolyamatok magukban foglalják a mikrofolyamatokat, ez utóbbiak az előbbieknek vannak alárendelve.

Az idő elidegeníthetetlen attribútuma az egész valóságnak a maga komplexitásában és változatoságában, állandó változásában és fejlődésében, az idő folyamásának egyirányúsága pedig mind „nagyban“, mind pedig „kicsiben“ kifejezi az idő egyik tulajdonságát.

A megfordíthatatlanság fogalma — tartalma és szerepe révén — általános érvényű, s jelentős helyet foglal el a fejlődés dialektikus materialista felfogásában, közvetlenül belekerül a fejlődéstudomány kategóriarendszerébe.

A kialakulás állandó megvalósulása anyagi tárgyokban rögződik, amelyek a létezésből a nemlétezésbe, a lehetőségből a valóság állapotába való átmenetben vannak, egyik minőségi fokból a másikba csapnak át, s ezt az ugrást a szakadatlannal mennyiségi felhalmozás készíti elő és biztosítja.

Az időbeli struktúra ott mutatkozik meg, ahol tartalmi és szerkezeti változások mennek végbe, tehát ott, ahol kialakulás, fejlődés van. Ez esetben megnyilvánul az időbeli struktúra megfordíthatatlansága is. Tehát éppen a fejlődés folyamatának a jelenléte miatt megfordíthatatlan az idő múlása.

Az időbeli struktúra irreverzibilitásával kapcsolatban felmerül annak szükségessége, hogy helyesen értelmezzük a megfordíthatatlanság és az ismétlődések hiánya, a megfordíthatóság és az ismételhetség kapcsolatát.

Míg az ismételhetség megköveteli egyik vagy másik jelenség, állapot reprodukálását, s érintetlenül hagyja a lezajlás rendjét, addig a megfordíthatóság a

reprodukált jelenségek vagy állapotok rendjének visszajára fordítását jelenti. Éppen ezért minden visszafordíthatóság egyben ismétlődés, de nem minden ismétlődés egyben megfordíthatóság. Ily módon az ismétlődés jelenléte nem mond ellent a megfordíthatatlanságnak.

Másrészt minden ismétlődés-hiány ugyanakkor megfordíthatatlanság is (ha a jelenség általában nem ismétlődik, akkor nem lehet szó a sajátos visszajára fordított rend formájában történő ismétlődésről sem), de nem minden irreverzibilitás egyben a repetabilitás hiánya, a megfordíthatatlanság rendszerint az ismételhetség révén érvényesül éppen azért, mert az ismétlődés nem feltételezi a lefolyás rendjének megfordulását.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a megismételhetőség a fejlődési folyamat általános irreverzibilitásának keretei között történik, mivel a jelenségek kibontakozásának feltételei, a megvalósuló kölcsönhatások nem maradnak ugyanazok, hanem állandóan változnak, mindig mássá válnak (nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba belépni, mert a folyó mindig más — hirdette a dialektika ósátyja, Hérakleitosz). Még a ciklikus mozgás, amelyről Engels beszélt, sem értendő mechanikusan úgy, mint bizonyos túlhaladott szakaszokra való teljes visszatérés, azok teljes megisméltése, mint a kezdeti ponthoz való abszolút visszakanyarodás, hanem úgy, mint megfordíthatatlan mozgás, amelyben az ismétlődés más feltételek között és más formában, más kölcsönhatásban és más következményekkel történik. Abszolút zárt rendszerek nincsenek, a tárgyakkal és folyamatokkal végtelen számú tulajdonságuk és vonatkozásuk van, minőségi fejlődésük rengeteg fázison megy át — mindez lehetetlenné teszi a kezdeti és végső pont közötti abszolút azonosítást. Így tehát a körmozgás mint abszolút ismétlődés nem létezhetik.

A fejlődésben létező ismétlődés fogalma az idő-tényezőt legkevesebb két vonatkozásban tartalmazza: a) elsősorban azzal, hogy az ismétlődés feltételez bizonyos állapotokat, folyamatokat, jelenségeket, de ezek létezése időben strukturált, vagyis tartalmuk van, együtt fordulnak elő más állapotokkal, jelenségekkel és folyamatokkal; b) másodsorban ezek bizonyos szukcesszivitásnak az eredményei, az ismételhetség feltételezi a fejlődési folyamat különböző szakaszait, vagyis az időbeli egymásutániságot.

A viszonylagos repetabilitás az időbeli szerkezetek megfordíthatatlanságán belül új vonást kölcsönöz az időbeliségnek — nevezzük ezt dimenzióknak —, mivel felszínre hozza az időbeli strukturáltság mennyiségi aspektusát: az ütemességet.

Az időbeli szerkezet ritmikussága az ismételhetség kivetítése a maga egészében megfordíthatatlan fejlődésre.

A ritmus — Aszkin szerint — a mozgás folyamatában az időbeli szerkezet periodikusságának kifejezése. Az ütemesség az időbeli egymásutániság egyik sajátos, igen fontos esete, s az időbeli szukcesszivitás bizonyos rendje jellemzi. A ritmus ugyanakkor mint az idő meghatározó eleme az időtartamhoz kapcsolódik, a lét különböző „terjedelmének” egymást követő fázisait jelenti.

Az ütemesség általában az anyag alapvető tulajdonsága, közvetlenebb, jelentősebb következményekkel többnyire az élő anyag területén, s különösképpen a társadalmi életben mutatkozik meg. Michel Gauquelin joggal állapította meg: „Az élő anyag egyik legrejtelmesebb alapvető tulajdonsága az, hogy ütemesség van benne, ütemesség a növényekben, állatokban, nemcsak az egész szervezetben, hanem minden szervben, minden sejtben. A sejtben végbemenő legelemibb reakcióktól az egész szervezet legbonyolultabb visszahatásaiig minden ritmikus lüktetés módján tevékenykedik.” (Michel Gauquelin: *Ritmuri biologice*. Románia literará, 1970. 8.)

A biológiai ritmus — nemcsak a lélegzés és szívműködés ritmusa vagy más ütemesség, mint a sejtek újjátermelődése, a megtermékenyítés stb. ritmusának — megismerése rendkívüli jelentőségű mind az organizmus, mind pedig a szervezet strukturáltságának ismerete szempontjából, de főként azért, hogy orvosilag hatékonyan közbe lehessen lépni az élet fenntartása érdekében.

Az időbeli strukturáltság megfordíthatatlanságára vonatkozóan elmondottakból számos módszertani következtetés származik, főleg azért, mert az idő megfordíthatatlanságának kérdése a legnagyobb mértékben érinti az emberi létet.

Az idő múlására vonatkozó érzelmi reakciónkat az határozza meg, hogy az idő „előrehaladását” nem tudjuk megakadályozni vagy megváltoztani. Az idő múlása abszolút mértékben kívül esik az ember által ellenőrizhető jelenségek körén.

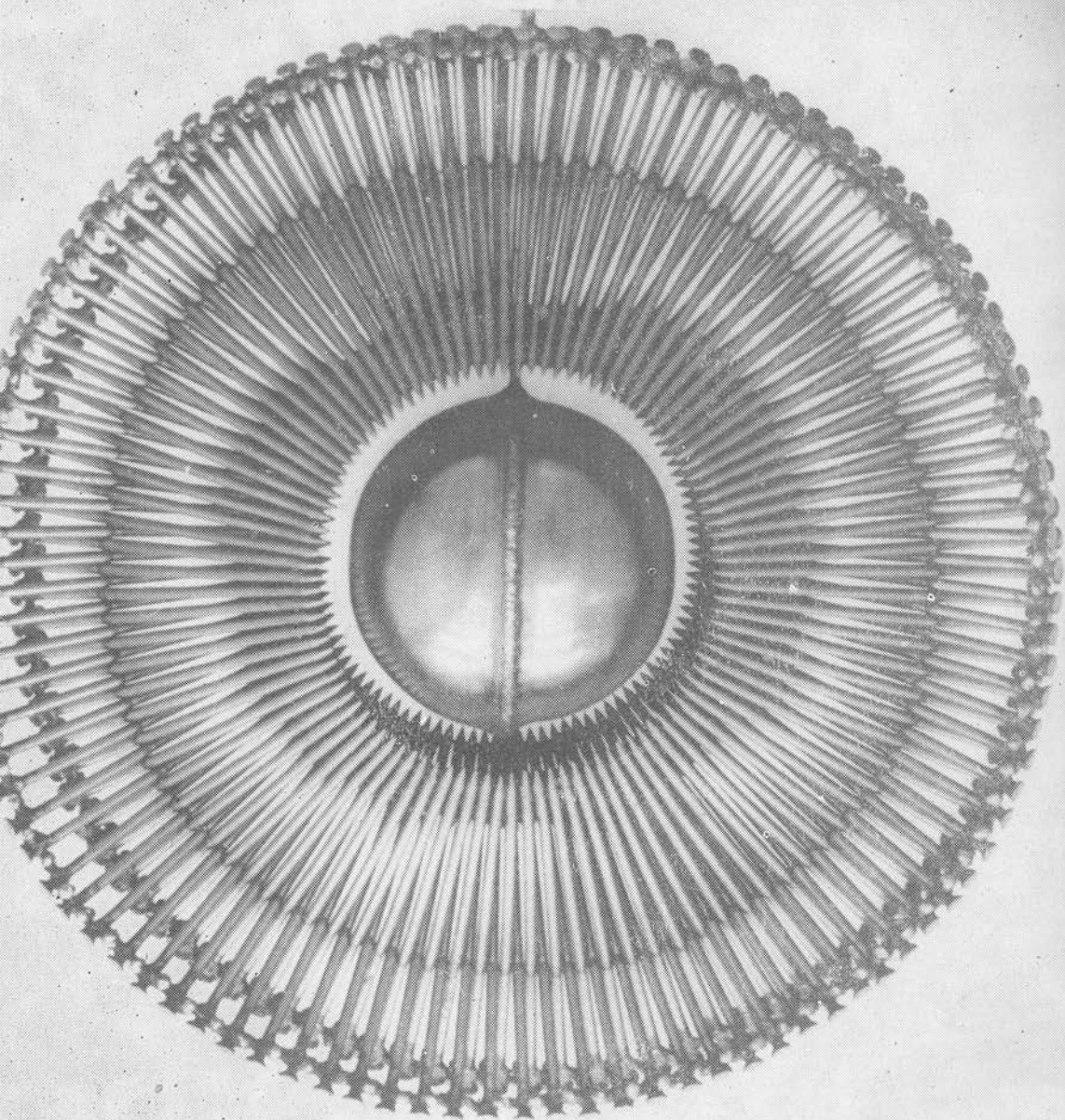
A dolgok ilyen állása egyeseket pesszimista, határozottan misztikus árnyalatú következtetésekhez vezet. Így például H. Reichenbach megállapítja: „Az idő folyását nem tudjuk megállítani, nem tudjuk visszafordítani, érezzük, miként ragad magával, és olyannyira tehetetlenek vagyunk, akárcsak egy fadarab, amelyet a folyó tovasodor. Tevékenységünk csak a jövő felé irányulhat.” (*The Direction of Time*. Los Angeles, 1956. 14.)

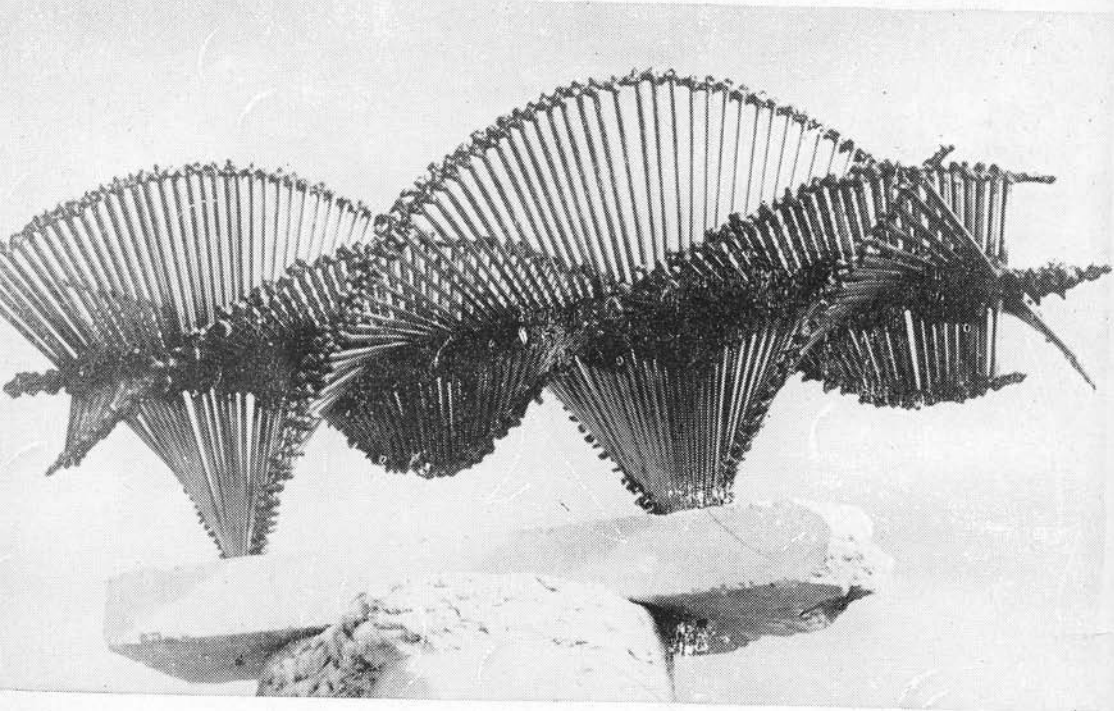
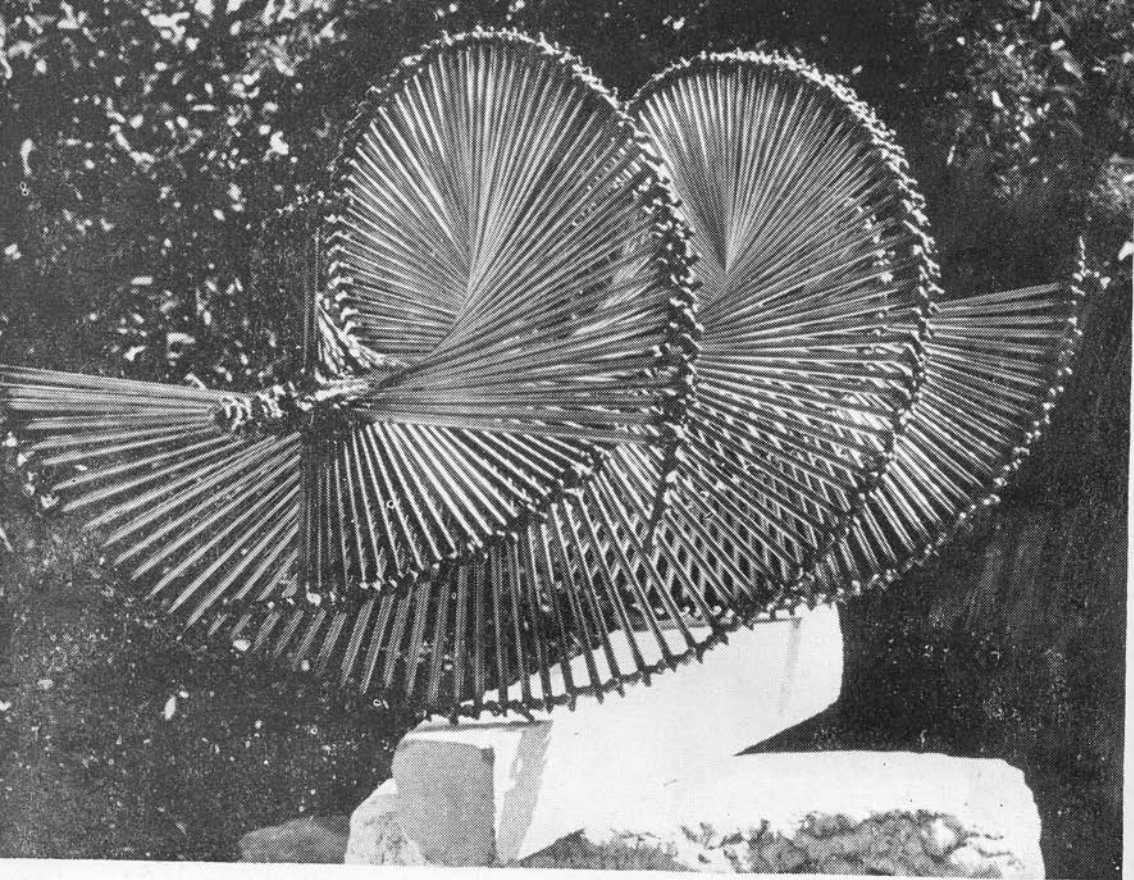
Az idő folyása valóság, mint ahogy realitás az idő megfordíthatatlansága is. Ezt akkor értelmezzük helyesen, ha abból a tényből indulunk ki, hogy az idő nem a valóság konkrét jelenségei és folyamatai mellett, mintegy azokkal párhuzamosan folyik, hanem bennük és általuk, hogy az idő mint a valóság létformája mélyebb, általánosabb, mint a történelmileg mulandó, konkrét jelenségek lefolyása. Ezért valóban tehetetlenek vagyunk — az idő folyásának megállítása értelmében —, de nem általában az idővel szemben, létünk átmeneti jellege nem az idő miatt létezik, hanem belső strukturánk következménye, e szervezethez megfelelő azoknak az objektív törvényeknek és szükségszerűségeknek, amelyeknek erejénél fogva megjelentünk, és kifejezzük lényünket az állandó kialakulás folyamatában. A jelenségek és folyamatok konkrét mozgását nem tudjuk megállítani. Kibontakozásukba azonban bele tudunk szólni, befolyásolhatjuk kialakulásukat, az ütemet gyorsítani vagy lassítani tudjuk, anélkül azonban, hogy ezt a mozgást lényegileg meg tudnók változtatni.

Ezeknek a vonatkozásoknak az emberre, a társadalomra való alkalmazása megköveteli azt, hogy egyre jobban megértsük: létünk koordinátái rendkívül gyors ütemben változnak, különösen napjainkban, amikor az ember kénytelen a nagymértékben megváltozott természeti és társadalmi körülmények között tevékenykedni, amikor az információk mennyisége egyre inkább nő, amikor a társadalmi tényezők mind bonyolultabbá válnak.

Ma sokkal inkább, mint eddig, szükségszerű követelménnyé vált az, hogy tudatában legyünk az időbeli strukturák megfordíthatatlanságának, hogy ésszerűen felhasználjuk saját strukturáltságunk és társadalmunk időbeli strukturáltságának minden egységét, tudva azt, hogy egy nép műveltségének színvonalát többek között azon lehet lemérni, hogy mennyire tud gazdálkodni az idővel, milyen magatartást alakít ki az idő iránt.

Az ember mint gondolkodó lény tudatában van saját konkrét, történelmileg mulandó és megfordíthatatlan létének, éppen ezért állandó harcban áll az idővel. Ez a küzdelem a lehető legemberibb, s a munkában, céljaink teljesítésében, a jövő mai formálásában valósul meg.

SZERVÁTIUSZ TIBOR: 1. A NAPISTEN RENDJE; 2—3. ÖRDÖGSZEKÉR

A ROMÁN TUDOMÁNYOS- FANTASZTIKUS IRODALOM ARANYKORA

Többször felhívtam már — szóban és írásban — a figyelmet arra, hogy irodalmi örökségünk gondos felmérése lényegesen gazdagítaná a román tudományos-fantasztikus irodalomról szerzett ismereteinket. Ez azonban inkább reménykedés volt, mint bizonyosság, annak a hitnek a visszhangja, amely távoli elődeinket arra ösztönözte, hogy a barlangok falára fessék álmaik hús-vér valóságú bölényeit. A mágikus eljárás ismét bebizonyította hasznosságát; átvezetett a háború előtti kiadói tevékenység útvesztőjén a képzeletnek tudományos témákra vagy feltételezésekre alapozó néhány alkotása felé.

Meg kell mondanom, hogy időben viszonylag rövid szakaszt tekintettem át, a *science fiction*nek nevezett jelenség ugyanis Romániában később jelentkezett, mint más tájakon. Ez a tény nem következik a nép képzeletének valamely fogyatékoságából vagy a tudományos szellem kihívását fogadó lappangó ellenkezésből, ahogyan a két világháború közötti retrográd filozófusok állították. A korszerű gazdasági és ipari struktúra későbbi kialakulása nálunk a műszaki-tudományos fejlődés lassúbb ütemét vonta maga után. A tudományos-fantasztikus irodalom Edgar Allan Poe-val indult, a XIX. század első felének Amerikájában, itt ugyanis a kapitalizmus erőteljes fejlődése, következképpen a tudomány és a technika felvirágzása megadta a szükséges lökést, és fogékony közönseget teremtett az e folyamattal járó jelenségek értelmezésére és befogadására. A tulajdonképpen román tudományos-fantasztikus irodalom sem szűz talajon jött létre, irodalmunkból nem hiányoztak az új műfaj jelentkezésének első jelei. Először is nyomon követhető a tudomány értékeinek megismerését és terjesztését szolgáló, állandó, nemes törekvés. „Inkább szeretetébe fogadta a tudományt, semmint az uralkodást, amelyben a sors kétszer is részeltette“ — írta Nicolae Iorga a nagy tudós államférfiről, Dimitrie Cantemirről. Ez a törekvés fokozódik a múlt században, és új kifejezési területeken jelentkezik.

Serban Cioculescu véleménye szerint „a legrégebb román kozmogóniai költemény“ V. Rugină *Anul 1871* (Az 1871-es év) című verse, amely a *Calendarul României pe anul 1871* (Románia kalendáriuma az 1871-es évre) hasábjain jelent meg. A kritikus méltatja az alig ismert szerző képességeit, a tudomány és a vallás közötti helykeresését: „elkerüli a brutális ellentmondást a hivatalosan elismert bibliai legendával, de kiáll az ösköd és az idő döntő szerepe mellett.“

A múlt század költészete azonban nemcsak ilyen elvont fejtegetéseket mutat fel, hanem olyan műveket is, amelyek témája összefügg a tudomány és technika alkalmazásával a mindennapi életben. Costache Co-

nachi, a jelen megvalósításaival elégedetten, 1802-ben ódát ír Dumitru Moruzzi herceghez, aki „folyóvizet hozott a szomjas városokba“. Ion Heliade Rădulescu viszont az egész földgolyót átfogó ipari fejlődést pillantja meg, s ezt prófétai ihletettségu sorokba foglalja.

A költői látomás higgadt, józan megfelelőjére bukkanunk Nicolae Şuţu közigazdász prózájában, aki ezeket írja *Notions statistiques sur la Moldavie* (1849) című művében: „A gépek a nemzeti gazdagság gyarapításának leghathatósabb eszközei, ők azt végzik el mechanikai munkával, amit a kölcsön a tranzakciókban; csodálatos módon megsokszorozzák az ember termelőerejét.“ Ezt a gondolatot később Ion Ghica is átveszi *Convorbiri economice* (Gazdasági tárgyalások) című munkájában, sőt *Insula Prosta* (Prosta szigete) és *Două călătorii în vis* (Két álomutazás) című álutópiáiban is. Mezőgazdaságunk 1885. évi helyzetét tekintve az *Insula Prosta* víziója valóban merész előrejelést tartalmaz: „A távolban, ameddig csak a szem ellát, vidám és bőséges róna húzódik, telve különböző fajtájú gépekkel és eszközökkel . . .“

Az igazi utópia — a tudományos fantasztikum előfutára, amellyel oly gyakran össze is tévesztik — először Heliade „Egyetemes könyvtár“-ának tervében jelentkezik: ez magában foglalja Morus Tamás *Utópiáját*, Harrington *Oceanáját*, Francis Bacon *Új Atlantiszát*. Egy évtized múlva, 1856-ban a költő *Santa Cetate* (A szent város) című versével, a jövő társadalmának csodás elemekkel átszőtt látomásával zárja *Descrierea Europei după tractatul din Paris* (A párizsi szerződés utáni Európa leírása) című művét:

Ez az eszményi, égbetörő város,
Itten a jog az úr,
A testvériség honol mindenütt,
Az erény erő s érték,
S minden szükség könnyebbülést talál:
Egy mindenkiért, és mindenki egyért,
Szabad akarat, egyenlő sors,
Igazság, szépség, nagyság, jószág,
Örök béke . . .

Ezek a vesszorok az utópista szocialisták eszméinek hatását tükrözik; ezekkel az eszmékkel Heliade főleg párizsi száműzetése idején ismerkedett meg. Nem hanyagolhatjuk el a század második felének román irodalmára tett hatásukat. Ezt a hatást felfedezhetjük a fiatal Demetriu G. Ionescu *Spiritele anului 3000* (A 3000. év szellemei) című elbeszélésében is. Alexandru Macedonski így ír *Romantism* (Romantika) című kiadatlan munkájában: „Saint Simon, melegszívű filozófus [. . .] Fourier, alapos tudású férfi [. . .] Enfantin, Babeuf az érzelmek nemesítésének, a pénz megvetésének, a jó diadalának hódolnak.“ Eminescu pedig a jövő társadalmáról kialakított eszményében látatja e hatást, a *Geniu pustiu* (Szárnyaszegett génusz) következő soraiban: „. . . szeretném, ha az emberiség olyan lenne, akár a prizma, egyetlen, ragyogó, fénnel tele, amelynek azonban oly sok színe van. Ezerszínű prizma, ezer árnyalatú szivárvány. A nemzetek csupán az emberiség prizmájának árnyalatai, s a közöttük levő különbségek oly természetesek, oly érthetők, mint az egyének közötti bizonyos különbségek. Azon legyetek, hogy mindezek a színek

egyenlően ragyogjanak, egyenlő fényt mutassanak, s a létrehozó fény egyenlő módon kegyelje őket . . .“

A Költő jelenlétét ebben a kezdeti szakaszban más is indokolja. Az irodalomtörténet kimutatta a kozmikus képek gyakoriságát Eminescu művében. Ne bocsátkozzunk itt az ismert példák felsorolásába, csupán hangsúlyozzuk azt, hogy senkinek sem sikerült így érzékeltetnie a csillagászati távolságokat (*La steaua* — A csillagig), s hogy a *Lucafărulban* (Az esticsillag) megjelenik a tér—idő viszonylat megsejtése:

Indult a csillag. Szárnya nőtt
A vágyas indulatban.
Évezrek útját tette meg
Egyetlen pillanatban.

(Aprily Lajos fordítása)

A két nagy koordináta a *Cugetăria sărmanului Dionis* (A szegény Dioniz gondolatai) soraiban is felbukkan; most már kanti mintára fogalmazva: „Nem létezik sem idő, sem tér — ezek csupán lelkünkben vannak meg: [. . .] Lebukva a lélek mélységeibe, valójában a múltban élhetnénk, a csillagok és a Nap világában lakhatnánk.“ Úgy érezzük; fel kell hívnunk itt a figyelmet a metafizikai extrapoláció egyik korszerű értelmezésére: a tudomány foglalkozni kezdett annak az ősi emlékezetnek az esetleges kutatásával, amely az átöröklés más elemeivel együtt fennmaradt. A lélekvándorlás eszerint elveszteni misztikus spekuláció jellegét, tehát szubtilis, még érzékeltetlen, de lényegében anyagi jelenségnek bizonyulna . . .

Nem szeretnők, ha az a vád érne bennünket, hogy erőszakoljuk a Költő „hozzácsatolását“ a tudományos-fantasztikus irodalomhoz; csupán az volt a szándékunk, hogy felvöljünk néhány olyan elemet, amelyek révén Eminescu műve előmozdította ennek a műfajnak a jelentkezését és fejlődését, a nyugtalan szellemi kutatásvágy légkörének megteremtésével.

A század vége felé az új műfaj jelentkezését a tudományt népszerűsítő folyóiratok is elősegítik; természetesen itt is vannak előzmények. A Kogălniceanutól kiadott *Almanahul de învățătură și petrecere* (Tudományos és szórakoztató almanach) például 1842-ben közölte a *Cercări făcute de om spre a zbura în aer cu aripi* (Emberi kísérlet a levegőben szárnyalással való repülésre) című cikket. Most azonban gyorsan reagálnak a különböző területeken (különösen a csillagászat terén) felállított legújabb és leglátványosabb hipotézisekre. A *Ziarul Călătorilor și al întimplărilor de pe mare și uscat* (A tengeri és szárazföldi utazások és történetek lapja) merészen behatol a tudomány és képzelet között húzódó „senki földjére“, s az örökmozgóról vagy a Mars feltételezett lakóinak külsejéről cikkezik. Amint látni fogjuk, egyes csillagászati elméletek, amelyek ebben a lapban, illetve az *Orion* című folyóiratban jelentek meg, közvetlenül és néha bevallottan ihletnek olyan művek megírására, mint Henri Stahl *Un român în Lună* (Egy román a Holdon) és Victor Anestin *O tragedie cerească* (Égi tragédia) című regénye, nem beszélve G. Donna, D. Teleor, D. Dragomirescu, Al. Anestin és mások verseiről. Henri Stahl

regénye először a *Ziarul Călătoriilor* hasábjain jelent meg folytatásban, 1913. június 25-től kezdve. 1914. március 18-án ugyanez a lap közölte Victor Eftimiu *Pămîntul a vorbit* (Szólt a Föld) című elbeszélését a *Spovedania unui clovn* (Egy bohóc gyónása) című kötetből.

Hogy megérthessük a szimbolizmus szerepét a szóban forgó műfaj elterjedése számára kedvező talaj előkészítésében, összehasonlító irodalmi kísérlethez kell folyamodnunk. Franciaországban a tudomány vallása különösen a múlt század első felében hódított teret, kutatási módszert biztosítva a realista írók részére, és lelkesítve a romantikusokat. Később, amikor kiderült, hogy a tudomány mégsem egyetemes panacea, nem számolja fel önműködően a nyomort és a háborúkat, sőt negatív jelenségek és tendenciák szülője is, a lelkesedés hitetlenségbe, ellenkezésbe és szarkazmusba csapott át. Ez a „később“ nagyjából megegyezik a szimbolizmus megjelenésének idejével, innen származik — az általános tudományellenességben mutatkozó egyéni fenntartások és ellenséges érzések jegyében — egyes olyan költők és prózaírók állásfoglalása, akiknek a prototípusa Villiers de l'Isle-Adam lehetne.

Amint utaltam rá, a műszaki-tudományos fejlődés nálunk csak a XIX. század utolsó évtizedeiben válik érezhetővé. Az avantgarde irodalmi mozgalom képviselői ekkor tüntető módon fogadják e fejlődés leglátványosabb megnyilvánulásait. Macedonski például léggömbbel a magasba száll, és szenvedélyes kerékpározó lesz, egy olyan korban, amikor a kerékpár használata még szinte különcségnek számított. A szimbolista költészet más közlekedési eszközöket ünnepel. Ovid Densusianu, aki azt kérte a költőktől, hogy hatoljanak a tudomány titkainak a mélyére, üdvözli a vonatot:

*Tér s idő uraként röpi
Büszkén és villámsebesen*

és a repülőgépet:

*Szárnyak váltják át életünk
Remegését, mely eddig
Kőhöz s rőghöz kötődött.*

Ion Minulescu, aki saját érzékenységre hangolja át Valéry Larbaud *Ódáját*, így kezdi *Itinerar* (Útvonal) című költeményét:

*Pullmankocsiban, 80-nal óránként!
Repülünk
S a hangsebesség
Repszti dobhártyánk, akár egy Cake-Walk..*

A próza a költészet nyomdokain halad. Dimitrie Anghel *Dușmanul mașinismului* (A gépesítés ellensége) című elbeszélésében közvetett módon polemizál a sámánatorizmus maradi vonásaival: Pantu intéző szétrombolja a mezőgazdasági gépeket, hogy a földet őseihez hasonló módon munkálhassa meg. „A gép csalóka szó, bonyolult és ördögi találmány“ — mondja, így indokolva vandalizmusát. A tudomány keltette érdeklődés növelésére Anghel közli *Literatura de sărbători* (Ünnepi irodalom) című cikkét, amelyben hiányolja az olyan népszerűsítő művek meglétét a könyvesboltokban, mint amilyenek például Flammarion munkái. Itt

említjük meg Ștefan Petică dráma-tervét: az *Anatema* (Kiátkozás) című színdarab vázlatát a szerzőnek arról a szándékáról tanúskodik, hogy kiálljon a racionalizmus mellett, s ostorozza a vallási fanatizmust.

A tudomány és megvalósításai iránti érdeklődés persze a szimbolizmus eléggé szűk zónáját érinti, inkább a század szellemére érzékeny fogékonyság általános körébe tartozik. Egyik cikkében Minulescu „az új, különös, sőt bizarr felé tájékozódás tendenciájáról“ ír. Densușianu egy lépéssel tovább halad, amikor kijelenti, hogy a tudomány „nem tisztázhat mindent“, hogy határain túl ott van „az ismeretlen tágas, határtalan mezeje“. Hangfogós tudományellenesség ez, amelyet egy másik áramlat, a gindirizmus nagyjít majd fel hatalmas méretűvé.

Ha az időrendet figyelmen kívül hagyjuk, akkor a gindirista irracionálizmus lépcsőfokai a következők: Nichifor Crainic kijelentése, hogy a művészet nem létezhet „mítosz és misztérium“ nélkül; Lucian Blaga következtetése, amely szerint a tudomány keveredik a mítosszal, mágiával, szimbólummal; a *Manifestul crinului alb* (A fehér liliom kiáltványa) kirohanása a tudomány és haladás ellen, amelyet teljesen anakronisztikusnak, a kor szellemével összeegyeztethetetlennek minősít. Mircea Eliade, a trairizmus képviselője, Nae Ionescu reakciós filozófus tanítványa, a huszadik századot az európai történelem „leghomályosabb“ századának kikiáltva, az indiai misztikába menekül, mint más társai a kierkegaard-i protestantizmusba vagy a trák orfizmusba.

Ezekkel az álláspontokkal száll szembe a román irodalmi sajtó széles táborát, a *Viața românească* folyóirattól, amely részben megszabadult az első világháború előtti poporanista túlzásoktól, egészen az avantgardista folyóiratokig. Eugen Lovinescu és a *Sburătorul* köré csoportosult írók kiterjesztik a szinkronizmust a tudomány területére, ugyanis az a meggyőződésük, hogy a modern civilizáció felkarolása elvezet a „primér“ élet formáitól való elszakadáshoz, amelyek egyet jelentettek a stagnálással és a visszafejlődéssel. A *Contimporanul*, 75 H. P., *Punct*, *Integral* folyóiratok konstruktivistái az újat szinte a XX. század technikájával azonosítják, amely — az ő felfogásuk szerint — megszabadult minden konkrét társadalmi-történelmi meghatározottságtól. Az *Unu* című folyóiratban 1928 áprilisában közölt szurrealista kiáltvány ezt harsogja:

Olvasó, háritsd el agyad zavarait
kiáltás a dobhártyán
repülő
d.n.t. — rádió
televízió
76 H.P.

Ion Vinea azonban figyelmeztetett a *Punct* hasábjain *Vorbe goale* (Üres sorok) címmel megjelent írásában, hogy a modernista „forradalom“ nem szorítkozik nyelvi fenegyerekeskedésre: „A közvélemény szerint csupán egy üzemi művezető szókincsét kell használnunk [...] s számára máris modern költővé lettünk [...]. Mikor jön el az érzékenység forradalma — az igazi?“

Jelentős a Kommunista Párt vezetése vagy befolyása alatt megjelent folyóiratok szerepe. A *Cultura proletară* bő teret nyújt a tudományos-műszaki fejlődés vívmányait népszerűsítő írásoknak; a *Bluze albastre* leleplezi a trairizmus csaló jellegét és politikai következményeit; az *Era*

nouă kritikai szemmel elemzi azokat a kísérleteket, amelyeknek célja idealista következtetések levonása a fizikusok és biológusok új hipotéziseiből.

A vélemények ilyen sokoldalú összecsapása nem maradt visszhang nélkül a kor legjelentősebb íróinak műveiben. Sadoveanu, akinek hősei rendszerint passzívan ellenállnak a patriarkális rend kérlelhetetlen ellenségeként felfogott civilizációnak, egy ízben olyan spekulációkba bocsátkozik, amelyek a legtisztább tudományos-fantasztikus irodalomnak is becületére válnának. A *Nunta domniței Ruxandra* (Ruxandra fejedelemszony menyegzője) című művében Ștefan Soroceanu így szól unokájához, Bogdanhoz: „... a mai emberek, akik annyi mindent kiagyaltak, kiagyalhatnának egy olyan gépet is, amely nekirugaszkodik, és gyorsabban száguld, mint a hang — ez nem lehetetlen dolog. Így például, amikor én itt szólok, elrepülök ezzel a géppel a távolba, s meghallom amott, amit itt mondtam.” És a továbbiakban: „A hang nem terjedhet, csupán földünk légkörében. Ezen túl csak az elektromos hullámok segítségével juthat. A fény azonban áthatol a csillagközi tereken, s a végtelenbe jut, magával hordva a pillanatok képét. Ha ezt el lehetne érni, viszontlátni mindazt, amit a fény végtelen röptésében megőriz és magával visz. Ekként megláthatnók őseink életét.”

Azt az antológiát, amelynek címe azonos a jelen írás címével, Tudor Arghezi, Gib. Mihăescu, Cezar Petrescu, Ion Minulescu, Victor Eftimiu és más szerzők műveiből állítottam össze. Liviu Rebreanu *Minunea minunilor* (Csodák csodája) címmel szatirikus utópiát akart írni a totalitarizmusról. Hortensia Papadat-Bengescu így vallott egyik interjújában: „... felfedezéseket teszek ... igen, tudományos felfedezéseket. A *Fecioarele despletite* (Bomlott fürtű lányok) című munkámban magyarázatot találhatnál a »lelki test« feltételezésére. De van más felfedezésem is: kémiai, orvosi, csillagászati.” Fiatal korában Camil Petrescu olyan verseket közölt, amelyekben a mozdony és az elektromos áram csodájáról szolt. Mihail Sebastian *Steaua fără nume* (Névtelen csillag) című színművében Marin Miroiu egyik hosszú monológja talán fényt derít a szerző titkos vonzalmára: „Vannak esték, amikor az egész égbolt kihaltnak tűnik, hideg, holt csillagokkal egy abszurd világegyetemben, amelyben, nagy magányunk közepén, csak mi vergődünk egy vidéki bolygón... De vannak aztán olyan esték, amikor az egész ég nyüzsgő élettel telik meg... amikor a legtávolabbi csillagon, ha jól odafigyelsz, hallod az erdők és óceánok zúgását — fantasztikus erdőkét és fantasztikus óceánokét, olyan esték, amelyeken az egész égbolt tele van jelekkel és hívásokkal, mintha egyik bolygóról a másikra, egyik csillagról a másikra, egymást sohasem látott lények hívnák, keresnék, éreznék egymást...”

Ezekkel a jövőt fürkésző sorokkal zárjuk a romániai tudományos-fantasztikus irodalom aranykoráról szóló sorainkat, amelyekben csupán a műfaj hazai jelentkezésének és fejlődésének rövid vázlatát adhattuk, az első kísérletektől a második világháború kezdetéig.

Ritoók János fordítása

JOHN UPDIKE

KOZMIKUS KESERŰSÉG

Neutrino, roppant kicsi,
se töltése, se tömege,
még a társa sem érdekli,
a föld egy golyó közepe,
melyen csak úgy áthalad,
mint egy előcsarnokon,
mint foton az üvegen,
s a legfinomabb gázakon,
fallal őrzött tereken,
a bronzon és az acélon.
Felhergelheti a csődört,
osztályhatár nem akadály,
keresztülfúrja a bőröd,
a testeden ki- és bejár,
fejeden át a talajba;
éjszaka betör Nepalba,
átfúrja a szeretőt,
s az ágyban, hogyha megcsodálsz,
bosszantod a kételkedőt.

P. D. BARDIS

A NEUTRINO FEGYVERTÁNCA

„Ó, boldog Isten!
De mindez oly csudás, oly idegen!”

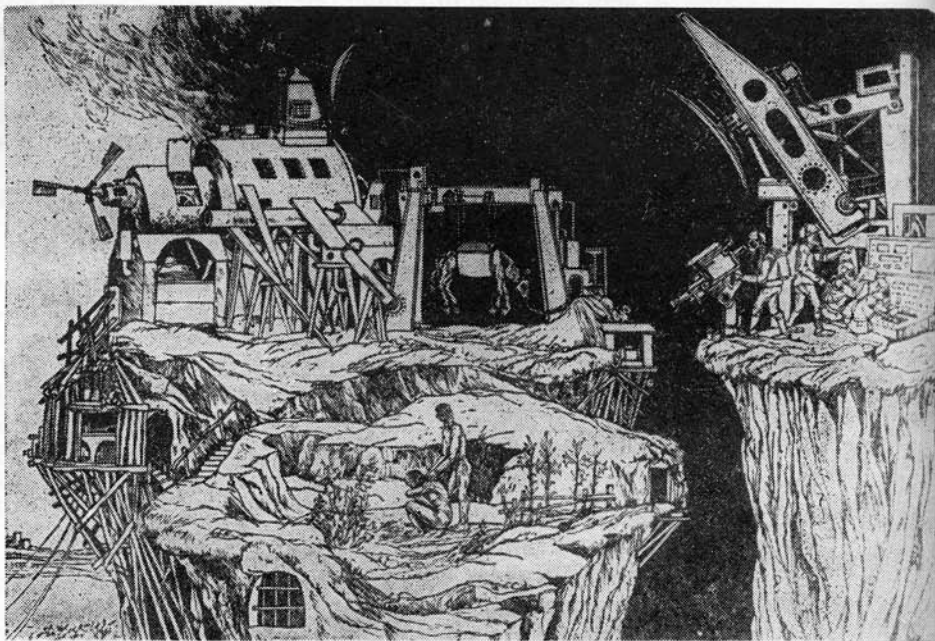
SHAKESPEARE: Hamlet, I. felv. 5. kép

Örvénylő és légies,
töltése zéró, fordulata fél,
tömegnélküli és titokzatos,
a sötét kialvás ikreként él,
Pauli hajdan megálmodta,
és Cowan a váltakozó világot
felszabadultnak találta.

Ósi és elsődleges;
megzabolázza a vizet és a kadmiumot,
s a szénhidráttal, mit megalkotott,
zengi a gondolat-királynő dicshimnuszát.
Életként a júniusi napot kínálja,
a bomlás örült forgatagán át.

Néha a proton, a kísértet fia,
Fermi szárnyain lebegtet,
furcsábban a hamis statisztikáknál,
s a zárt ajtók nyitott üregeknek tűnnek,
mintha ragyogó csillagokba hatolnál,
s a hajdani viták e kérdésekhez úznek:
Vajon a Lét kísérteties? És a tömeg szellem?
a kísérteteknek van-e súlyuk, s Atmannak igaza?
Kísérteties forma! Hajsza, tánc, a biztonság törvénye
s minden gondolkodó rád esküszik;
Mert az Anyag kavarodása, a Szellem örvénye
Eidolon kozmikus örvényének tűnik!

SOLTÉSZ JÓZSEF fordításai

Gácsi Mihály: Fizikai kísérletek

KOPERNIKUSZ IDŐSZERŰSÉGE

„Egyházi ember lett nagybátyja kívánságára, aki egyben gyámja is volt, de talán hivatást is érzett erre a pályára; művész volt szórakozásból, orvos előszeretettel és képeztése alapján, véletlenségből közgazdász is, szükségből államférfi és katona; de tudós isten kegyelméből, és mert az igazságot magáért az igazságért szerette.“ 1943-ban, halálának négy-századik évfordulóján, távol letiport hazájától, a Kościuszko-alapítvány ünnepi ülésén lengyel megemlékezők foglalták össze ekként Kopernikusz élete művét.

Ha majd egyszer rendszeresen számba vesszük földrészünk történelmi mélypontjának azokat a jelenségeit (tetteket vagy tartózkodásokat a tettől, leírt vagy elmondott gondolatokat), amelyek a jövőtlenségben a jövőre, a légerekben a szabadságra, az eleurópaiatlanult Európában Európára utaltak — minden bizonnyal megemlékezünk azokról is, akik halálának négyszázadik évfordulóján nem feledkeztek meg a tudós humanisták egyik legnagyobbikáról. A vezéri szöveg és vezényszavak európai tájain pedig különös érdem volt Thomas Mann-i „tájszólásban“ beszélni németül. És a Kopernikuszról *németül* emlékezők ezt a „tájszólást“ beszéltek.

Mikor ma úrrakéták suhannak ki a bolygóközi térbe, és pilótájuk a Földre tekint, Európát csak egy mélyen tagolt félszigetnek látja. De hogy az emberiség számára Európa több volt és több maradhat félszigetnél, hogy Európa két és fél ezer éve már nemcsak földrajzi fogalom — olyan történeti igazság, amellyel minden világrendező realpolitikának számolnia kell. Tényszerű igazságoknak általában csak felfedezőkre és oktatókra van szükségük. Európának és az európaiságnak, hiába tényszerű igazság, mindig szüksége volt hitvallókra is. Kopernikusz pedig elsősorban nagy hitvalló, akire emlékezni még frontokon és drót-sövényeken át is kézfogást jelentett — mint A.D. 1943 tanúsága mutatja. Max Caspar *Kopernikus und Keplerje* (Berlin, 1943) olyan bizonyágtétel a tudományos realizmus, a tudományos kutatás szabadsága és nemzetközisége mellett, amelyet korlátai ellenére különösen nagyra kell értékelnünk, éppen mert valahonnan a vezéri bunker közvetlen közeléből hangzott el. És még németföldön sem magányosan! Ugyanis Kopernikuszról az erlangeni fizikusok és medikusok társaságában is elmondtak egy emlékbeszédet, melynek már címe is egyértelmű: *A kopernikuszi tan megjelenése és elterjedése*.

*

Mi a kopernikuszi mű lényege? A Nap, a Hold és a bolygók látszólagos mozgása semmiképp sem értelmezhető, ha a világmindenség közép-pontjában a Földet képzeljük el. Viszont általában — de *csakis általában* — logikus magyarázatot nyer az állócsillagokhoz viszonyított min-

Kopernikusz
állításlagos önarcképe

den égi mozgás, ha a világmindenség középpontjába a Napot helyezzük, s a Földet mint a Vénusz és a Mars között keringő bolygót fogjuk fel. Csupán a Holdat kell olybá vennünk, mint amely a Föld körül kering. Mindezen túl egy óriási gömbön, a Naptól egyenlő távolságra helyezkednek el az állócsillagok. Így kerül a Nap a kopernikuszi világmindenség központjába, s az állócsillagok szféráján túli ismeretlen — a tudományos érdeklődés határán túlra. Ennyit azonban a régi görögök (például a számoszi Arisztarkhosz) is tudtak vagy feltételeztek. Műveiket nemcsak Kopernikusz, de a legtöbb humanista ismerte.

Csakhogy ez az ismeret a XVI. század első felében, mikor a napközpontúság gondolata ismét felmerül, „a jelenségek megmentéséhez“ már kevés! Ugyanis „az állócsillagok gömbje“, „a bolygók gömbje“ elvileg megkövetelte a szabályos körpályán való keringés gondolatát, mert a görögök nyomán a humanisták is vallották, hogy az eszményi formák eszményi pályákon mozognak. Ne feledjük: Newton éppen Kopernikusz halálának századik évfordulóján született (1643), tehát még Kepler (1571—1630) és Galilei (1564—1642) sem sejtette az általános tömegvonzás törvényét. És csupán Kepler óta tudjuk, hogy a bolygók távolról sem mozognak „eszményi pályán“. Kopernikusz — és ez művének korszaknyitó nagysága — hozzáfogott, hogy matematikai eszközökkel oldja fel az el-
lentmondást, amely az egyáltalán nem eszményien viselkedő jelenség és az eszményi követelmény között fennállott. Már *Commentariolus*-ában, amelyet 1512—13-ban írt, a következő hipotézist állítja fel: „A Mercur

összesen hét körön, a Vénusz ötön, a Föld hármon, s körülötte a Hold négyen, végül a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz ötön-ötön kering. Így tehát harmincnégy kör elegendő, hogy az Univerzum egész szerkezetét megmagyarázza és a bolygók valamennyi játékát is.“ Ettől kezdve minden szabad idejében, még a kor színvonalához viszonyítva is kezdetleges eszközökkel, s természetesen szabad szemmel vizsgálta a csillagos eget, hogy megfigyeléseit hosszú táblázatokba szedve matematikai törvényekbe foglalja a bolygók „revolúciójának“, azaz egyik pályáról a másikra történő átugrásának törvényeit.

A bolygóknak ez a matematikailag is értelmezhető és értelmezett „revolúciója“ az a mag, mely végül Kepler törvényeiben szökik szárba, Newton törvényeiben nyeri el magyarázatát, és Einstein általános relativitáselméletében szabadul meg belső ellentmondásaitól. Kepler az évtizedek alatt felhalmozódott és táblázatokba foglalt megfigyelések alapján, elméletileg közvetlenül a kopernikuszi revolúciókból kiindulva, a bolygók változó pályákra történő átugrását egy sajátosan egymásba épülő, különböző oldalszámú, szabályos testekből álló rendszer csúcspontjaira való lépdelésképpen képzelte el. Ezzel már 1595-ben megközelítette azt az ellipszis-pályát, amelyen a bolygók valóban keringenek. Viszont tanítómestere, Tycho Brahe feljegyzései és a kor legpontosabb megfigyelője, David Fabricius hozzá intézett levele nyomán el kellett ismernie, hogy bár hipotézise a Kopernikuszénál jobban „menti a jelenséget“, nem „menti meg“ teljesen. David Fabricius még arra is figyelmeztette, hogy megfigyelései szerint a bolygók pályáján a körhöz viszonyított lapítottság maximuma a sugár 0,00429-ed része. Kepler menten, szinte egyetlen rápillantással felismerte az ebből következőket, s így született meg első két törvénye: 1. a bolygók olyan ellipszis-pályán keringenek, amelyek egyik fókuszában a Nap áll; 2. a vezérsugár egyenlő idő alatt egyenlő területet sűrol (a vezérsugár a bolygót a Nappal összekötő egyenes). Harmadik törvénye — amely szerint a bolygók keringési idejének négyzetei úgy aránylanak egymáshoz, mint a Naptól való középtávolságaik köbei — megkoronázza azt a káprázatos teljesítményt, amelyet Kepler a természeti jelenségek matematikai leképzésének útján megtett.

Az *ember tragédiája* prágai színében Madách joggal mondatja el magával Keplerrel az utókor dicséretét: „...fejlődni látom szent eszméimet, / Tisztulva mindig méltóságosan, / Míg lassan bár, betöltik a világot.“ Persze itt Madách az, aki a természettudományok fejlődése és a társadalmi haladás közötti összefüggést már látja. Kepler asztrológiai tevékenysége viszont nemcsak madáchi, tehát színpadi-drámaelméleti értelemben igaz és tragikus. Az anyagiakkal küzdő tudós tragédiáját maga Kepler fogalmazza meg: „Az asztrológia az asztronómiának, ennek a nemes hölgynek ringyócska lánya, de a matematikusok jelenlegi fizetése mellett az anya nem tudna megélni, ha a lánya némi aprópénzt nem hozna a házhoz.“ Kopernikuszt talán csak a kanonoki stallum mentesítette ettől a megalkuvástól, elannyira, hogy jóformán azt sem tudjuk, mi volt a véleménye a csillagjósásról. De ez nem érdem, hanem szerencse! Csak azt nem gondoljuk (mint annyi életrajzírója), hogy humanista műveltsége miatt tartózkodott az effajta babonáktól. Sok száz humanistáról tudjuk, hogy hitt a horoszkópoknak. Kálvin az egyetlen, aki abban a korban tiltotta a jóslás minden formáját — mert vétségnek, de

lehetséges vétségnek tartotta, akárcsak a boszorkányságot. Lehet tehát, hogy Kepler némiképpen cinikus vallomása haladóbb álláspontot fed, mint Kopernikusz hallgatása.

Kepler lutheránus teológus volt, és miközben a katolikus Habsburgok udvari asztronómusaként valóban korszakalkotó felfedezéseket tett, szűkségből nemcsak asztrológiával foglalkozott, de bármikor felcserélte volna udvari állását egy előkelőbb parókiával. Szerencsére a szentírási alapon geocentrikus ideológiájú lutheránus egyháztól papi állást nemigen kapott volna. S ezzel mind Kopernikusz, mind Kepler esetében fel kell vetnünk a „kényes“ kérdést: hogyan egyeztették össze teológiai szemléletüket — Kopernikusz magas egyházi funkcióját is — természettudományos kutatómunkájukkal? Persze, ez a kérdés jelenkori ihletettséggű. Próbáljuk megmagyarázni tényszerűen, hogy miért.

Kopernikusz *Commentariolusa* kézi másolatokban elterjedt az egész Európában (néhány ránk is maradt a mai napig). 1533-ban VII. Kelemen pápa jóindulatú érdeklődéssel magyaráztatja el magának a fromborki kanonok elméletét. Három év múlva Schönberg capuai kardinális kiegészítő magyarázatokat kér az általa figyelmesen elolvasott *Commentariolus*-hoz. Kopernikusz láthatóan megtisztelve érzi magát, hosszú levelet ír, amely később a *De Revolutionibus* első fejezeteként nyomtatásban is napvilágot lát. Az egyház hivatalos képviselői, beleértve Kopernikusz püspökét is, semmi okot nem látnak a közbeavatkozásra. Beköszönt az 1539. esztendő, és a hatvanhatodik életévét betöltő csillagász még egyetlen művét sem adta nyomdába. Ez év tavaszán fromborki lakába bekopogtat egy huszonöt éves fiatalember: Georg Joachim, aki humanista módon Raeticusnak nevezi magát szülővárosa, Feldkirch latin neve (Rhaetia) után. Az ifjú Wittenbergből, a lutheri eretnekek fellegvárából merészkedett katolikus lengyel földre és kopogtatott be egy kanonok kapuján — pedig maga is Luther híve volt, sőt teológusa az új hitnek. Csak éppen nem teológiát, hanem matematikát adott elő a wittenbergi egyetemen. A másik matematikus — mit sem törődve azzal, hogy a lutheranizált lovagrend által állandóan veszélyeztetett város polgárai mit szólnak a gyanús idegenhez — tárt karokkal fogadta a tanulni vágyó ifjút, és több mint két évig vendégül látta. Raeticus nem sokkal megérkezése után hosszú levélben számol be egykori professzorának, az ugyancsak lutheránus Johannes Schönernek a kopernikuszi tanról. Schöner 1540-ben Gdanskban kinyomatja a levelet *Narratio Prima* (Első beszély) címmel. A 66 folio-oldalas kötetecskét nemsokára Bázelen is kinyomják. A világ (főleg annak protestáns része) tömegmérétekben, „népszerű“ formában Raeticustól értesül arról, mit mivel „a szarmata kanonok“, akiről már eddig is annyit beszéltek, de soha még egy könyvét ki nem nyomtatták.

Talán a *Narratio* nagy sikere adta meg a döntő lökést, hogy végre ő maga is publikálja élete összefoglalt munkásságát. Az eretnekek másik fészkebe, Nürnbergbe küldi kéziratát, ahol Raeticus ügyelhet fel a nyomtatásra. E „felügyelet“ amolyan szerkesztői-korrektori munka volt akkoriban. Vagy másfél századdal később szegény jó Misztótfalusi ugyan-

csak megjárta, mikor a kolozsvári papok szövegeibe ortográfiai szempontból belejavított — hiszen az írásmagyarázók minden fajtája minden korban jöttányira féltékeny a szövegre, amit leír. Ezzel szemben az írástudók (már a humanista is) örül, ha hozzáértő szem vizsgálja felül a szöveget és kíséri a nyomdász munkáját. Mielőtt azonban a *De revolutionibus* nyomását befejezték volna, Raeticusnak el kellett hagynia Nürnberget; s ekkor barátját, a matematikusnak és teológusnak egyaránt kiváló Andreas Ossiandert bízta meg a munka folytatásával. Ossiander tudta, amit Raeticus figyelmen kívül hagyott: hogy — épp Raeticus kis könyve nyomán — Luther tömeggyűlésen támadta meg a kopernikuszi tanokat („az a bolond föl akarja borítani az asztronómia tudományát“), Melanchton pedig megvetőleg jegyezte meg egyik kinyomott beszédében: „Ille Sarmaticus Astronomus qui movet terram et figit Solem.“ Ez magyarául csak annyit jelent, hogy „az a szarmata asztronómus, aki mozgatja a földet és megállítja a Napot“; de aki jártas a középkori latinban, jól érzékeli, hogy az idézet mennyivel sértőbb, sőt megvetőbb hangsúlyú a magyar fordításnál.

Ilyen feltételek között Ossiander, aki — mai fogalmak szerint — „eszmeileg is jól felkészült szerkesztő“, 1541 áprilisában levelet ír Kopernikusznak: „A magam részéről mindig azt tartottam, hogy a hipotézisek nem dogmák, hanem a számítások alapjai, és teljesen közömbös, hogy azok megfelelnek-e a valóságnak vagy hamisak, mindaddig, amíg pontosan reprodukálják a mozgásjelenségeket... Mégis, nagyon kíváncsús voltam, hogy ezekről a dolgokról egy bevezetőben Ön is szóljon valamit.“ Ugyanaznapi keltezéssel és valószínűleg ugyanazzal a postázási alkalommal az ismét Kopernikusznál vendégeskedő Raeticusnak is ír: „A teológusokat könnyű lesz lecsendesíteni, ha majd olvassák, hogy ugyanazon látszólagos mozgás magyarázatára különböző hipotézisek is lehetségesek... Ily módon el lehet őket téríteni a szigorú megítéléstől, és a kutatás varázsától meghódítva, előbb ellenszenvüket veszítenék el, aztán majd képzelgéseikben hiába keresgélvén az igazságot, végül is el kellene fogadniuk a szerző véleményét.“

Ossiander két ránk maradt levele a fegyvertelenül maradt tudományos igazság érvényesülésébe vetett értelmiségi hit apológiája. De vajon nem szívét melegítő-e, amint két — akkor olyan végtelenen szembenálló — vallás három papja a szentséges tudományos igazság nevében konspirál a teológusok ellen? A két fiatalabb még hiszi, hogy az igazság éppen azért, mert igazság, mindenkinek szól, és csak idő kérdése, hogy meg is győzzön mindenkit. Az öregebb már tudja, hogy „matematikát a matematikusoknak írnak“, és hitvitázókat, dogmatikusokat tudományos igazságok még soha meg nem győztek. Űgy tűnik, nem is válaszolt Ossiandernek, de az is lehetséges, hogy szóbeli felhatalmazást adott Raeticuson keresztül. Elég az hozzá, hogy — levele szellemében — Ossiander előszót ír a *De revolutionibus*hoz, véletlenül vagy szándékosan a saját neve feltüntetése nélkül. Hogy mi lett volna minderről Kopernikusz véleménye, nem tudjuk, hiszen már csak a halálos ágyán láthatta műve néhány példányát, s a még nyomdafestékszagú köteteket éppen csak megtapogatni volt ereje, mielőtt 1543. május 24-én örökre lehunyta a szemét.

Ily módon Ossiander vállán maradt az utókor előtti felelősség. Felelőtlen ateista könyvekben ő a „negatív példa“. Objektivisták viszont

már nemegyszer megállapították, hogy előszavában tulajdonképpen igazat írt, mert mi más a kopernikuszi tan, mint munkahipotézis? En azt hiszem, hogy valójában jól tájékozott ős-könyvszerkesztő volt (szerencsére a kor egyik jó matematikusa is), aki az ügyes előszóval olyan mimikri-gúnyába bújtatta a művet, amelyben átvészelhette a vallási fanatizmus arcvonalai között a fennmaradáshoz és továbbépüléshez szükséges hat-hét évtizedet. A pápa csak 1616-ban tiltja meg Galileinek, hogy Kopernikusz tanítását előadja, s ekkor teszi indexre a *De revolutionibus* (rajta is marad 1835-ig). Erre írja meg Galilei híres *Dialogusát*, melyben úgy ítéli el Kopernikuszt, hogy közben teljes tanítását kifejti. Az eszmék és a tudomány szabadságharcának ez az Ossianderénél rosszabbul sikerült hadicsele az inkvizíció elé juttatta agg szerzőjét. Közben azonban a világ protestáns részében sírba szálltak a reformátorok, s a megerősödött polgárosultabb életformák feltételei között Angliában, Hollandiában, Svájcban és Németországban már felismerték az anyagi világ adekvát megismerésének jelentőségét — úgyhogy Newton már mint megbecsült tudós szólhatott merészebbet minden elődjénél.

Illik, hogy aki oly sokat tett „a jelenségek megmentéséért“, ő maga mint egykori hús-vér „jelenség“ minden félreértéstől lehetőleg mentesüljön. Attól a félreértéstől is, amelyet a kortársi és a mai köztudatban mint *különbséget* produkál a fél évezredes távolság. Mi az újkori csillagászat első nagy géniuszát tiszteljük benne. Kortársai — a viszonylag vékony európai értelmiségi réteg bizonyos hányadán kívül — asztromómiai tevékenységéről vagy hallottak valamint, vagy sem. A pápai udvar számára püspökségre is számbajöhető kanonok volt; a király számára tanácsadó, diplomata és megbízható várparancsnok. Mint tanácsadó, egy pénzreform kapcsán kimutatta például, hogy ha a rossz pénz a jóval párhuzamosan van forgalomban, a jót kiszorítja a piacról (ez a pénzgazdálkodás híres Gresham-törvényének első szabatos demonstrációja); mint diplomata pedig felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a lengyel királyság s a német lovagrend közötti béke fenntartásában.

Földijeiben azonban leginkább mint szenvedélyes gyakorló *orvost* ismerték. Egyformán jó sebész és belgyógyász volt. Gyógyított éjjel és nappal; gyógyított herceget és polgárt, jobbágyot és koldust is. Gyógyított otthon és bárhol, ahol megfordult. És mikor sokrétű és sok időt lefoglaló munkája közben szusszanásnyi ideje adódott — mint más a felesége, a gyermekei mellé, úgy vonult vissza matematikai számftásai mellé és éjszakánként az égi mező alá, melynek csillagvirágai között rudimentáris eszközökkel méricskélte a távolságokat.

Számunkra egyetlen világra szóló tetteivel már „csak“ az idők fölé nőtt *nagy embert* jelenti, de kortársai szemében — királyától a condrás parasztig — *emberséges ember* volt, mert elsősorban nem azzal törődött, hogy mit hagy az utókorra, hanem hogy mit ad kortársainak. Szándéka szerint nem hagyományozó, hanem önmagát népének felosztó adományozó volt. Inkább méltánytalanság, hogy hagyatéka, amelyre kevesebbet gondolt, tartotta fenn emberi törődéseinek emlékét. De ilyen „méltánytalanság“ a történelem nagyjai közül is csak a legnagyobbakkal eshetik meg!

GRIVICA EMLÉKÉRE (1933—1973)

Negyven éve, hogy Grivicán megszólaltak a szirénák. Kerek negyven éve, hogy ünnepeljük ezt a napot. És emlékezünk rá a jövőben is, kerek és nem kerek évfordulók alkalmával, mint a németországi fasiszmus uralomrajutását követő időszak első nagy európai, nemcsak gazdasági, hanem politikai jellegű munkásmegmozdulásra. Méltatni fogjuk mint a kommunisták vezette egységes szakszervezetek mozgósító erejének bizonyosságát. Kegyelettel gondolunk elesett hőseire mint a kizsákmányolás föl-számolásáért vívott történelmi küzdelem vértanúira. Büszkék leszünk erre a napra mint olyan alkalomra, amikor a romániai dolgozók nemzetiségre való tekintet nélkül Bukarestben és a Prahova völgyében, Kolozsváron és Temesváron együtt emeltek barikádokat a proletár internacionalizmus jegyében.

De főleg mint a harc, a forradalmi láng napját emlegetjük majd ezt a napot. Mert noha letörték a sztrájkot, mégis dicsőséges volt, megérte az erőfeszítést. Mert csak a tespedés, a meghunyászkodás hiábavaló, az igazságért vívott harc ellenben föl-ráz, megmozgat; Grivița is repesztgette a régi rend eresztékeit, tapasztalattal vértette föl a proletariátust, bizakodással erejét és jövőjét illetően. Ez Grivica örök érdeme s az előtte s utána vívott osztályharcos megmozdulásoké; nélkülük nem tehattünk volna meg napjainkra oly nagy utat. Grivica dicsősége örök, ünneplése mindig idő-szerű és tanulságos.

SALAMON ERNŐ

FEBRUÁRI MUNKÁSÉNEK

Ideje van hadnak, haragnak, a reggelek fagnak s harapnak.
Az elsápadás közelebb jár, ez már február, s jó, hogy ez már.
Vadvíz nem hív, és nem hív egység, lakást vett ki a kegyetlenség.
Törött a népség s tör a gazda, nem tör gazba, de tör igazba.
Ígás a népség, szeg az ostor, a sortűz úri s vérbe kóstol.
Nekünk a juss a fáj és a nem, kötél kötözget még ha nem.
Köd köpdős, tűznek száraz ág nincs s már vár társsal vágy s az ágy.
És nem vár munka s nem kenyér, de rossz a vér s gonosz a vér.
Kopik a rongy, bolond a gond, ütésre késztet, sorba bont
Sorba cibálgat, sorba bánt, de nem fél nőnk, gyermekünk s apánk.

1933

ION BĂNUȚĂ

MEGIDÉZTEM SZERELMEM

Megidéztem Szerelmem, a régit, harminchárom
teléből, s most a téli utcákat véle járom.
Bátortalan Szerelmem, ne félj te már, ne féljél,
mint akkor februárban, midőn kivette éltél!

Hajad deres, hisz útunk nehéz volt, csupa gát volt,
Prométeusz nagy álma hatotta át a sztrájkot,
a véres küzdelmekben az ő hév vágya tört föl,
hogy egyszer, szent Szerelmem, föltámadhass a ködből.

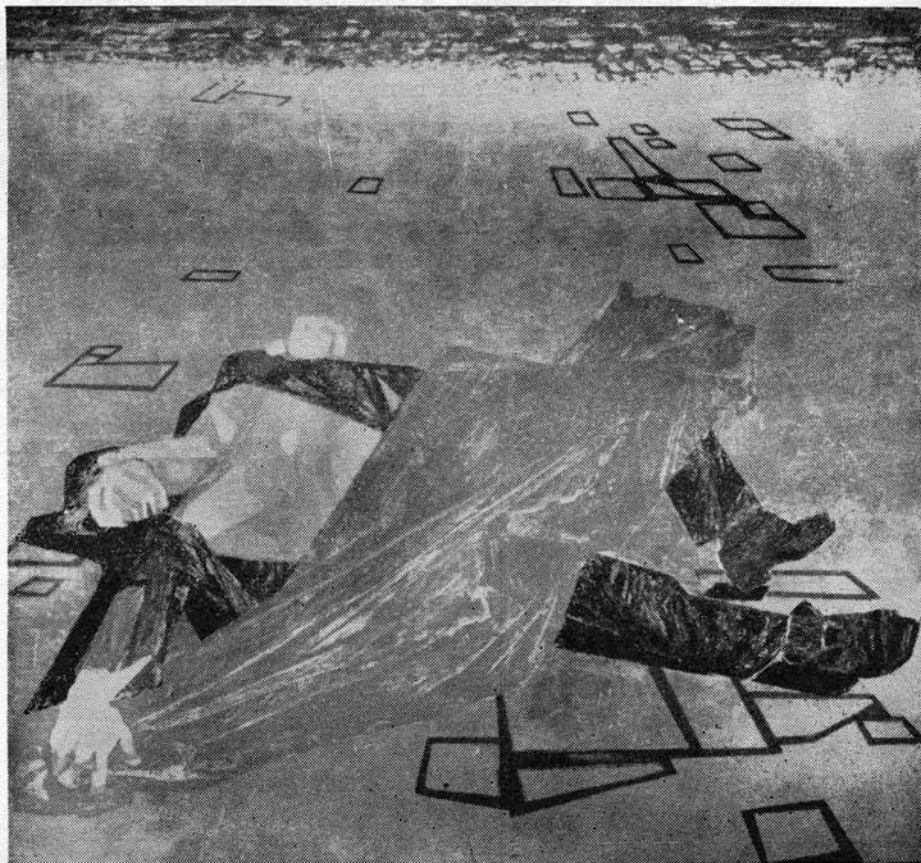
Most itt mellettem még a hajnaló Grivicán át,
szívedben hordva most is azoknak szíve-lángját,
kik a vörös Erődben, a harc és a szabadság
nevét kiáltva, vérük a szomjú földnek adták.

Ó, régi szép Szerelmem, te mindig új s megejtő,
kit harmatfrisseséggel hintett be könnyű felhő,
te, ki uralkodsz, tiszta arcokkal körbevéve,
a márványlépcsőkön most a palotába lépj be!

Megidéztem Szerelmem, a régit, harminchárom
teléből, s most a fényben Grivicát véle járom,
hogy lássátok. Szégyenlős s félénk, mint hajdanán ő...
Tán fel se tudja fogni, hogy Ó itt a királynő.

KISS JENŐ fordítása

Szőnyi István: Nem felejtünk

SZÁMÍTÁSTECHNIKA, TERVGAZDÁLKODÁS, VEZETÉSTUDOMÁNY

Napjaink egyik égető kérdése a számítógépek felhasználása az élet különböző területein, az ún. „tisztá“ tudományos kutatásban s a gazdasági vezetésben éppúgy, mint az automata gépsorok irányításában, de a nyelvészetben, az orvosi gyakorlatban, a választási eredmények összesítésében, a sporteredmények lejegyzésében-rendszerezésében is. A felsorolást nem folytatom, csupán megjegyzem, hogy a részterületeken való felhasználás általában nem kérdéses, rendszerint magától értetődően áttevődik a szakemberek hatáskörébe, ugyanúgy, akár a többi hasonló jellegű probléma, viszont ami a számítógépeknek a nemzetgazdaságban, tehát magasabb és általánosabb szinten való felhasználását illeti, nem ilyen egyirányú az értelmezés. Elég gyakran meg is fogalmazódik az a vélemény, hogy a központi irányítású tervgazdaságba nehezen illeszkedik be a számítógép, hogy a szocialista országokban a legfejlettebb tőkés országokhoz képest kevés a számítógép, de ami van, azt sem használják ki kellőképpen.

Vajon így van-e, s ha így, mi ennek a magyarázata?

Kétségtelen, hogy a gazdasági fejlettséggel arányos a gazdaságban felhasznált számítógépek száma. Az országok gazdasági fejlettségi foka és az alkalmazott számítógépek számítási kapacitása között szoros összefüggés van. És tény az is, hogy a számítási kapacitásnak egyre gyorsuló ütemben kellene nőnie ahhoz, hogy a folytonos gazdasági növekedést biztosítani tudja. Eszerint pedig az egységnyi gazdasági növekedésre jutó számítási kapacitásnak is gyorsuló ütemben kell fejlődnie, hiszen a számítógép a tudomány szféráját átlépve közvetlen termelőerővé vált, mégpedig nem akármilyen termelőerővé, hanem a legdinamikusabbak egyikévé.

Ha tehát egyes országok kevesebb géppaggyal rendelkeznek, és azok számítási képessége kisebb, mint a fejlett országoké, az elsősorban ezen országok fejlettségi színvonalával magyarázható. Közismert, hogy a legtöbb szocialista ország a fejlődő országok sorában található, és nem érte még el az iparilag fejlett tőkés országok színvonalát. Vagyis nem az a probléma — illetve nemcsak az a probléma —, hogyan illeszthető be a számítógép a tervgazdaságba, hanem az, hogyan gyorsítható meg a gazdasági fejlődés üteme és ezzel párhuzamosan a számítógépekkel való ellátottság a szocialista országokban. Egyébként ez a probléma ma már állampolitikai célkitűzés, s egy ilyen irányú speciális program a legtöbb országban a megvalósulás stádiumában van.

Hazánkban, a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága 1972 áprilisában határozatot hozott a gazdasági-társadalmi információs rendszer

főkéleltetéséről, az automata adatfeldolgozó eszközökre alapozott vezetési rendszer bevezetéséről és a nemzetgazdaság számítástechnikai eszközökkel való ellátásáról 1971 és 1980 között. Ez az átfogó tízéves program az első szakaszban (1971—1975) biztosítja a nemzetgazdaság előkészítését az automata adatfeldolgozó eszközökkel ellátott vezetési rendszer széles körű bevezetésére, a második szakaszban viszont (1976—1980) arra helyezi a hangsúlyt, hogy 1980 után fokozatosan kialakuljon az automata adatfeldolgozó eszközökre alapozott országos vezetési rendszer. A program horderejét az is illusztrálja, hogy már az első szakaszban több mint 5 milliárd lejt ruháznak be erre a célra.

A számítási technika nemcsak hogy nincs ellentétben a tervgazdálkodással, de igazán hatékonyan éppen a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok között alkalmazható. Az átfogó gazdasági-társadalmi terv, az egyre fejlettebb nemzetgazdaság és a mind bonyolultabb feladatok megoldása, a mutatók nagyságrendjének növekedése és az összefüggések komplexitása egyre pontosabb tudományos megalapozást követel. Ez a követelmény feltételezi a tervmegoldások optimalizálását, a lehető legnagyobb mennyiségű terméket a társadalmi szükségleteknek megfelelő választékban, de a legkisebb társadalmi munka és anyagi erőforrás felhasználásával. A már elért fejlettségi színvonalon ez a cél csak a modern matematikai módszerek alkalmazásával érhető el: minden szinten alkalmazott optimum-számítással, a gazdasági-társadalmi növekedés matematikai modelljének elkészítésével és változatok kidolgozásával, a nemzetgazdasági összmodell és a részmodellek kidolgozásával és megoldásával, vagyis a terv mutatóinak és számszerű összefüggéseinek sokoldalú megalapozásával. Mint a nemzetközi tapasztalat bizonyítja, az ilyen irányú számítások csakis a legkorszerűbb számítástechnika felhasználásával végezhetőek el nemcsak a feldolgozandó adatok és az elvégzendő számítások nagy mennyisége, hanem a gyakorlati felhasználhatóság megkövetelte operativitás, valamint a kiválasztásra kerülhető variánsok gyors kidolgozása miatt is.

Hogy a szocialista tervgazdálkodás viszonyai között a számítástechnika és a matematikai módszerek alkalmazása még nem érte el a megkívánt szintet, véleményünk szerint nemcsak azzal magyarázható, hogy a számítógép-ellátottság még nincs a megfelelő színvonalon, hanem azzal is, hogy nincsenek kidolgozva és előkészítve a hatékony alkalmazást biztosító adatbankok, a megfelelő információs és modellrendszer. Ez a helyzet kétségtelenül ellentmondásos, s ez a tervezés tudományos megalapozásának követelménye és a jelenlegi megvalósíthatóság lehetőségei közötti feszültségben nyilvánul meg. Megjegyzendő az is, hogy a tervgazdálkodás alapelveit és gyakorlatát a számítógépek föltalálása előtt kidolgozták, s most az a kérdés, hogyan illesszük be ebbe a nemzetgazdasági rendszerbe a gépagyak tevékenységét, egész hálózatát. A megoldást, és pedig a gyors és hatékony megoldást — mint már említettük — átfogó és nagy horderejű speciális programok biztosítják, amelyek előírányozzák a számítógépek gyártását és a nemzetgazdaság kellő ellátását, a szükséges szakemberek előkészítését, az információs alap és a gazdasági számítások modellrendszerének kidolgozását.

Nagyon lényeges és időszerű kérdés a számítástechnika és az ezen alapuló vezetési, szervezési és tervezési módszerek bevezetéséhez szük-

séges, elég magas összegű beruházások hatékonyságának a biztosítása, mégpedig olyan szinten, amely nem marad el a másfajta beruházások hatékonysága mögött. Az ilyen irányú hatékonysági számítások, mint általában, a ráfordítások és az elért eredmények összehasonlításából indulnak ki. A ráfordítások aránylag egyszerűen kiszámíthatók, és rendszerint a következő tételekből állnak: 1. a számítástechnika ára (a számítási központ létrehozása, a számítógép beszerzése, a perifériális technika); 2. a számítástechnika alkalmazása előkészítésének költségei (az információs és döntési rendszer analízise és újratervezése a számítógépek követelményeinek megfelelően, a megfelelő nomenklatúrák és normatívák kidolgozása, a szükséges kodifikáció elvégzése, a gazdasági folyamatok optimalizálási modelljeinek kidolgozása, a számítási programok előkészítése) és 3. számítástechnika üzemeltetésének folyó költségei.

Ami az elért eredmények fölmérését illeti, a helyzet sokkal bonyolultabb: a kifejezetten a számítástechnika alkalmazásából származó megtakarítás vagy haszon nem összegezhető közvetlenül. Egyrészt, mert a tevékenység minden mutatójának javulásában, tehát rendkívül sokoldalúan nyilvánul meg, másrészt mert a számítástechnika alkalmazásából származó eredmények a többi tényező hatásából eredőkkel együttesen, azokkal keverten jelentkeznek. Szinte lehetetlen ebből az összeredményből pontosan „kihámozni“, hogy mi tulajdonítható más tényezőknek és mi a számítási technika felhasználásának. A hatékonyságot meghatározó összetevők szerint végzett egyes számítások mégis megadják a szükséges alapot a hatékonyság mérésére. Nyilvánvaló, itt nem lehet szó könnyelvi pontosságról, az eredmények azonban bizonyos tervekalkuláció jellegű számítások alapján felbecsülhetők.

A számítástechnika alkalmazásának hatékonysága mindenekelőtt a gazdasági vezetés tudományos színvonala emelésében nyilvánul meg. Ilyen megnyilvánulási területek: az egész információs rendszer racionalizálása (a nyilvántartás és az adatfeldolgozás automatizálása, az adatszolgáltatás meggyorsítása és operatívva tétele), a gazdasági elemző munka színvonalának emelése és teljes egészében a vezetés szolgálatába állítása, a gazdasági szervező munka tudományos megalapozása (átfogó normatív-rendszer kidolgozása, az operatív termelési programozás megalapozása), a vezetési struktúra ésszerűsítése és főképpen a tervezés optimalizálásának lehetősége a korszerű matematikai módszerek felhasználása alapján.

Kétségtelen, a leglényegesebb hatékonysági összetevő az utóbbi, a számítástechnikán alapuló vezetési rendszer hatása a termelésre. A többi tényező főképp azzal hat, hogy csökkenti a veszteségeket: a termelési tényezők felhasználásából adódó közvetlen veszteségeket (anyag-, munka- időveszteségek, a karbantartási költségek túllépése, a selejtből származó veszteségek), a termelőkapacitások elégtelen kihasználása okozta veszteségeket, a pénzügyi gazdálkodásból származó veszteségeket (túlméretezett eszközleltetés, készletfölség). Igaz ugyan, hogy ésszerűtlen veszteségek számítógépek nélkül is kikalkulálhatók és csökkenthetők, de a hagyományos módszerekkel, a mai termelési dinamika körülményei között ez csak egyre nagyobb költségek és erőfeszítések alapján sikerül.

Még van egy fontos mozzanat, amelyet feltétlenül figyelembe kell venni ahhoz, hogy világos képünk legyen a számítástechnika hatékonyságáról.

ságáról. A hatékonyság egész másképp nyilvánul meg egy gép vagy technológiai folyamat, mint a számítástechnika esetében. A gép, a technológiai folyamat hatékonysága addig érvényesül, amíg működik; ha mással helyettesítődött, megszűnt hatékonysága is. A számítástechnika, lévén egy új vezetési koncepció megvalósításának eszköze, tulajdonképpen nemcsak addig hatékony, amíg „él”, hanem „halála” után is. Arról van ugyanis szó, hogy a modern vezetési módszerek alkalmazásának hatékonysága állandó folyamat, s emelkedő irányzatot mutat. A megfelelő műszaki-anyagi megalapozás ezt a hatékonyságot megsokszorozza.

Mindezek ellenére a számítástechnikába való befektetések hatékonyságát illető aggodalom nem teljesen alaptalan. Vitathatatlan és általánosan elismert tény, hogy világviszonylatban jelentős eredményeket értek el ezen a területen, de az is igaz, hogy a nem csekély befektetések nem minden téren és nem a feltételezett méretekben térültek meg.

Az Amerikai Egyesült Államokban 1968-ban közzétett hírhedt McKinsay-jelentés megállapítja, hogy az USA-ban a gépagyak alkalmazása az esetek kétharmadában nem volt megfelelő. Véleményünk szerint a mi viszonyaink között a számítástechnika nemzetgazdasági alkalmazásának hatékonysága döntően attól függ, hogy milyen az előkészítés, mennyire alapozták meg a számítógép „beépítését” a vezetési, szervezési és tervezési munkába, mennyire biztosítják a folyamatos kihasználást, és hogyan terjed ki az alkalmazás egyre újabb területekre, azt a végső célt követve, hogy a lehetőségekhez képest minden számszerűsíthető és formalizálható tevékenységet átvegyen. Az ilyen irányú saját kutatások és az eredmények minél gyorsabb alkalmazása, az iparilag fejlett országok tapasztalatainak sokoldalú felhasználása a hatékonyságnövelés legfontosabb eszköze.

Kozma István: Madártávlatból
(fémdomborítás)

AZ ÍRÁSBELISÉG TÁVLATAI

ROBERT ESCARPIT: KÖNYVÉHSÉG

A nem olvasás igazi problémája a felnőttek, kiváltképpen a fiatal felnőttek szintjén jelentkezik, azokén, akik a többieknél védtelenebbek az olvasás gyakorlatának hiányából eredő, „technikai írástudatlanság”-ba való visszaeséssel szemben.

E védtelenség időszaka különböző életkorokra eshet, annál fiatalabb korra, minél rövidebb volt a tanulmányokra fordított idő. Egy — francia kiskatonák között végzett — vizsgálat a nem olvasók 12,9 százalékát találta azok között, akik a sorozáskor már több mint hét éve befejezték tanulmányaikat, de egyet sem azok között, akik kevesebb, mint két éve végeztek, illetve folytatják tanulmányaikat. Mindenhol a diákok azok, akik mindenkit megelőznek a kitarító könyvfalásban, ami azonban nem óvja meg őket attól, hogy később, másokhoz hasonlóan, őket is elérje a maguk védtelenségi válsága.

Bizonyos adatok egyenesen arra utalnak, hogy az egyetemek végzettjei közül a magas állást betöltők kevesebbet olvasnak, mint a középkáderek. Ez kétségtelenül annak a ténynek tulajdonítható, hogy az előbbiekre a modern élet gyakorlatilag korlátlan nyomása erősebben hat, a többiek szabad idejét viszont védi a társadalmi törvénykezés.

Az olvasási szokások törékenysége mégis messzibb okokra vezethető vissza, egészen az iskoláskor előtti gyermekévekre. Minden valószínűség szerint ebben az időszakban alakulnak ki a könyvvel kapcsolatos, alapvető magatartásformák. Amint arra már többen rámutattak, az a gyermek, aki a könyvvel csak iskolai élete kezdetén kerül kapcsolatba, hajlamos az olvasás gyakorlását az

iskola világához kapcsolni, főként, ha családi környezetében nem találkozik vele.

Ha az iskolában nehézségekbe ütközik, vagy előmenetele nem kielégítő, ez viszolygást kelthet benne az olvasás iránt, s teljes eltávolodást tanulmányai befejeztével. Rendkívül fontos tehát, hogy a könyv még az iskoláskor előtt bevonuljon a gyermek életébe, már akkor beilleszkedjék játékaik közé, mindennapi tevékenységébe. Az olvasást megelőző érintkezés a könyvvel garanciája a később megszerzendő szokások tartósságának.

Az iskolai évek végével az olvasás akadályai megsokszorozódnak. Igen különböző természetű akadályok ezek. Mégis besorolhatók a következő három csoportba: az elsőt magának az olvasónak a fizikai, pszichikai és társadalmi körülményei alkotják; következnek a könyvtérmeles és -elosztás gépezetében rejlő okok; végül pedig azok, amelyek magának az olvasásnak a tartalmával és céljával függnek össze.

Az első csoportbeli akadályok között általában az időhiányt szokták mentségeként emlegetni a nem olvasásra. Ez legtöbbször nem egyéb, mint egy mélyebb és összetettebb elidegenedés álcája. Feltételezhető az a kérdés, hogy valójában olyan időtöltésnek érzik-e az olvasást az olvasók tömegei, mint a sportot vagy a televíziót.

Fontosnak látszik számot vetni a munka—szabadidő egyensúllyal, abban a mértékben, ahogyan a fáradtság a nem olvasás leggyakoribb okai között szerepel. Az óvatosság azonban itt is ajánlatos. Ha a kétkezi dolgozót fáradtsága vagy a vezető kádert a „stressz” ténylegesen gátolja a legigénytelenebb lektúrtól is meg-

követelt erőfeszítésben, megállapítható, hogy nagyon sokan (főként a szellemi tevékenységet folytatók közül) egyaránt hivatkoznak a fáradságra mint a nem olvasás okára, valamint arra, hogy számukra az olvasás pihenést jelent.

A folyamatos olvasás tehát bizonyos fokú készséget, diszponibilitást tételez fel, s ez nem csupán a végzett munka tartamától és feltételeitől függ, hanem az életvitel egészétől: lakásviszonyok, családi környezet, életszínvonal, a munkalehetőség biztosítottasága (anyagi létbiztonság) stb. Megjegyzendő továbbá, hogy önmagában ez a készség sem elegendő.

A könyvnek az iskolai foglalatosságokhoz való, fentebb jelzett negatív jellegű társítása csupán sajátos esete azoknak a társadalmi beidegződéseknek, amelyek gátolják a rendszeres olvasást. Az ősi bizalmatlanság — vagyis megvetés — az olyan foglalatosság iránt, amely a hagyomány szerinti férfias erények egyikét sem érvényesíti, enyhült ugyan, árnyaltabb lett, stílust változtatott, de tovább lappang a különböző körökben.

Frissebb keletű művelődési sztereotípiák már igyekeznek értékesíteni az olvasást, de nem mindig sikerül gyökeresen átalakítaniuk a régi magatartásformákat. A felmérésekből általában az derül ki, hogy „olvasni jó”, hogy „olvasni hasznos”, de a kikérdezett személy — gyakran önmagát dorgálva, hajlamos magát kivételnek tekinteni, mert ő, úgy mond, csakugyan „nem ér rá”, neki „egyéb dolga van”, vagy egyszerűen mert előnyben részesít egyéb elfoglaltságokat.

ALBERTO MORAVIA: KÉP ÉS ÍRÁS

A könyv és a nyomtatott beszéd hanyatlásának gondolatára jórészt a kép és a képet alkalmazó tömegközlelési eszközök: film, televízió, reklám, képregény, jelzésrendszerek stb. sikere vezetett.

Úgy látszik azonban, kevesen gondoltak arra, hogy a kép sikere azoknak a hatalmas modern sokaságoknak a történelmi színrelépésével függ össze, amelyek nagy többségükben írástudatlanok, vagy nemrég még azok voltak.

Az írástudatlan képérzékelése köztudomásúlag egészen rendkívüli. Számára az egész világ szakadatlanul értelmezendő és lefordítandó jelek hatalmas rendszere. Az írás eredete, lassú átmenete a tárgy reprodukálásából a szimbólumba mutatja, hogy a primitív lény a szemre bizza

Sose mondják azt, hogy „az olvasás a nőknek való”, de eléggé elterjedt az a felfogás, hogy az olvasás „másoknak való”, „a többieknek”, főként — némi ellenséges árnyalattal — azoknak való, akiknek ügyesinc más dolguk.

Csakhogy minden olvasás többé-kevésbé tevékenység lévén, akarni kell az olvasás kedvéért olvasni.

A nem olvasásnak a fejlett országokban az az egyik oka, hogy a nevelés, az oktatás általánosságá tételeinek ellenére a könyv idegen marad a tömegek számára. Vagyis: az alig ötszázéves technikai fejlődés, amely a könyvnyomtatás feltalálása és alkalmazása óta lehetővé tette a könyv anyagi értelemben vett eltömegesedését, nem követte azonos ütemben a közösség gondolkodásának fejlődése. „Írástudó” társadalmaink „írástudás előtti” magatartásformákat őriztek meg. Az audio-vizuális eszközök egy része — de csak egy része — nem „korszerűségéből” meríti hatalmát, hanem abból, hogy megtalálja és feléleszti az alig elfelejtett, a csak látszólag elfelejtett magatartásokat. Ebből egyébként gazdagodás is származhat, ha az olvasásnak sikerül bekapcsolódnia e visszatérésbe a forrásokhoz, ha sikerül megtalálnia helyét, betöltenie szerepét.

Ha ez érvényes igazság a régi írásbeli kultúrával rendelkező országokra, még inkább vonatkozik a fejlődő országokra, amelyek egyenesen az audio-vizuális eszközök birtokába jutottak. Ellentétben azazal, amit Marshall McLuhan mondani látszik, nem bizonyos, hogy a Gutenberg-galaxis minden Napja kihuny.

azt a feladatot, amelyet a civilizált ember a hallásával végez.

Mindenekelőtt tehát nem a könyv hanyatlásáról van szó, mint inkább a kép sikeréről: s ez kevésbé tulajdonítható a mindig is olvasóknak, mint azoknak, akik a tegnap még nem tudtak olvasni.

Ha ez úgy van, ahogyan hisszük, akkor a kép fokozatos hanyatlásának és a könyv feltörésének tanúivá kell most már lennünk. Más szóval, abban a mértékben, ahogyan a tömegek írástudókká válnak, le kell mondaniuk a kép kezdetleges nyelvéről a kidolgozottabb és átteleesebb nyomtatott beszéd javára.

Annál is inkább, mert a kép alkalmazása a modern világban alapvetően különbözik a kép használatától a primitív

világban. Ez utóbbiban a közlés kezdetét jelezte; ma már csupán ideiglenes visszatérés a talán átmeneti feltételekhez. A modern világ nem annyira primitív, mint inkább időlegesen „primitivizálódott“ a tömegek megjelenésének hatására. Következésképp még a képanyvról a nyomtatott szóra való áttérésben is megismétlődik a filogenezist megismétlő ontogenezis jelensége.

Ezt a hipotézist támasztja alá egyébként a zsebkönyvek roppant elterjedése. A zsebkönyv teljesen szűz területen terjeszti válogatás nélkül minden idők és helyek műveltségét. Néhány év alatt az írni-olvasni alighogy megtanult felkészületlen emberiséget elárasztotta három évezred kultúrája.

Fennáll az a veszély, hogy ezt a kultúrát nem annyira asszimilálják, mint inkább elegyítik, sűrítik egy hatalmas, beolvasztó és eltüntető műveletben. Miután ez már megtörtént, a tömegek szabadon visszatérhetnek a képhez, a közlés immár egyedüli módjához.

Egyébként maga a kép is már-már kifulladásra látszik. Megengedvén a nézőnek, hogy passzívan, az értelmezés legcsekélyebb erőfeszítése nélkül regisztrálja, a kép végül is ennek a passzivitásnak esik áldozatul. A film vagy a televízió nézői nem is látják, amit számukra a vásznonra vetítettek. Vagy ha látják is, nem értik. A passzivitás elsorvasztotta figyelmüket, a vakságig szórakoztatta tette őket.

Kétségtelenül látják az iskolára mutató közlekedési jelet, vagy a cowboyt a lován, amint kiüríti tölténytárát; de mind ezt úgy látják, mint aki olyan feltételes reflexnek engedelmessékedik, amely nem tűr semmilyen elmékedést, következtetést, közlést sem. Marshall McLuhan is felismeri ezt, amikor megállapítja, hogy az üzenet maga az eszköz.

Összefoglalva a mondottakat, a könyv

hanyatlása egyáltalán nem bizonyos. Még ha mellőznők is azt az alapvető tény, hogy a könyvet a természet szüli: az az emberi képességünk, hogy szavakat alkotunk és rendezünk szöveggé, el kell ismernünk, hogy a könyv olyan szavakból áll, amelyek a költői alkotás megszábotott feltételei mellett szintén képekké minősülnek.

Így aztán a könyv sugallta kép meg a vásznon megjelenő kép között nincs is lényeges különbség. Csupán egy, de az figyelemre méltó: a vetítívászon nem biztosít semmilyen szabadságot a képzeteknek; csak az, amit mutat.

Valójában az olvasmányt az olvasmánytól, a könyvet a könyvtől kell megkülönböztetni. Vannak olyan könyvek, amelyek az olvasást testmozgássá egyszerűsítik. Ezeket a könyveket, amelyeket a fogyasztás számára írtak konvencionális nyelven és konvencionális tartalommal, tulajdonképpen nem is olvassák, hanem csak végigfut rajtuk az olvasó tekintete; egyik összefércelt mondatról a másikra, közhelytől közhelyig haladva azt képzelettel, hogy olvas, holott pusztán tudomásul veszi egy éppoly áthatolhatatlan, mint amilyen jelentés nélküli szögépezet létezését.

Ahhoz, hogy egy könyv csakugyan „olvasható“ legyen, elsősorban „megírott“nak kell lennie. Ha a könyv hanyatlík, ez nem annak tulajdonítható, hogy a tömegek nem olvasnak, hanem annak, hogy „nem megírt“, hanem csak „kinyomtatott“ könyveket olvasnak.

Vagyis, ha a könyv nem gondolkodás, nem alkotás eredménye, akkor nem is könyv. A könyv jövője az írás alkotó, költői, megjelenítő és képhordozó erejétől függ. A könyv „megmenekül“, ha „írják“ a könyveket, és elpusztul, ha beérik azzal, hogy „kinyomtassák“ őket.

ALEJO CARPENTIER: EGY MAGÁNYOS OLVASÓ ÁLMODOZIK

Az ember a maga kifogyhatatlan találmányosságával, kimeríthetetlen képességével arra, hogy építsen és romboljon, örökéber kritikái szellemével mindig készen arra, hogy kételkedjék, néhány éve elérkezett ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a könyv (melynek bámulatos szaporodása hogyan is kerülheti el figyelmét?) nem vált-e immár meghaladott, hatékonyságát veszített eszközévé a műveltségnek? Vajon nem az a sors vár rá,

hogy helyét átadja a közvetlenebb, a jelentéstovábbításhoz jobban alkalmazkodó, teljesebben és több oldalról felfogható, mert a hallható a láthatóval, a zenét a képpel és a szóval társító informatív eszközöknek, amelyek összehasonlíthatatlanul gyorsabban elemzik az eseményt és a megeshetőt annál, amit a könyv lapjaira nyomtatott mondat feltehetőleg valaha is elérhet.

Innen erednek azoknak az éppoly ön-

kényes, mint nyugtalanító elméletei, akik azt gondolják vagy állítják, hogy a műveltség tekintetében a film, a rádió, a televízió, a sajtó ötven perc, egy óra, másfél óra alatt többet mond, mint a könyv terjedelmű regény, esszé, tanulmány vagy a terjedelmesen kibontott felmérés, amely 6—7 év munkájával, kompilációival, elmélkedéseivel — behatolva a keskeny résen, amelyet a mindennapi megélhetés biztosítására fordított idő meghagy — gyakran nehézkes olvasmányt, visszafogott elmélkedést kényszerít ránk.

„Hadd lássuk” — amint Panurge mondta, belevetve báránykait a hipotézisek végtelen tengerébe.

Induljunk ki a legegyszerűbből, hogy eljussunk az összetettebb kérdésekhez, és figyeljünk egy bizonyos fajta Kultúra Szent Hivatalán képviselőinek a gyermekeket s néhány éve bennünket, felnőtteket, többnyire gyermektelen felnőtteket annyira mulattató „comics”-ok, képregények kiváltotta sirámaira és átkaira.

A képregénynek ebben a nemzetközi divatjában annak a bizonyítékát keresik, hogy az új nemzedékek elfordultak az olvasástól.

De akik belekapaszkodnak ebbe az okoskodásba, többnyire elfelejtik, hogy a képregény — vagyis az eseményeknek, tényeknek, vakmerő tetteknek a filmhez hasonlóan, képsorban való elbeszélése — technikájában és szellemében már tökéletesen kidolgozott volt abban a Mexikói Kódexben, amely a spanyol hódítást meséli el, és képekben, bizonyos rendbe állított alakok közvetítésével bemutatja az azték birodalom bukásához vezető történelmi eseményeket.

S vajon mi a hosszú, hosszú, csodálatos bayeux-i faliszőnyeg, ha nem az angliai normann hódítás képes krónikája, olyan figuratív technikával, amely már a képregényé?

1913 körül a zseniális Bud Fischer kitalálta a *Mutt and Jeff* pompás figuráit, amelyek negyven évig éltek újságok százainak oldalain, s követték őket a kalandok útján Geo McManus *Illico családja*, az elképesztő *Katzenjammer Kids*, *Popeye*, a *tengerész* és ő izmosító spenótjával, aztán *Tarzan* és *Mandrake*, a *mágus*, ezek a mesés bátorságú hősök, akik lendületet adtak azoknak az új mitológiáknak, amelyekkel manapság találkozunk a napilapok hasábjain...

De mindez, szigorú ítész uraim, a Kultúra Szent Hivatalának besúgói, a legkevésbé sem akadályozta Tolsztojt, Pirandello, Thomas Mann, Marcel Proust, James Joyce, Hermann Broch (de minek soroljam tovább a könnyen idézhető hí-

res neveket) kiadását, újrakiadását, fordítását számtalan nyelvre, azokét a szerzőkét, akiket a múlt század „nehéz írók”-ként, hogy ne mondjuk, „olvashatatlanok”-ként tartott számon.

Hát a tudományos-fantasztikus irodalom? Ez a műfaj mindig is létezett. Klasszikusai közé tartozik például Lucien de Samosate, egy középkori gesta szerzője, aki szerint Nagy Sándor üvegharangban szállt le a tenger mélyére; *Orlando Furioso*, aki átúszta az óceánt, *Cyrano de Bergerac*, aki a Holdba repült, és Swift, a kimeríthetetlen Swift, aki Gulliver legutolsó utazásait jóval több fantáziával írta meg, mint a törpéket és az óriásokat bemutató kirándulásait; H. G. Wells, akinek regényei, *Az első ember a Holdon*, *A világok háborúja*, *A láthatatlan ember*, *Moreau doktor szigete*, korosztályom értelmiségének csemegéje volt.

A tárcaregény pedig, ahogyan ma látható a tévé képernyőjén, a legkevésbé sem ártott Balzac gigászi életműve megismerésének, nem gátolt meg senkit abban, hogy észrevegye a Victor Hugo műveiben felsejlő szürrealista vonásokat, nem állta útját Baudelaire vagy Rimbaud lassú, de annál feltartóztatlanabb világhódításának.

Az olvasás bizonyos értelemben luxus, minden fényűzések közül a legegényibb. A könyvre fölös pénzünket költjük, azt, ami megmarad, miután minden egyebet, vagyis a legszükségesebbet megvásároltuk már. S figyeljük meg mégis a könyvkiadás gyarapodásának körképét a világban.

A közönség viszonya a könyvhöz egyébként világszerte megváltozott. (Természetesen nem azokra az országokra gondolok, amelyekben nem is lehet olvasóközönségről beszélni, hiszen az emberek többsége se írni, se olvasni nem tud... S minthogy mindenki személyes tapasztalataiból, megfigyeléseiből vonja le konklúzióit, én apám, nagyapám nemzedékére gondolok, akiket a maguk idején nagy műveltségű embereknek tartottak.

Miben állt műveltségük? Abban, amire szükségük volt, hogy hivatásuknak — nagyapám ügyvéd volt, apám építész — becsülettel, sőt tehetséggel eleget tehesenek.

És mi volt műveltségük alapja? A humaniorák ismerete. Ismerték a görög, a latin, a középkori szerzőket, a spanyol, a francia, az angol aranykor századait; nagyon jól ismerték a német romantikát, és a XIX. század irodalmát, akárcsak a kortárs irodalmakat. Társalgás közben

intelligens emberek módjára idézték Balzac, Flaubert, Zola nevét, a Dosztojevszkijét, a Tolsztojét, Ibsenét, Galdosét, a Pio Baroját a Valle Inclánét, s természetesen számos, azóta feledésbe merült költő művét. Voltak némi filozófiai fogalmaik is. Alaposan tájékozódtak a történelemben. Más területeken is szereztek ismereteket, nyilván olvasták Darwint, Haeckelt, Le Bont, Renant, Taine-t Emerson-t, a lehetetlen Dantec-et, de csak alkalmasszerűen, s nem különösebb elmélyüléssel.

Számukra egyébként a bölcelet a filozófusok dolga volt (e nehezen meghatározható tevékenység művelőie, ha figyelembe vesszük Raymond Queneau igen mulatságos esszéjét); az archeológia a régészeké, a szociológia a szociológusoké, a tudomány a tudósoké.

De vessünk egy pillantást ma valamely párizsi, londoni, Buenos Aires-i, Mexico City-i, havannai vagy akármely más nagyvárosi könyvkereskedés kirakatára. A regényekkel azonos rangsorban találjuk a sumér, krétai, mexikói, perui ásatásokról szóló munkákat; nemzedékekből mindenki olvasta Freud, Jung, Lacan műveit (a névsort folytathatnám); olvasták Marxot, Engelst, Gramscit, Lukácsot; a filozófiai munkák voltak ezeknek az éveknek az igazi bestsellerei; szenvedélyes érdeklődés kíséri a kibernetikát, az asztronautikát, a tudományos fantasz-tikumnak ezt az új formáját, olyan hő-sökkel, akik ezúttal valóban a Holdon járnak.

Szaporodnak a könyvsorozatok: egyre elérhetőbb áron kaphatók művészettörté-neti monográfiák, muzsikuskok életrajzai, zenetörténetek, organográfiai értekezé-ssek ad usum delphini (a hozzájuk való lemezzel vagy magnószalag-kazettával), politika, jelenkori történelem, eleven szociológia, bolygónk ismerete, Lévi-Strauss,

strukturalizmus stb. Egy francia humo-rista szerint a korszak nagy sztárjai James Bond és Teilhard de Chardin atya lennének.

Mínderre azt lehetne válaszolni, hogy a rettenetes probléma mégis teljes egészében áll: nevezetesen az, hogy a gyen-gén fejlett országokban emberi lények roppant tömegei nem tudják egy papír-lapra leírni a nevüket. De ez már más gond, a tömegméretű és intenzív nevelés gondja, amelynek akkor kell megkezdőd-nie, amikor a gyermek kimondja anya-nyelvén az első szavakat.

Ezt a problémát pedig nem dönti el az, hogy egy könyvvel több vagy kevesebb van a világon; mi szerepet játszhat az *Isteni Színjáték* a rohanó időben ott, ahol egy maroknyi rizs vagy egy darab kenyér megszerzése még ma is megol-dásra váró feladat, s minden késedelem szégyene korunk emberének? Tudja ezt mindenki, ha néha fel is ébred bennünk a gyűlöletes vágy, hogy úgy tegyünk, mintha nem tudnók. Ezen a szinten az egyenlet tagjai nem a kultúra, nem az olvasás, hanem a rendszerek körében keresendők.

Ha van könyvéhség, s a fejlett orszá-gokban csakugyan van, nem messze tölünk egészen más természetű éhínségek dúlnak, amelyek lényegükből követke-zően kirekesztik a könyvéhséget... E je-lenség láttán nem játszhatjuk Proust elő-kelő hölgyének groteszk szerepét, azét, akinek az 1914—1918-as háború idején gondja volt rá, hogy pékje a körülmé-nyek diktálta korlátozások ellenére se mulassa el minden reggel házhoz szál-lítani azokat a kiflicskéket, amelyek reg-gelije vonzóerejét adták, s amelyeket óvatosan majszolt, még mielőtt rossz hí-reivel a szövetséges csapatok hadihely-zetéről az aznapi újság kezébe került volna.

L. J. VLAGYIMIROV: A TUDÁS ABÉCÉJE

A nagy reformátor, Luther Márton azt mondotta a könyvnyomtatásról, hogy bi-zonyos értelemben az emberi nem má-sodik menekvését jelentette: az obsku-rantizmus alól való felszabadulást, s Siewes azt hangoztatta, hogy a könyv-nyomtatás teljesen megváltoztatta Euró-pa, az egész glóbusz sorsát.

A világ könyvtermelése a nyomtatás-nak tulajdoníthatóan évszázadról évszá-zadra fantasztikus ütemben emelkedett. Európában a nyomdaművészet első ne-gyed évszázadában, vagyis 1500-ig, 30 000

kötetnél alig valamivel többet nyomtak; persze ez is nagy ugrást jelentett a kéz-iratos könyvek korszakához viszonyítva; ez a szám a XVI. században már elérte a 200 000-et. A XIX. században a ter-melés meghaladta a 7 millió könyvcímet, s a legbátortalanabb előrejelzések sze-rint is a XX. században túllépi a 25 milliót. A Szovjetunióban csak 1970-ben több példány jelent meg (1 309 600 000), mint amennyi a világ össztermelése volt a könyvnyomtatás első százötven eszten-dejében.

A növekedés viharos jellegét kiemelve szólnak egyes szakemberek könyvkiadási „robbanásról”. S ugyanakkor — bármennyire paradoxálnak tűnik — többben úgy vélekednek, hogy a könyv fejlődésének utolsó szakaszába ért, hogy közeledik a könyvnyomtatás általános váltsága, hogy az információ nagyarányú továbbításának eszköze, a nyomdai termék monopóliuma megtette a köteleességét, és immár lejárt az ideje.

Valóban, film, rádió, televízió, klasszikus magnetofonok és video-magnetofonok, mikrokópiák, elektronika, kibernetika és századunk más nagy találmányai törtek be arra a területre, amelyen még nem is olyan régen egyedül a könyv uralkodott háborítatlan gazdaként. Miközben az egyre nagyobb információéhség a hagyományos típusú nyomtatványok növekedéséhez vezetett, napjainkban a fotókópia és a különleges másolási technikák segítségével kidolgozott mikrokönyv sikeresen fejlődik a nyomtatott könyv kiegészítőjeként.

Sokan fenntartás nélkül a hagyományos könyvtípust védelmezik, s elutasítanak minden új jelenséget; mások viszont a hagyományos típus közeli halálát jósolják, de legalábbis fontosságának fokozatos csökkenését, a könyv piacának kisebbedését. Egyik tábornak sincs igaza. A sötét jóslatok hitelét rongják a statisztikákkal bizonyítható makacs tények: az adatok a könyvnyomtatás növekedését tanúsítják világviszonylatban. Az UNESCO közlései szerint a világ könyvtermelése 1955-től 1968-ig 285 000 címről 487 000 címre emelkedett. A különböző földrajzi térségek lakosságszáma és a könyvtermelésben való részesedésük arról tanúskodik, hogy e vonatkozásban jelenleg is nagy egyenlőtlenségek jellemzik a világot. A világszervezet még az előzőnél is újabb keletű adatgyűjtése szerint 1969-ben Európa, Észak-Amerika és a Szovjetunió 75 százalékban részesedett a világ könyvtermelésében; ebből is a nagyobb hányad Európáé: noha lakossága mindössze 13 százalék a világ lakosságának, földrészünkön jelent meg a kiadott címek 45 százaléka.

A könyvhiány felszámolása a gyengén fejlett kontinenseken egyike a gazdasági és kulturális elmaradottság felszámolását célzó teendők legfontosabbjainak.

*

J. E. Morpurgo, az angliai nemzeti könyvtáros egyesület igazgatója, 1968-ban a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetségében tartott beszédében azt mondta, hogy őt nem nyugtalanítják túlságosan a könyvet „kívülről” fenyegető veszélyek. „Életem során már ötször hallottam arról beszélni, hogy a könyvnek befellegzett. Először, amikor megszületett a némafilm. Azt hitték, hogy a némafilm hőseinek világrajöttekor kímúlik a könyv. S amikor a némafilm zongorakíséretét felváltotta a hangosfilm, ismét csak azt hitték, hogy Hollywood szétzúzta a könyv jövőbeli fejlődésének minden lehetőségét. A hangosfilmmel majdnem egyidejűleg terjedt el a rádió: a szórakoztatás és az információ behatolt minden házba. Azt hitték, hogy ez lehetetlenné teszi az olvasást, amelyre már senkinek sem lesz kedve. Az utóbbi időben aztán megszületett a könyvtermelés két legkomolyabb vetélytársa: a televízió és a kibernetika... De a könyv mindezt túlélte [...]”

Stefan Zweig a technikai haladás korában a könyv közeli halálától tartó szkeptikusok ellen írt egyik szenvedélyes hangvételű művében a következőket hangoztatta: még egyetlen energiaforrás sem terjesztett annyi világosságot, amennyi néha egy egészen kicsiny kőtől sugárzik, s a villamosáram sohasem hordozhat annyi erőt, amennyi a nyomtatott szóban rejlik; új és elpusztíthatatlan, az időtől független energia, a legkoncentráltabb, a legteljesebb és a legváltozatosabb, mindig jelenvaló... — íme, ez a könyv. Vajon tartania kellene a technikától? Hát nem éppen a könyvek révén tökéletesedik és terjed a technika? A könyv mindenütt a tudás ábécéje és minden tudomány forrása.

Madách íróasztala

Sztrégován, a kastély egyik öreg almáriumában halála után évtizedekkel még megvolt az a paprikatartó, a palócföld jellegzetes formáival, melyet fiatalkorában ő maga esztergált. A földszinti traktusban egy vasajtó, melynek kovácsolt pántjai inkább emlékeztetnek egy síremlék bejáratára, ez volt a határ, melyen túl egy asztalon nemcsak étkezni, borozni, tarokkozni lehetett, hanem írni, tiszta indítékokból, bizonytalan következményekkel. Ez volt a határ, melyen innen harcias mamákkal, harsány és búskomor kortársakkal és vállracsapdosó barátokkal, szépasszony feleségekkel zajlott annak az előadásnak az épp soron következő képe, melynek elejét már a szereplők, a többiek elfeledték. A rácson túl folyt a visszaforgatás, vágás, törlés, összefoglalás. Egy bolthajtás osztja ketté ezt a „világot“, melynek térségében — bár semmilyen hírügynökség nem jelentette, semmilyen műszer nem jelezte — annak rendje és módja szerint folytak a Madách-féle föld alatti atomrobbantások. A helyiség ablakhoz közelebb eső részében áll az íróasztal, szép, régi bútordarab, rajta a költő kedves könyveivel. Egyikben a Dantonra vonatkozó lap immár örökre be van hajtvva. A fiókokban különböző színű mappákban a kéziratok, művek és jegyzetek. Nincs az emberi művelődésnek olyan ága, melynek nyomára ne akadnánk ezekben a jegyzetekben. Ott a tintatartó, melyet egyszer, oly ritka derűs pillanatában, tréfás kedvében „fekete tengernek“ nevezett el. Ott van ama három lúdtollnak egyike, mellyel az ember tragédiáját írta. Hajlított vaspántokon ringó hintaszék, a régi pipatórium, kemény papírból kivágott, kifestett tánc tánár s az ősök arcképsora a falakon.

Ezekből a kacatokból meg a kilincs tapintásának hűvöséből, az ajtón túl a gazdasági udvarra vezető kapualj huzatából s a kert szagából, nagymama-emlékekből, ezekből — hát ezekből s a kor vidékén, az idő perifériáján született egy nagy szintézis, egyetemes érvényű szózat, ilyen provinciában? A történelmi érzék a legigénytelenebb költői adottság, lapidáris erény. Beteges ébrenlét, semmi más, ingerült reagálás a tanulságokra. A tanulságokra, melyeket óvatosan úgy kell lekottázni, fogalmazni, hogy remete- és énekesnő-kalandja után az emberi létnek, egyaránt érvényes legyen, hiszen mindenütt, mindig ott voltunk rendre. A költő mindig ott volt. Kár, hogy az olvasó nem volt mindig ott — derül ki végül, mikor hódolattal megújítják a centenáriumokat és a lelkeket. A múzeumban, hódolattal, minden ki van állítva, csak a szenvedés nincs. Azt rendszerint halálos ágyán vagy halála után néhány perccel még éppen apró darabokra tudja tépni az ember, s egy finom, fáradt mozdulattal bejti a kandallóba, mondván azok megkönnyebülésével, akik már átélték az alkotás mártíriumát, hogy a költők dolga nem nyafogni és hízelegni, hanem figyelni és figyelmeztetni.

Ki tudja, mire jó ez a szemérem! A fennmaradt sőtartókból, lúdtollakból, pipákból, a megmaradt világból következtetve: hiábavaló. Amit eltitkolna, ugyis nyilvánvaló, Madách is oly messze jutott magától azon az úri sétán, mint azok mind, akiknek személyes sorsukra nem jut idejük vagy inkább elmenekülnek belőle.

Lászlóffy Aladár

Az ember tragédiája: álmotól ébredésig

Sokat és sokféleképpen írtak az emberiség tragikus sorsáról, közvetlenül és átvitt értelemben. Madách műve is kimeríthetetlen forrásként szolgált erre. Embert és művét különböző szempontokból vizsgálták, melyek nem minden esetben adódtak a poéma lényegének mélyebb megértéséből. A valóban nagy művek értelmezése szinte mindig változott az idők folyamán, attól függően is, hogy szerzőik a kor uralkodó kritikájának melyik vonulatához csatlakoztak. Beszéltek Madách romantizmusáról, visszafejlődő perspektívájú történelem-látásáról, démonizmusáról, luciferizmusáról, titanizmusáról, schopenhaueri ihletésű pesszimizmusáról; próbáltak párhuzamot vonni közte és Milton, Goethe, Byron, Victor Hugo, Lenau, Lermontov vagy Eminescu között — úgyhogy ma ennek az oly változatosan és fáradságos munkával kommentált műnek új megvilágítása túlzásokba vagy ismétlésekbe bocsátkozó szövegmagyarázatnak tűnnék.

Egy napjainkban túlságosan elterjedt divatot szeretnék elsősorban elkerülni: az újraértelmezést és a még fel nem fedett jelentések kutatását. Más szóval azt, hogy személyes értelmezésünk ürügyévé alakítsunk egy elismert művet; nem is magát a művet, inkább azokat a benne felvetett, kétségtelenül nagy kérdéseket, melyekre egy időtálló, bonyolult mű — amilyen a Madách műve is — megpróbál válaszolni. Mintha egy mélységesen eredeti műnek valami más szimbólumrendszerre volna szüksége ahhoz, hogy érthetővé váljék. Mi több, mintha egy másodrendű elképzelés hozzájárulhatna az egyedülálló, megismételhetetlen művészi gondolat kiteljesítéséhez. Nem az értékes, rangos szövegértelmezésekre gondolok itt, nem ezeket kívánom vitatni, de nem hiszem, hogy az értelmezések minden esetben a legmegfelelőbb, legcélravezetőbb módot találták meg egy olyan mű mély és racionális magvának megközelítéséhez, amilyen Az ember tragédiája, hogy azt mutassák fel számunkra és mások számára, ami magában a költő alkotói szándékában lelhető fel: leckét humanizmusból. Egy évszázad távlatából nézve, talán nemzedékeink közös tapasztalatainak értékesítésére s ennek közvetlenebb közlésére van szükség, az eszmélés tapasztalatára, a tudat nagykorúsodására.

Calderón valaha írt egy zseniális szindarabot „az élet álom” témájára, és megértette, hogy az ébredés erkölcsi tanulságlevonást jelent. Az álomról nem mint valótlaniságról, hanem mint az életet helyettesítő, ismétlődő ábrándképek termékeny, alkotó forrásáról Madách többet mondott el: az álmot évezredek és kozmikus távlatokba vetítette, és az emberiség kérlelhetetlen történelem-igényében az újjászületéshez szükséges csírákat fedezte fel. Schopenhauer hatása, melyet oly gyakran emlegetnek a madáchi mű értelmezői, vagy Vico és Herder elméletének méltó alkalmazása, jelentéktelennek tűnik az eredeti vízió megértése szempontjából. Lényegében még a romantikus lélek-

kel egy-lényegű álom sem haladja meg Madách művében a művészi eljárás jelentőségét, s távolról sem tölti be a kor német romantikájára jellemző ismeretelméleti szerepet. Álom és történelem összekeverése az újrafelfedezést, a mélyebb rétegek megértését szolgálja, a szakaszos megismétlődés pedig az ébredést, a tudat gazdagodását. Az ember nem kíváncsiságból fordul a múltja felé, nem azért, hogy többet tudjon, hanem hogy lénye igényének tegyen eleget, mely sorsa megértésének szükségességéből ered. Az ébredés, a tisztánlátás végleges elfogadása — ennek a sorsnak, a lét értelmének, a szenvedés harcának és termékenységének megértésével azonosul:

Élek megint. Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni...
Oh! Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan;
Csatázzam újra és boldog leszek.

Madách víziójában az álomból való felébredés fájdalmas és hősiességű játék az emberiség (és az egyén) sorsfordulataihoz; az élet férfias vállalása, a túlvilágra vetített képzeletbeli film megszakítása, lemondás az álom és valóság szintézisének személyes jellegéről. Az ébredés és az elhatározás pillanata a belenyugvó emlékezéssel való szakítást vagy a szolgálatkészten előre vetített jövővel való szakítást jelenti. Ez az óra, hic et nunc, egyedüli alternatívája egy tragikus méretű létnek, melyben viszont a harc az egyedüli igazság és a boldogság egyedüli ígérete. A tudatosság ezen órájában az ember önmagáért küzd. Nem a történelmi tanmeséért, mely csalóka és elvakít, sem egy túlvilági megváltást ígérő mítoszért, hanem saját tetteiért, szenvedéseiért, saját földi drámájáért. Adám felébredése, az emberek földjére való visszatérése a sorsot emberi problémává változtatja, melyet csakis az ember oldhat meg.

Talán sohasem kellett a sors ilyen értésének és értelmezésének ennyire a tudatunkban élnie, mert sohasem volt Madách költői üzenete annyira időszerű, mint ma, amikor az álomba való menekülés, a valóságtól való menekvés nemzedékek jövőjét veszélyeztetheti.

OCTAVIAN FODOR

Kántor Erzsébet fordítása

Új szín a Tragédiához

Nem vagyok illetékes Madách munkásságának elemzésére vagy értelmezésére; erre sem tényanyagom, sem képzettségem nincs. Madách-élményem mindössze két — egymást huszonöt évre követő — színházi előadás és Az ember tragédiája egyszeri olvasása. Itt következő néhány sorom ezért csak egy fizikus észrevételeit tartalmazza.

Madách a fizikusok körében is jól ismert alkotói típust képvisel. Egyesek közöttünk is inkább az elemző munkára hajlamosak, kisebb kört ölelnek fel, s ebben a körben a mélységek feltárására törekednek. Mások a szintézisre hajlamosak, az összefüggéseket keresik egy-egy nagyobb problémakör-

ben. Madách kétségkívül az utóbbi, szintetizáló-filozofikus típus. Módszere példaképpül szolgál nemcsak írók, hanem más területen dolgozók számára is.

Megítélésem szerint Madách reprezentatív műve, Az ember tragédiája ma is időszerű; a ma embere számára ugyancsak tanulságos a régi és új harcának, a bukásnak és felemelkedésnek, az ember és természet örök küzdelmének élményszerű bemutatása. Magunkra ismerünk a szüntelenül jobbra törekvő, elmélgedő, reménykedő, küzdő és „bizva bizó” emberpárban.

Az ember tragédiája tudománytörténeti vonatkozásai szintén figyelemre méltók. A mű — ebből a szempontból vizsgálva — az 1850-es évek emberének tudományos problémáit tükrözi, s azt hiszem, nem tévedés azt mondani, hogy részben ezekből ihletődik. A fizikában ezekben az években a mechanika mellett egy új elméletrendszer jelentkezik, a hőtan. A technikai fejlődés csúcását a hőerőgépek, a gőzgép jelenti; a hőtan egyik megalapozója pedig megfogalmazza a Világegyetem „hőhalál”-elméletét. Madách műve tehát nem véletlenül veti fel az emberiség azóta is kísértő problémáját: pótolni tudjuk-e a lassan kihűlő napot és a kifogyóban levő nyersanyagokat? A Tragédiában e kérdéssel kapcsolatban „kétféle” Madáchot ismerünk meg: a bízakodót („Hogy a napot pótolni megtanuljuk, elég idő tudásunknak”) és a kételkedőt, aki a természet erőinek nagysága láttán olykor megriad, és ezek játék-szerének hiszi az embert.

Madách sejtette ugyan, de nem láthatta előre, hogy a huszadik század forradalmasítani fogja a tudományt és a technikát, s gyökeresen megváltoztatja egész világgépünket. Az elektronika és magfizika korszakában mi már sokkal indokoltabban bízunk az emberiség haladásában, s a rohanó modern világnak — árnyoldalai mellett — jótéteményeit is látjuk. Az árnyoldalak tagadhatatlan létezése is bizonyítja azonban, hogy Madách műve, amelynek természettudományos szemléletével kapcsolatban talán hiányérzetünk támad, filozófiai szempontból semmit sem veszített időszerűségéből.

A ma küzdő és jövőjében bízó ember új szint ír a Tragédiához, amelyben a természet ellenséges erői ellen mind eredményesebben harcoló, a humanitást és az új, igazságosabb emberi kapcsolatokat kereső ember portréját állítja elének.

Gábos Zoltán

Népi egyetemi oktatás Marosvásárhelyen

Marosvásárhelyt nemsokára megalakulásának tizedik évfordulóját ünnepli a Népi Egyetem, s ez jó alkalom a visszatekintő fölmérésre. Most azonban más a célunk: szeretnők megvizsgálni a Népi Egyetem jelenlegi tevékenységét, különös tekintettel a természettudományok oktatására és népszerűsítésére.

Az oktatásnak az a formája, amelyet ma népi egyetemnek nevezünk, nem mai, sőt még csak nem is tegnapi kezdeményezés, hiszen már az antik időkben találkozunk ősi (de egyáltalán nem kezdetleges) változataival; a történelem későbbi korszakaiban pedig — más-más elnevezés alatt — a tömegek ilyenyszerű oktatása-nevelése gyakori jelenség, különösképpen a nagy társadalmi átalakulások, forradalmak idején. Kezdve a francia enciklopédisták ismeretterjesztő munkájával, vajon nem azonos vagy legalábbis hasonló célt tűztek-e maguk elé annak idején a bécsi magyar testőrök, az orosz dekabristák, a Pilvax törzsvendégei vagy Bălcescu és baráti köre, egészen a második világháborút is átvészelt szabadegyetemekig? Mindezt csupán azért említjük, hogy az olvasó előtt is indokoljuk a kérdést: nem volna-e „stílszerűbb“ újra szabadegyetemnek nevezni a népi egyetemet? Ettől még egyáltalán nem veszítene népi jellegéből — ellenkezőleg, megerősítené azt a köztudatban.

Ha már kifogással kezdtük, hadd folytassuk is azzal. Gyakran előfordul, hogy egy-egy intézményünk több szervnek, fórumnak az alárendeltje, s úgy látszik, ez nincs másként a népi egyetemek esetében sem. Íme, a marosvásárhelyi Népi Egyetemnek a következő felelős irányítói vannak: Maros megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága, a Szakszervezetek Maros megyei Tanácsa és a KISZ Maros megyei Bizottsága. Ez a „többgazdajúság“ azért is fölösleges, mert a három szerv azonos ideológiai álláspontot képvisel és alkalmaz; gyakorlatilag pedig igazolódik a közmondás, miszerint „sok bába közt elvész a gyerek“. Hogy csak egyetlen példát mondjunk: a marosvásárhelyi Népi Egyetemnek nincs saját előadóterme, sem raktárhelyisége; az 55 tanfolyam több mint 40 helyiségben folyik, szerte a városban (gyárakban, iskolákban, a Szakszervezetek Művelődési Házában stb.). Ennek vannak elvileg helyesnek mondható oldalai is, a gyakorlat azonban az ellenkezőjét igazolja, mert például ha valamelyik orvostudományi tanfolyamot egy, a központban lévő előadóteremben tantanánk meg, nem pedig egy gyár klubjában, nemcsak az illető gyár dolgozói vehetnének részt, de mások is szívesen látogatnák. Ha népi egyetemről beszélünk, a keretében történő tömegoktatást nem szabad összetéveszteni a munkahelyi továbbképzéssel, hiszen éppen az a cél, hogy minél több ember bekapcsolódjék ebbe a tanulási formába. Egyébként az előadóterem kérdését bármikor meg lehetne oldani, ugyanis abban az épületben, ahol

a Népi Egyetem központi irodája székel, jó néhány — pillanatnyilag lakásnak használt — terem sorakozik egymás mellett. Ugyanitt említjük meg, hogy a Népi Egyetem *teljesen önellátó*, s talán ezért nem sikerült még egy technikust alkalmaznia, akit saját jövedelméből fizethet. Hiánya miatt pedig esetenként tetemes összegeket kénytelenek költeni a különféle szemléltetőeszközök és egyéb készülékek javítására.

A mondott nehézségek ellenére is a marosvásárhelyi Népi Egyetem országos elismerést vívott ki magának rendszeres, átfogó tevékenységével. Tekintettel arra, hogy még az egyes ember munkasikereit sem lehet csupán neki tulajdonítani, és mivel esetünkben éppenséggel egy szélesebb közösség munkájáról van szó, ismertessük a Népi Egyetem tanulmányi tanácsának névsorát. Rektor: Ander Zoltán egyetemi tanár, docens-doktor. Prorektorok: Jovmir Teodor tanár, Oláh Tibor egyetemi előadótanár, Todea Iosif tanár és Radványi József mérnök. Tanácsstagok: Asztalos Imre egyetemi lektor, Balázs Lajos, a Teleki—Bolyai dokumentációs könyvtár főkönyvtárosa, Barceanu Constantin és Barceanu Clara, a pedagógiai főiskola lektorai, Bauer Sándor tudományos kutató, Bartis Árpád, a jogászok nemzetközi szövetségének tiszteletbeli elnöke, Bende Katalin tanárnő, Boda Ferenc tanár, Borbáth Andor egyetemi tanár, az orvostudományok doktora, Chiorean Ioan tudományos kutató, Czire Dénes főiskolai lektor, Demián Gyula, a megyei statisztikai igazgatóság aligazgatója, Dobrescu Vasile tudományos kutató, Dobos Sándor tanár, Fábíán Lajos tanár, Fall Levente tanár, Fodor Emil, az ACR Maros megyei fiókjának titkára, Fodor Zeno, az Állami Színház irodalmi titkára, Gáll Gyula egyetemi előadótanár, Gámán Sándor tanár, Gergely Géza, a színművészeti főiskola lektora, Gorea Ioan, a Vörös kereszt titkára, Gozaru Gheorghe tanár, Horga Liviu jogász, Ion Maria munkásnő, Jakab Sámuel geográfus, Józsa Gerő tanár, Kálmán Viktória főiskolai lektor, Kiss Ferenc tanár, Kiss Ervin adjunktus, az orvostudományok doktora, Luca Ioan főügyész, Marcu Oliviu főiskolai lektor, Molnár Vince egyetemi adjunktus, az orvostudományok doktora, Müller Mihály főiskolai lektor, Nagy Vilma könyvtáros, Nyilas Sándor technikus, Pop Ioan főiskolai lektor, Papp József, a *Vörös Zászló* napilap szerkesztője, Pinca Teodor munkás, Sínpálean Cornel tanár, Szederjesi Ilona, a városi nőbizottság titkárnője, Togan Florin tanár, Török Pál festőművész, Tókos Rozália mérnök, Udvarhelyi Mihály tanár, Varvari Onisim méhész, Várterész Pál tanár és Várterész István gyógyszerész. Titkárság: Albu Gheorghe, a municípiumi KISZ-bizottság titkára, Nuridsány Tibor, a Román—Szovjet Barátság Háza igazgatója, Irsai Zsigmond, a Román—Szovjet Barátság Háza metodistája, Szatmári Sándor, a szakszervezetek helyi tanácsának aktivistája. E névsorból ki kell emelnünk Nuridsány Tibort és Irsai Zsigmondot, hiszen gyakorlatilag ők végeznek minden szervezési munkát.

Ismertetnünk kell továbbá a Népi Egyetem 1972—73-as tanulmányi évének „músorát” is. A tanfolyamok sokaságát öt nagy csoportra oszthatjuk, a következőképp:

I. Általános műveltséget nyújtó tanfolyamok. a.) Társadalomtudományok:

1. Az RKP Országos Konferenciája — történelmi jelentőségű esemény a haladásért és a civilizációért vívott harcban;
2. Az ötéves terv határidő előtti megvalósításáért;
3. A jelenkori Románia — huszonöt éve kiáltották ki a Köztársaságot;
4. Románia — múlt, jelen, jövő;
5. A román és az egyetemes civilizáció és kultúra története;
6. A világ ma — nemzetközi politikai élet;
7. Az ifjúság — aktív tényező a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésében;
8. Tudomány és vallás;
9. A munkajog és a munka iránti magatartás;
10. Törvényeink és azok ismerete;
11. A társadalmi együttélés szabályai;
12. Marosvásárhely — múlt, jelen, jövő;
13. Fiatalság, munka, élet;
14. A nő és a társadalom;
15. A serdülőkor és szocialista tár-

sadalmunk eszményei; 16. A szakma esztétikája; 17. Az életmentő vér; 18. Az igazság az alkoholról; 19. Hogyan viselkedjünk, hogyan szórakozzunk; 20. Az élet iskolája. b.) *Természettudományok*: 1. Földrajzi atlasz; 2. A világ-egyetem rejtelméből; 3. Orvostudomány és társadalmi élet; 4. Növények a ház körül; 5. A növény- és állatvilág életéből; 6. Románia a nemzetközi turistahálózatban. c.) *Irodalom—művészet*: 1. A filmművészet történetéből; 2. Szellemi szükségletünk — a zene; 3. Modern irányzatok a képzőművészetben; 4. A román és az egyetemes irodalom történetéből; 5. A román és az egyetemes drámai irodalom történetéből. II. *Bevezetés a munka és a termelés tudományába*: 1. A vállalatvezetés tudománya. III. *Gazdasági-technikai tájékoztató és szakképesítő tanfolyamok*: 1. Általános ismeretek a szőnyeg gyártásáról; 2. A modern és civilizált kiszolgálás; 3. Cementfélék felhasználása az építkezésben; 4. A malter és a betonkeverés segédanyagai; 5. Az autó — a modern ember barátja; 6. A modern háztartás; 7. A bábjáték művészete; 8. Elsősegélynyújtási tanfolyam; 9. A tömegkultúra elmélete és gyakorlata. IV. *Gyakorlati jellegű tanfolyamok*: 1. Gyors- és gépírás; 2. Rádiótechnikai ismeretek; 3. Televíziós készülékek ismerete; 4. A pihenés tudománya és művészete; 5. Akvarisztika; 6. Méhészet; 7. Fényképészet; 8. Szobrászat. V. *Idegen nyelv-tanfolyamok*: 1. Angol; 2. Orosz; 3. Francia; 4. Német; 5. Olasz; 6. Spanyol.

Ez volna a tanulmányi év tanterve, s többé-kevésbé hasonló volt a múlt évi is. Tekintsünk el az olyan apró „szépséghibáktól“, hogy például a szobrászati tanfolyam nem az irodalom—művészet csoportba került (a bábjáték sem) stb. Nem a besorolás a lényeg, hanem az, hogy a felsorolt tanfolyamok mennyiben felelnek meg az érdeklődők igényeinek és milyen mértékben, milyen szinten elégitik ki őket. Hiányoljuk például egy olyan tanfolyam indítását, amely a számítógépezést ismerteté, s jól fogna ezzel párhuzamosan egy olyan tanfolyam is, amelynek keretében az érdeklődők betekintést nyerhetnének a kibernetikába és az információelméletbe, hiszen az üzemek, iskolák, könyvtárak korszerűsítése megköveteli az illyenszerű ismereteket. Szükségét éreznék továbbá egy magyar irodalomtörténeti tanfolyam szervezésének is, mivel az egyetemes irodalomtörténeti tanfolyamon erre nem nyílik elég lehetőség.

Az általános műveltséget nyújtó tanfolyamok kapcsán szóvá kell tennünk, hogy az oktatás a nevelést is szolgálja, jó volna tehát megtalálni a legmegfelelőbb, legkorszerűbb megoldásokat ez irányban. A Népi Egyetem feladata az oktatás, illetve az ismeretterjesztés, s így azzal járul hozzá az emberek ideológiai neveléséhez, hogy gyarapítja tudásukat, műveltségüket. Egy mai fiatalnak például, aki nem élt antagonistá osztálytársadalomban, hiába magyarázzuk, hogy a földesurak és a gyárosok ilyenek meg olyanok voltak: ha akarja, elhiszi, ha akarja, nem. De ha az illető fiatal alaposan megismeri a történelmet, akkor minden bizonnyal ő maga vonja le a következtetéseket. A jelszavakkal való nevelés kora lejárt, az érveléssel való nevelés korában élünk. Épp ezért a politikai jellegű tanfolyamokon a *politikum érdekében* meg kell keresni a megfelelő nevelési módozatokat azoknak az anyagoknak az ismertetésére, melyeket általában nem mindenki ismer a rádióból, a napisajtóból, a tévéből.

A Népi Egyetemnek két és fél ezer „diákja“ van, s a létszám egyre növekszik. A természettudományi tanfolyamon mintegy 360 személy vesz részt. Ezt a számot — marosvásárhelyi viszonylatban — vélhetjük kevésnek, kielégítőnek cs soknak. *Kevés*, ha arra gondolunk, hogy a huszadik század második felében élünk, amikor a természettudományok iránti érdeklődés virágkorát éli; *kielégítő*, ha arra gondolunk, hogy Marosvásárhely élete is egyre változik mind tudományos, mind kulturális téren, s a mennyiségi és minőségi átcsapások közepette nehéz a közfigyelmet éppen az önművelés irányába terelni; és *sok* az említett szám, ha fölleltározuk a Népi Egyetem objektív nehézségeit, melyekről előbb

szóltunk. Nem mérhetünk azonban a helyi szokások megszokott mércéjével, mert igénytelenséghez vezetne, s így azt mondjuk: bizony többen is látogathatnák a természettudományi tanfolyamokat. A Népi Egyetem vezetősége sokat tett annak érdekében, hogy több „hívet“ szerezzen a természettudományoknak, ebben az esetben viszont általánosabb jelenséggel állunk szemben.

Térjünk vissza a természettudományi tanfolyamokhoz. Az e csoportba sorolt kurzusok egyik legnépszerűbbje a *Földrajzi atlasz*, amelyet Jakab Sámuel geológus és Dobos Sándor vezet. A kör mintegy nyolcvan állandó tagot számlál. Mit tanulhat itt a hallgató? Megismeri hazáját átfogó, szakszerű előadások keretében, korszerű szemléltetőeszközök révén, s mindenekelőtt tudományos kirándulások alkalmával. A Népi Egyetem eddig minden évben szervezett ilyen kirándulásokat: a hallgatók bebarangolták az egész országot Nagybányától a tengerpartig, megismerkedtek domborzatával, növény- és állatvilágával, folyó- és állóvizeivel, havasaival és síkságaival. A kirándulás előtt az előadók többször is feldolgozzák a kitűzött út célját, irányát, s természetjárás közben bemutatják, megmagyarázzák az addig tanultakat. (Ez persze nem jelenti azt, hogy ismereteik csupán az ország növényzetére, állatvilágára, kőzeteire, ásványaira szorítkoznak — hiszen például a gránit nemcsak a mi hegyeinkben olyan, amilyen, hanem a Kaukázusban is.) A kör szemléltetőeszközei egyébként bármely egyetem előadótermében megfelelének. Most pedig lássuk kissé részletesebben a *Földrajzi atlasz* tanfolyam előadás-sorozatát.

a.) *Ismerjük meg hazánkat.* 1. Különleges földrajzi elnevezések hazánk térképén; 2—3. Hazánk állatvilágának kialakulása (I—II.); 4. Nagybánya és környéke; 5. A Radnai havasok szépségei; 6. A Kelemen havasok ősvényein; 7. A Görgényi havasok turistaútjain; 8. Az Almási barlang és környéke; 9. A Fogarasi havasok tavasztól őszig; 10. A Rétyi Nyír. b.) *Ismerjük meg a nagyvilágot.* 1. Különleges földrajzi elnevezések a világ térképén; 2. Földünk legmagasabb és legmélyebb pontjai; 3. A világ tengerei; 4. Az óceánok fenékdomborzata; 5. Mi újság a tengerfenéken; 6. Mit tudunk eddig az Antarktiszról; 7. Hogyan keletkeznek a hegyek; 8. Hogyan készül fel egy földalatti expedíció; 9. Amerika földjén; 10. Román expedíció Afrikában; 11. Európai turistautakon; 12. Hollandiai úti élmények; 13. Magyarországi tájak, városok; 14. Krakko, az egykori lengyel főváros; 15. Úti élmények Japánból. c.) *Környezet- és természetvédelem.* 1. Védjük környezetünket; 2. Hazánk védett természeti szépségei; 3. Hazánk védett növényei; 4. Hazánk védett állatai; 5. Megyénk védett tájai és élővilága; 6. Természet és régészet; 7. Természeti csapások és régészet.

A kör iránti érdeklődést mutatja, hogy az előadásokra hetente kerül sor a Szakszervezetek Művelődési Házának nagytermében. (Íme, a már említett terem-probléma fontossága: a kör tagsága szinte „behálózza“ a várost, független a tagok korától és munkahelyétől.) Amint az előbbiekből is kitűnik, a tanterv meglehetősen változatos, érdekes, tehát a hallgatók eleve bizonyos kíváncsisággal várják a soron lévő előadásokat. És ez jó, hiszen ha egyszer valaki diák, a diákokra érvényes törvények órá is vonatkoznak: föl kell kelteni az érdeklődését. Örven-detes, hogy a tanfolyam foglalkozik a környezet- és természetvédelemmel, hiszen manapság, amikor a világszerte tapasztalható környezetszennyeződés már-már ijesztőbb, mint egy atomháború esetlegessége, az iskolákban még nem oktatnak ökológiai ismeretekre, s ami fontosabb volna, a műszaki fakultásokon sem. Hogy ez az állapot milyen paradoxális, talán egy hasonlattal szemléltethetjük: tessék elképzelni egy orvost, aki nem ismeri a higiénia fontosságát. Véleményünk szerint a jövőben újabb előadásokkal bővíthetnék a környezetvédelmi tanfolyam-sorozatot, s ebben az esetben a vállalatok, intézmények vezetőségére az a feladat

várna, hogy saját munkahelyükön népszerűsítsék a Népi Egyetem környezet- és természetvédelmi körét, küldjenek el ezekre az előadásokra minél több szakembert.

A természettudományi tanfolyamok között különleges érdeklődésre tarthat számot *A világűr rejtelméi* elnevezésű ciklus, amelyet Müller Mihály és Ady Árpád vezet. Kár, hogy csak kéthetenként kerül sor ezekre az előadásokra a „Mobila” kisipari szövetkezet egyik helyiségében, mert így nem mindenkinek adódik lehetősége, hogy rendszeresen gyűjthesse ismereteit az űrhajózás korában oly időszerű és közérdeklődésre számot tartó tárgykörből. Müller Mihály főiskolai lektor arra törekszik, hogy az előadásokon tanultakat a hallgatók — ki-ki a maga módján és munkaterületén — egybekapcsolhassák más ismereteikkel, beiktathassák általános műveltségükbe. Mondanunk sem kell, hogy különösen manapság izgalmas kérdéseket beszélnek meg egy-egy összeövetelükön. A tudományos igény, a valóban *egyetemi szint* nyilvánvaló, amit az idei program is tükröz:

1. Bevezetés — a csillagászat és űrhajózás kapcsolata más tudományokkal; eszközök és módszerek (távcső, rádióteleszkóp, rakéták stb.);
2. A Föld az újabb kutatások tükrében; a Föld alakja és mozgásai; a légkör külső rétegei, a sugárzási övek;
3. A legközelebbi csillag — a Nap; a Nap felépítése és sugárzásai; a Nappal kapcsolatos jelenségek szakaszossága és azok hatása a Földre;
4. A Naprendszer; bolygók és kísérőholdjaik, kisbolygók, üstökösök, meteorok és meteoritek;
5. Külső bolygósomszédunk, a Mars;
6. Belső bolygósomszédunk, a Vénusz;
7. Az élet lehetősége a Földön kívül;
8. A „repülő csészealj” kérdése; a „repülő csészealjjal” kapcsolatos föltevések, magyarázatok;
9. A csillagok mint kozmikus reaktorok; magreakció a csillagokban;
10. A csillagközi anyag; a csillagok fejlődésének fontosabb szakaszai;
11. Csillagrendszerek, csillaghalmazok, galaktikai ködök, a metagalaktika;
12. Műszerek a kozmoszban; rakéták és indításuk, távlatok a rakétatechnika fejlődésében;
13. Az űrhajózás fejlődése Gagarintól napjainkig; az ember űrrepülésével kapcsolatos eredmények;
14. Az űrhajósok földi felkészülése;
15. Az űrkutatás eredményeinek gyakorlati felhasználása; mesterséges holdak a távközlelésben, meteorológiában, geodéziában;
16. A csillagászat fejlődése hazánkban;
- 17—19. A Hold kutatásával kapcsolatos eredmények és tervek;
20. Az űrkutatás legújabb eredményei és tervei;
21. Látogatás a bukaresti és a kolozsvári csillagdában.

A tantervből csupán ízelítőként soroltunk föl néhány vázlatpontot, hogy hangsúlyozhassuk: *A világűr rejtelméi* elnevezésű tanfolyam előadói már a program összeállításakor számoltak azzal az alapvető pedagógiai követelménnyel, mely szerint az oktatásnak az egyszerűtől kell haladni a bonyolultabb kérdések felé. Tekintetbe vették továbbá azt is, hogy csaknem valamennyi hallgatónak más-más felkészültsége, általános műveltsége, ami döntő módon meghatározza az előadottak megértését. A tanterv fölépítése olyan, hogy eleve megköveteli a rendszeres „óralátogatást”, hiszen az előadások fogaskerékyszerűen kapcsolódnak egymáshoz, s a következő fejezet megértése föltételezi az előző ismeretét. Ennek a körnek is megfelelő előadói termet kellene biztosítani valahol a városközpontban.

Az *Orvostudomány és társadalmi élet* tanfolyamot dr. Molnár Vince és dr. Kiss Ervin egyetemi adjunktusok istápolják, szervezik és vezetik. Ez a tanfolyam egyike a Népi Egyetem legrégebbi és talán legnépszerűbb kurzusainak. A két előadó már kezdet kezdetén ott bábáskodott a Népi Egyetem mellett, s a Bartók Béla utca 1. szám alatt lévő termet amolyan második katedrájuknak tekintik, ahova hetente nagyon sok érdeklődő összegyűl, hogy végighallgasson egy-egy előadást, a legfrissebb szakirodalom után érdeklődjék — sőt olykor éppenséggel tanácsot kérjen. **Hadd ismertessünk e kör tanulmányi programjából is néhány pontot:**

1. Korunk sajátos egészségügyi kérdései; 2. A zajártalomról; 3. A vitaminokról; 4. Toxikus ártalmak az iparban; 5. Merre tart az orvostudomány (az orvostudomány fejlődési irányai); 6. Az orvos és a társadalom; 7. Az urbanizáció egészségügyi kérdései; 8. Baktériumok és antibiotikumok; 9. A rovarok és rágszálók szerepe a fertőző betegségek terjesztésében; 10. Kiütéssel járó fertőző betegségek; 11. Parazitás megbetegedések; 12. Az alvás (idegesítő tényezők hatása); 13. Az epilepszia és más, görcsrel járó betegségek; 14. A vérárvadás zavarai; 15. Az ízületi fájdalmakról; 16. A vérszegénységről; 17. A kancsalságról; 18. Az öregkor társadalmi és egészségügyi kérdései; 19. Társadalmi gondoskodás az elmebetegekről; 20. A nemi betegségekről; 21. A szabad idő hasznos eltöltése; 22. Az érbetegségek sebészeti kezelése; 23. Az orvos a képzőművészetben; 24. Növényi környezet és közérzet; 25. Az élet végső célja (Homo felix); 26. Ki a szabadba (a természetjárás szerepe az egészség megőrzésében).

Ennek a tanfolyamnak, mint láthatjuk, nem az a célja, hogy magasröptű eszmefuttatásokkal ejtse ámulatba a hallgatóságot, hanem az, hogy a hétköznapi életben előadódó bajokra, a betegségek megelőzésére javalljon *gyakorlati tanácsokat*. Így érthető látogatottsága, hiszen a mérnök, a tanár sem tud többet ezen a téren, mint a munkás vagy a diáklány, viszont mindenki igyekszik vigyázni az egészségére.

Ma már egyre általánosabb jelenség, hogy bizonyos népszerű lapok és folyóiratok állandó rovatokat szentelnek a „ház körüli“ növényvilágnak, hiszen az ember kezdi elveszíteni eleven kapcsolatát e nemcsak táplálékul szolgáló, de környezetét is megszépítő élőlényekkel. Ezért tartjuk példamutatóan hasznosnak a Népi Egyetem *Növény a ház körül* című tanfolyamsorozatát, amelynek vezetői — Várterész István gyógyszerész, dr. Kisgyörgy Zoltán egyetemi adjunktus és Székely Gyula mezőgazdasági mérnök — bizonyára reménykednek is abban, hogy felvilágosító munkájuk egyre nagyobb körökben gyűrűzik tovább, sokakat buzdít arra, hogy ápolják a városi környezetben egyre gyérülő-fogyatkozó „zöld életet“, s ha van hova, ültessenek egy-egy fát, egy-egy bokrot, vagy ócska nippek helyett virágcserepekkel díszítsék lakásukat. Az 1972—73-as tanulmányi évben a hallgatóság meglehetősen gazdag ismeretekre tehet szert; mind elméleti, mind gyakorlati síkon közelebb kerülhet a növények világához.

A tantervből vett néhány fejezetcím: 1. Megnyitó előadás; 2. Virágoskertjeink tavaszi és őszi előkészítése; kertjeink és cserepes kultúránk talajának megjavítása; 3. Virágoskertjeink beállítása, díszfelületek elhelyezése; 4. Küzdelem a növényi kártevők ellen; 5. Pázsit- és gyepnövények; 6. Kúszónövények (I—III.); 9—15. Kertünk fái; 16. Egyedi növények: Datura, Rosmarinum officinalis, Yucca filamentosa, Oleander, Laurus nobilis stb.; 17. Sziklakertek. (A felsorolt előadások közé időnként *ornitológiai ismertetőket* is beiktatnak, minthogy a ház körüli növényzettel szoros kapcsolatban van a madarak élete is.)

A természettudományi fakultást a Népi Egyetem két új kurzussal bővítette, és pedig: *A növény- és állatvilág életéből* (vezetője Várterész Pál tanár), valamint *Románia a nemzetközi turistahálózatban* (vezetője Oliviu Marcu főiskolai lektor) című előadássorozatokkal. E gyarapodás ténye feljogosít arra, hogy higgyük: lassan mégiscsak egyre inkább megélnék a természettudományok iránti érdeklődés — hiszen e két új tanfolyam indítása is reális igények meglétét tanúsítja. A kurzusoknak egyébként már negyven-ötven hallgatója van részlegenként.

A Népi Egyetem kezdettől fogva igyekezett szinte minden Marosvásárhelyen élő tanárt, orvost és tudományos dolgozót bevonni tevékenységébe az előadások színesebbé, változatosabbá tétele érdekében, ugyanakkor más városokból is hívott meg szakembereket. Hogy csak néhány nevet soroljunk föl: előadott itt Hamar

Márton, Pleşa Corneliu, Xántus János, Kónya Ádám, Kristó András, Gustav Servatius, Sándulache Alexandru, Balázs Árpád, Adorjáni István és más szakemberek. A Népi Egyetemet hathatósan segíti tevékenységében a Tudományterjesztő Társaság titkára, Kapus János tanár, valamint egyes kulturális és közoktatási intézmények vezetősége.

Sem teljes, sem igazságos nem lenne beszámolóink, ha nem említenénk meg néhány olyan hallgató nevét, akik Nuridsány Tibor és Irsai Zsigmond „főszervezőknek” naponta segítenek, önkéntesen vállalnak mindenféle adminisztratív munkákat, s mindenekelőtt évek óta rendszeresen járnak az előadásokra — sokan több kurzusra is. A következő vázlatos felsorolás azért is érdekes, mert némiképpen érzékelteti a hallgatóság összetételét: Nyilas Sándor technikus, Bükki Aladár pilóta, Sóbester Sándor repülőgépmechanikus, Blaj Doina tisztviselőnő, Balogh Olga üzemi könyvtáros, Gagy Anna munkásnő, Csete Ella laboránsnő, Ferenczy Sándor asztalosmester, Antalffy Pál és felesége munkások, Szócs Pál szövetkezeti cipész, Costea Elena háziasszony, Péter Margit munkásnő, Bocskor Péter és Bocskor Mária nyugdíjasok, Vékony Franciska, Micu Maria, Fekete Juliánna, Szász Erzsébet és Domokos Juliánna háziasszonyok. Itt abbahagyjuk ugyan a „névsorolvasást”, de meg kell jegyeznünk, hogy sokáig folytathatnánk, hiszen a két és fél ezernyi hallgató közül senki sem azért jár a Népi Egyetemre, mert unatkozik, mert nincsen más elfoglaltsága, hanem azért, hogy kielégíthesse szellemi igényeit.

Vannak dolgok, amelyeket nem árt ismételtetnünk; ismételnünk kell őket, hogy mindinkább bevéssék a köztudatba. A marosvásárhelyi Népi Egyetem tanfolyamait, mint mondtuk, két és fél ezer ember látogatja pillanatnyilag, az elmúlt tíz év alatt pedig mintegy húsz-huszonötezer személy gyarapította ismereteit a különféle előadásokon. Sokan idegen nyelveket tanultak meg, mások a társadalomtudományok területén szélesítették szellemi horizontjukat, megint mások a természettudományok egyre sűrűbb öserdejében hatoltak mélyebbre. Sokan gyors- és gépirást, fényképezést és egyéb hasznos készségeket sajátítottak el. Mintegy ötven-ötvenöt csatornán folyt és folyik az információ, a tudományok adatáradata és szintetikus értékelése Marosvásárhely lakosságának olyan rétegeihez, amelyeknek vagy régebben nem volt alkalmuk, vagy ma sincs más intézményesített oktatási formák között gyarapítani tudásukat.

Érdemes volna egyszer fölmérni a Népi Egyetem nyújtotta ismereteknek a gyakorlati alkalmazásban és az emberi kapcsolatok alakulásában megmutatkozó hasznosságát. Erre most nincs terünk, mégsem hagyhatjuk szó nélkül ilyen irányú tájékozódásunk végeredményét. Már maga az a tény is, hogy átlag két és fél ezer ember hetente két-három órát nem céltalanul tölt el, hanem szervezeten tanul, nagyon lényeges eredménye a Népi Egyetem tevékenységének. Nem szükséges fejtegetnünk, hogy az általános műveltség és a termelés mennyisége-minősége között is milyen dialektikus összefüggés létezik — de rá kell mutatnunk arra, hogy nem véletlen, miszerint a Népi Egyetem tanfolyamait látogatók példásan helyt állnak munkahelyükön, családi és általában társadalmi kapcsolataikban magasabb civilizációs szinten nyilvánulnak meg, mint a velük azonos társadalmi kategóriába tartozók és többé-kevésbé azonos körülmények között élők. S mert a tudás önmagában véve is öröm, ezek az emberek valamivel boldogabbak is — mert tanulhatnak.

Bartis Ferenc

HAZAI TÜKÖR

Szülőfalum népmozgalmáról

A lakosság számára 1838-ig csak következtetni lehet. Az 1576. évi adólajstromban 10 küküllőkeményfalvi, 8 fenyédi és 40 zetelaki adófizető szerepel. Következésképpen Fenyéd kisebb, Zetelaka pedig négyszer nagyobb volt szülőfalumnál.

1720—1721-ben 36 háztartás volt a faluban, ami körülbelül ugyanannyi családnak felel meg, mivel nem volt szokásban az ún. nagycsalád közös háztartása. Ha a családtagok számát átlag ötnek vesszük, a lélekszám 180 körül lehetett. Ugyanílyen számítás alapján Fenyédnek ekkor már 285, Zetelakának pedig 1145 lakosa volt. Küküllőkeményfalva lélekszámbeli lemaradásának többféle oka lehetett. A pusztító járványok nem egyformán sújtották a falvakat; az utolsó, 1661. évi tatárdúlás valószínűleg éppen falumra zúdult először, Csík felől jövet.

A lakosság száma 1838-tól így alakult:

1838 ... 414 lakos	1888 ... 550 lakos
1840 ... 387 „	1893 ... 506 „
1867 ... 634 „	1898 ... 500 „
1870 ... 670 „	1900 ... 506 „
1873 ... 642 „	1913 ... 587 „
1874 ... 642 „	1939 ... 671 „
1881 ... 546 „	1971 ... 681 „

Az 1600-as években a falu lakossága nagyobb lehetett az 1720—1721-i 180 főnél, és csak a sok dúlás, éhínség és pestisjárvány apaszthatta le ennyire. A következő 120 év alatt is csak alig kétszeresére nőtt a lélekszám, majd újabb 100 év alatt a születések aránylag magas száma ellenére mindössze 250 fővel szaporodott. A magas születési arányt bizonyítja az a tény is, hogy 1840—1867 között, alig 27 év alatt, a szaporulat 247 fő, 1867—1870 között, csak három év alatt, 36 fő. A születések számaránya a későbbi években is magas: 1896—1900 között évi 26,4, 1901—1905 között évi 24,4, 1906—1910 között évi 32,2, 1911—1915 között évi 30,8 százalék. 1920-ban 24, 1930-ban 27, 1939-ben 24 gyermek született, tehát ezekben az években 35—40 születés jutott 1000 lakosra. Hogy mégsem szaporodott a lakosság gyorsabb ütemben, sőt időnként visszaesett a lélekszám, az a nagy gyermekhalandóságnak és a járványoknak tulajdonítható. A XVIII. század közepe tájától nem pusztítottak itt nagy hadak, nem került sor tömeges elköltözésre sem. Mégis, például 1874—1881 között 4 híján 100-zal csökkent a lakosság száma!

Legközelebb Székelyudvarhelyen volt orvos; ha valaki beteg lett, még a húszas években is ritka esetben hívtak orvost, szekéren dőcögtek be hozzá, a rendelt gyógyszereket pedig pénz hiányában nagyon ritkán vették meg. Kórházba

általában csak férfiak kerültek, ők is katona korukban, egyébként féltek tőle, mint a tömlőctől. A járványos betegségek, különösen a torokgyík, a tífusz, himlő, majd az első világháború végén a spanyol nátha egész családokat hagyott gyermekek nélkül. A húszas évektől kezdve mind kevesebb járvány ütötte fel a fejét, a nép egyre felvilágosultabb lett egészségügyi téren, többet adott a tisztaságra, de a kötelező oltásokat is mind komolyabban végezték.

A családok átlagos lélekszáma 1939-ben 4,56 volt. Foglalkozásuk a földművelés, ez jelentette a fő jövedelmi forrást, és kötötte őket a faluhoz. Még a pap, kántortanító, kereskedő és molnár sem kivétel, mert földjük volt. Állandó jellegűnek mondható egyéb pénzkereseti forrással rendelkezett még 28 család (kerekas, asztalos, szabó, cipész, kovács). A két háború között alig 22 fiatal (mind fiúk) próbálkozott szakítani az ősi foglalkozással és életformával. Mesterséget tanultak falun vagy városban 18-an, közülük a faluban maradt vagy ide tért vissza, s iparát folytatta 4 személy, eltávozott és továbbra is iparos maradt 8, míg tanult iparát hazatérése után nem folytatta 6 személy; elméleti középiskolát végzett 4 fiú, közülük 1 pap, 2 tanító, 1 pedig jogász lett.

Ugyanezen két évtized során a faluba beköltözött 1 család, 5 taggal, amely a felső malmot vette meg; benősült, illetve férjhez jött 26 személy. Végleg elköltözött 6 család, összesen 23 taggal; elszármazott még nősülés, férjhezmenés útján 41 személy. A beszármazottak a közvetlenül szomszédos falvakból valók, míg az eltávozottak nagyobb távolságra mentek: Székelyudvarhelyre, Brassóba, Aradra, Bukarestbe. A térbeli mobilitás tehát nem volt nagy, ellenben passzív mérlegű: 31 személy jött, 64 pedig távozott.

Az 1940-es évvel azonban elkezdődött a nép kiáramlása a faluból, és egyre fokozódott a háború befejezése után. A történelmi események és a nyomokban bekövetkezett gazdasági-társadalmi hatóerők kedveztek az eltávozásnak. A gazdasági alapokhoz és a fokozódó igényekhez viszonyítva a falu túlnépesedett. Ahogy ez történni szokott, először a mozgékonyabb ifjak, javakorabeli férfiak mennek munkát keresni a „Bányáságra“. Néhányan ott alapítanak családot; a faluról nősült férjek pár év múlva elviszik családjukat is. Néhány fiatal, népes család mint mezőgazdasági telepes talál új otthonot távoli vidékeken. Az előbbieket azzal az elhatározással távoznak, hogy nyugdíjas korukra visszatérnek, az utóbbiak pedig véglegesen kiszakadnak a faluból. A számtalan ingyenes vagy igen olcsó tanulási lehetőség először az elméleti iskolák felé vonzza az ifjúságot, mert az iskoláztatást csak úgy tudják elképzelni, hogy utána értelmiségiekké válnak. Később egyre inkább a szakmai iskolák felé tájékozódnak, de az ipar tanulásának egyéb útjait is kihasználják. Az otthon maradtak kitartanak ősi foglalkozásuk és életmódjuk mellett, egészen a mezőgazdaság szövetkezetesítéséig.

Az utóbbi évtizedben egyre gyorsabb ütemben hagyják el a földet és helyezkednek el mint munkások az építőtelepeken és gyárakban, de túlnyomó részük nem költözik el a faluból. Alig felmérhető, és a múltban el sem képzelhető változások következtek be a falu életében. Ez a folyamat ma is tart, és végső eredménye még nem rajzolódott ki: néhány adattal érzékeltetném ezeket a változásokat.

Küküllőkeményfalva lakóinak száma 1971-ben 681 fő volt, csak 10-zel több az 1939. évinél. Harminckét év alatt tehát csak ennyi a szaporulat, jóllehet a születések száma nem csökkent lényegesen, a halálozásoké viszont éppen hogy apadt. A lakott házak száma 187, a háztartásoké pedig 207 volt. A 681 lakosból 343 férfi és 338 nő volt. A háztartások számát, jóllehet hivatalos nyilvántartásból vett adatról van szó, némi fenntartással kell fogadni, mert a lakott házak számához

képezt jelentkező 20 különbség nagyrészt abból adódik, hogy az egyedül maradt özvegyek, gyermekeiket kiházasított szülők külön családnak írták be magukat, ha gyermekeikkel együtt éltek is! Erre vall az aránylag sok, 29 egy- és 45 kéttagú család is. A többi család közül háromtagú 44, négytagú 43, öttagú 28, hattagú 14, héttagú 1 és kilenctagú 3 volt. A 681 lakosból 1950—1971 között született 260, tehát 38,20%, ami arra vall, hogy szemben egyes „előregedő” falvakkal, itt a lakosság viszonylag fiatal.

Beköltözött a faluba 1940—1971 között 15 család, 62 taggal. Benősült, illetve férjhez jött 29 személy. Ezzel szemben elköltözött 20 család 82 taggal; elszármazott nősülés és férjhezmenés útján, vagy csak egyszerűen más helységben telepedett le megközelítőleg 190, eltávozott tehát összesen 272 személy. Ha számba vesszük az elszármazottak azóta alapított családjait, kitelne belőlük még egy Keményfalva! A néhány telepes-földműves család kivételével az elköltözötteket már nem annyira a bányavidékek, mint az iparvárosok vonzották magukhoz: Vajdahunyad, Kalán, Medgyes, Brassó, Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár.

Az utóbbi három-négy évben lelassult az egyénekenkénti elvándorlás; a családok is már igen ritka esetben távoznak. Oka ennek a megye és a közeli város, Székelyudvarhely iparosodása. Megjött az építkezési kedv, szép új házak épülnek, a régieket modernizálják. A legtöbb öreg ház udvarán ott van már a kő- és téglarakás.

Mezőgazdasággal, illetve ezzel is foglalkozó család 1971-ben 170 volt nyilvántartva. Ezek közül 2 család magángazdálkodást folytat. A fenyédi mezőgazdasági termelészövetkezet keményfalvi brigádjában 260 munkaerő szerepel a nyilvántartásban.

A húsz éven felüli munkaképes tagok, akik ez ideig is a termelészövetkezetben dolgoztak, már ritkán fordítanak hátat a mezőgazdaságnak. Az ifjúság azonban kivétel nélkül más munkát keres; a többség otthonról ingázik munkahelyére. Számuk 1971-ben 147 volt, akik közül 137 munkás, 10 pedig értelmiségi. Munkahelyük a cérnagyár, faipari vállalat, az építőtelepek, a kisipari és fogyasztási szövetkezetek, a néptanács, továbbá a fenyédi malom, zetelaki fogyasztási szövetkezet. Heten a hulladékbegyűjtő vállalatnak dolgoznak. A 147 ingázóból 22 nő, nagyrészt leányok. Az ingázás naponta személyenként 40—60 percet vesz igénybe, beleszámítva a várakozási időt is. Autóbusz átlag óránként jár Udvarhelyre, de reggel és délután rövidebb időközönként is. A férfiak általában több időt töltenek az otthontól távol: gyakran ott felejtik magukat a kocsmában; fizetésnapokon egyenesen kötelező a nagy áldomás — tisztelet a kevés kivételnek!

A 137 munkás túlnyomó része a munkahelyen szerzett szakképesítést; az idősebbek egy része segédmunkás.

Az otthon maradt, nem mezőgazdasági dolgozók közül 1971-ben volt 1 tanító, 1 postás, 1 bába, 1 kereskedő, 1 takarítónő, 3 asztalos, 2 kőműves, 4 faesztergályos, 8 más alkalmi munkás. Jó állapotnak ma azt tartják a faluban, ha a családból egy, legfeljebb két nő a mezőgazdasági termelészövetkezetnek dolgozó tagja, a többi családtag más, fix fizetéses munkahelyre jár dolgozni, vagy magániparos. Ilyen család 1971-ben 95 volt; ezek tudtak a legnagyobb anyagi előrehaladást felmutatni.

Azt a nagy horderejű népmozgást, amely szülőfalumban máig végbement, talán legékesebben érzékeltethetem négy nagyszülőm leszármazottainak helyzetével:

I. Nagyszülők: 4 személy.

Születtek 1837- és 1849-ben, illetve 1847- és 1855-ben. 1920 előtt mind elhaltak.

Iskolai végzettségük: elemi iskola.
Foglalkozásuk: földművelés (anyai nagyszüleim kocsmát is tartottak).

Lakhelyük: a faluban; a házastársak a faluból származtak.

II. Gyermekük: 14 személy.

7 fiú és 7 leány egyformán 7 gyermek mindkét családban. Születtek mind 1900 előtt; máig mind elhaltak.

Az alapított családok száma: 10.

Idegen helységből származó házastárs: 2 (csak 1 leány és 1 fiú második házastársa, az első elhalálózása után!).

Iskolai végzettségük: elemi iskola.

Foglalkozásuk: földművelés.

Lakhelyük: a szülőfaluban.

III. Unokáik: 39 személy.

17 fiú és 22 leány. Ma életben van 10 fiú és 18 leány.

Az alapított családok száma: 30 (családalapítás előtt elhalt 8, szellemileg debilis 1).

Más helységből származó házastárs: 7 (5 fiú és 2 leány).

Más helységbe ment házastársul: 11 (3 fiú és 8 leány).

Más nemzetiségű házastársat választott: 1 leány.

A faluban maradt családok száma: 19.

Idegen országokban élő családok száma: 2.

Iskolai végzettségük: elemi iskola 28, főiskola 1.

Foglalkozásuk: földműves (mtsz-ben)	10
háztartásbeli otthon	7
gyári munkás	8
kovács (kisiparos)	1
kerekes (kisiparos)	1
faesztergályos (kisiparos)	1
altiszt	1
jogász	1

A faluból munkahelyére ingázik: 4 gyári munkás.

IV. Dédunokáik: 90 személy.

38 fiú és 52 leány (csak az élő dédunokáit)

Az alapított családok száma: 46.

Más nemzetiségű házastársat választott: 2 (1 fiú, 1 leány).

A faluban maradt családok száma: 10.

Az összes dédunokák közül a faluban lakik: 30.

Iskolai végzettség (vagy milyen iskolába jár jelenleg):

elemi	40
elméleti középiskola	15
szakmai iskola	20
főiskola	8

<i>Foglalkozásuk:</i> földműves (mtsz-ben)	3
háztartásbeli otthon	3
gyári munkás	30
traktoros	2
gépkocsivezető	4
kereskedő	1
mezőgazdasági technikus	1
ipari technikus	3
tisztviselő	4
tanító	2
tanár	5
magániparos	4

A faluból munkahelyére ingázik: 21.

A dédunokák családjában eddig született 49 gyermek.

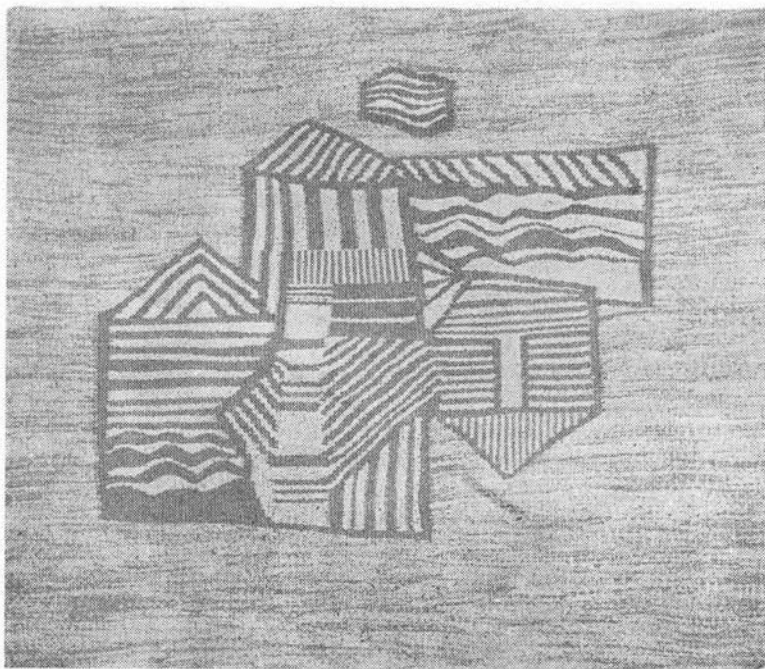
A négy nagyszülő leszármazottai közül ma élnek összesen 167-en, 76 családban. 1—1 család — összesen 11 taggal — Magyarországon, illetve Svédországban él; 29 család lakik még a szülőfaluban, a többi 45 az egész országban szétszórta: Brassóban, Zetelakán, Székelyudvarhelyen, Fenyéden, Balánbányán, Aradon, Vajdahunyadon, Kolozsvárt, Ploiești-en.

Hogy merre tájékozódott szülőfalumnak a húszas-harmincas években még kizárólag földműves lakossága, azt jól példázza az 1920-ban születettek (saját korosztályom) sorsa is.

Született 24 gyermek: 16 fiú és 8 leány. Egyéves kora előtt meghalt 4, hatéves kora előtt 3 gyermek. Az 1930/31-es iskolai évet, a IV. osztályt végeztük 17-en: 11 fiú és 6 leány. Mi, fiúk utoljára 1941-ben, a sorozáson és az azt követő bálon voltunk együtt mindnyájan. Ekkor még csak két fiú lakott más helységben; a leányok közül 4 már szolgált idegenben. A 17 személy közül még 13 volt földműves.

Családot alapított mind a 11 fiú és 6 leány. 1971-ben életben volt még 10 férfi és 6 nő, közülük Udvarhelyen lakott 4, Zetelakán 1, a Szilágyságban 1, a Zsilvölgyében 2, külföldön 2, a faluban 6. Csak elemi iskolát végzett 15, főiskolát 1. Ipart tanult mesternél 3 (asztalos), munkahelyen szakképesítést szerzett 4. Foglalkozás szerint 1971-ben szakképzett gyári munkás 6, segédmunkás 1, vállalati őr 1, postai kézbesítő 1, önálló iparos 1, jogász 1, háztartásbeli asszony 6. Földműves: senki! Némi háztáji gazdasága van 9-nek, az mtsz-be családtagnak alkalmoszerűen besegít 2. A faluból munkahelyére (Székelyudvarhelyre) ingázik 3.

Csergő Bálint

Kazinczy Magda: Falu a deltában

A tengerek „újralfedezése”

Napjainkban egyre több szó esik Poszeidón és Neptunus birodalmának, a tengereknek az „újralfedezéséről”.

A rendszeres kutató- és felfedező munka s a párhuzamos rendkívüli jogi érdeklődés nemcsak a tudományos igyekezetnek tulajdonítható, hanem mindennekfelett az emberi létet meghatározó körülményekben beállott változásoknak: gazdasági és társadalmi továbbfejlődése biztosításához az emberiségnek sokkal nagyobb mennyiségű élelemre és nyersanyagra van szüksége. S — a tudományos-műszaki forradalomnak köszönhetően — már rendelkezésre állnak az eszközök a hatékonyabb munkához.

A jövőkutatók szerint a következő három évtized során az ember behatolhat a világtenger és a tengerek minden rétegébe, és megkezdheti az ott fellelhető anyagok és erőforrások ésszerűbb kihasználását. A tengerek iránti növekvő érdeklődést bizonyítja a tengeri környezettel kapcsolatos hatékony és gazdaságos eljárások feltalálását célzó alapkutatások számának növekedése. A prognózisokban a tengerek biológiai, ásványi és energetikai tartalékainak értékesítése fontos tényező. Számos tevékenység bizonyítja, hogy a hajózáson és halászáton kívül az ember már meg is kezdte az egykor megközelíthetetlennek tűnő tengeri rétegek újszerű elfoglalását és kihasználását. Egyes tudósok szerint máris meghaladja az évi 60 milliárd dollárt az az érték, amelyet az emberiség a tenger kihasználása folytán élvez.

A tengeri anyagforrások egyre jelentősebb értékesítése napjainkban főleg a kőolaj és földgáz, valamint bizonyos érceknek a partok közelében (off-shore) történő kitermelésében valósul meg.

A tengerből kitermelt ásványolaj mennyisége már most a világ kőolajtermelésének 18,5 százalékát képviseli, és becslések szerint 1985-ben a világtermelés 40 százalékát biztosítja majd (ez egyenlő lesz az 1969-es egész világtermeléssel). A rendkívül magas termelési költségek ellenére elért évi 18 százalékos termelésnövekedés bizonyítja, hogy az off-shore kitermelés máris kifizetődő. Napjainkban a világ 80, Ázsiában, Afrikában, Amerikában és Európában található zónájában 40 állam termel kőolajat a tengerfenék kiaknázásával. Egyes térségeket, mint például az Északi-tengert, a Perzsa-öbölt, a különböző érdekcsoportok már felosztották egymás között.

A nyílt tengeri nyersolajkitermelés eddig kb. 100 méter mélységig sikerült, kísérletképpen azonban 1000 méter mélységű fúrásokat is eszközöltek, és folynak az előkészületek 3000 méter mélységű fúrásokra. Szakvélemények szerint azonban a következő húsz év során a nyílt tengeri kőolajkitermelés általában nem haladja túl a 200 méteres vízmélységet. Ennek magyarázata nem annyira a technikai

megvalósíthatóság hiányában, mint inkább a magas költségekben rejlik (100 láb mélységre a fúrás 3,5 millió dollárba kerül, de 500 láb mélység 14,2 millió dollár költséget igényel), és a parthoz viszonylag közel amúgy is gazdag tartalékok vannak.

A tengeri érclelőhelyek felmérése és a 2000—3000 méter mélységből való kitermelés lehetősége viszonylatában is jelentős eredményekről számolhatunk be. Különböző nemzeti és nemzetközi nagyvállalatok és szervezetek kutatták át és értékelték a lehetőségeket, részletes térképeket szerkesztettek a tengerekben fel-lelhető főbb ércszóródásokról. A térképekből az tűnik ki, hogy az aránylag könnyen és gazdaságilag kifizetődően kitermelhető csomós (noduláris) állapotban levő réz-, nikkel-, kobalt- és mangán-leletek főleg a Maláj-félsziget, Florida, Kalifornia, Argentína, Dél-Afrika partjai mentén s a Karib-tengerben található.

Az ércartalékok óriási mennyiségére jellemző, hogy például az 1968-as világtermelést a kb. 361 millió négyzetkilométer felületű tengerfenék egészen kis részének a kiaknázásával el lehetne érni. Az alább feltüntetett fémek esetében az 1968-as év világtermelése a tengerfenék zárójelbe helyezett százalékának a feltárásával biztosítható volna: réz (0,0768); kobalt (0,0014); mangán (0,0055); nikkel (0,0075).

A világgazdaság új dimenzióit sejtető tengerek iránt a kormányok is érthetően egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak.

A nemzetközi konferenciákon elhangzott állásfoglalásokból kitűnik, hogy az államok nagy többsége a tengerek felhasználására vonatkozó eddigi rendszabályok megváltoztatására törekszik. Bizonyos vélemények szerint a régi rendszabályok sok tekintetben csupán a tengeri nagyhatalmak szűk csoportjának érdekeit szolgálják. A mind élesebb vita a partmenti felségvizek szélességéről, a kontinentális párkány (shelf) jogi hovatartozásáról a jelenlegi technikai és tudományos lehetőségekkel és a mai világpolitikai helyzettel tökéletesebb összhangban levő új nemzetközi rend megvalósulása felé halad. Nyilvánvaló, hogy ez a folyamat is — szélesebb értelemben — a kolonializmus és az imperializmus felbomlásának szerves része.

Sok, még érvényes szabály a vitorlások és az első gőzhajók, valamint a 2—3 km távolságra hordó ágyúk idejének technikai szintjét tükrözi.

Az Egyesült Államok 1945-ben nyilvánosságra hozta Proklamációját, amelyben a nemzeti kontinentális párkány feletti felségjog határát a területi felségvizeken túl és attól függetlenül, a tenger 200 méteres mélységénél állapította meg. A régi tengeri jog nem ismerte a kontinentális párkány fogalmát, tehát nem is szabályozta jogi helyzetét. (René-Jean Dupuy szerint: „A kontinentális párkány [platform, shelf] kifejezést a nemzeti felségvizeken túl fekvő, a vízoszlop 200 méteres mélységéig vagy azon túl is, az ott található természeti kincsek kitermelhetőségi pontjaiig terjedő tengerfenék felszínének és talajának megnevezésére használják.“ Lásd: Bertrand de Jouvenel: *Vue économique des problèmes marins. Analyse et Prévision*, 1972. 9.) A nemzeti szuverenitás határának nem a parttól való távolság, hanem a vízmélység szerinti definiálása már az új technikai lehetőségeket tükrözi, a tudományos fejlődés szerepét bizonyítja a tengerek használatát szabályozó nemzetközi normák kialakításában. A Proklamáció folytán az Egyesült Államok területe kb. 2 millió km² víz alatti területtel nagyobbodott. Bertrand de Jouvenel véleménye szerint ezzel a lépésével az Egyesült Államok az „évszázados rendet“ törte meg, akaratlanul is elindította felújításának folyamatát.

Azóta ez az irányzat világviszonylatban általánosodott. Az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében 1958-ban (Genfben) a partmenti államoknak a kontinen-

tális párkányra vonatkozó jogait szabályozó nemzetközi egyezmény jött létre.

A régi rend megváltoztatásához a világgazdasági és a politikai síkon beállott változások is nagymértékben hozzájárultak.

Aránylag rövid idő leforgása alatt nagyszámú új, önálló állam jött létre. Ezek az államok függetlenül igyekeznek érvényesíteni a tengeren is nemzeti érdekeiket. Ennek tulajdonítható, hogy egy sereg kis és közepes nagyságú állam egyoldalúan kiterjesztette partmenti felségvizeinek határát. Így például Izland 3—6 mérföldről 50 mérföldre, Gabon 170 mérföldre, a dél-amerikai államok pedig (Brazília, Argentína, Ecuador, Peru, Chile) 200—300 mérföldre terjesztette ki területi felségvizeit. Miközben az Egyesült Államok a tengerek alján nyomult előre, az említett államok a tengerek felszínén hatoltak beljebb a tengerek világába.

A nemzeti felségjog egyoldalú kiterjesztésének nagy gazdasági, politikai, katonai kihatásai vannak mind nemzeti vonatkozásban, mind nemzetközi síkon. Az addig szabad tengerhez tartozó partmenti sávok egyoldalú birtokbavétele sok nemzetközi konfliktust idézett elő az érdekelt partmenti államok és azon országok között, amelyek a múltban az illető zónában szabadon halászhattak, hajózhattak és kitermelhették az ott található természeti kincseket is.

A mintegy két évszázada tartó viszonylagos stabilitás, amely a tengerek használatát jellemezte, a jelek szerint bizonyos esetekben növekvő feszültségnek és bizonytalanságnak engedti át a helyet. Elég, ha az Izland és Anglia között folyó „halhaború“-ra s a dél-amerikai és egyes afrikai államok partvédelmi egységei által elfogott idegen halászhajók esetére hivatkozunk.

A tengerek problémája az Egyesült Nemzetek Szervezetében is aránylag rövid idő alatt elsősorú világgkérdéssé vált.

Az 1968-ban létesített — a nemzeti jogfennhatóság határain túl levő, a tengerfenék felszínének és talajának békés célokra való felhasználásával foglalkozó — bizottság hatás- és feladatköre nagymértékben bővült. Ez a bizottság foglalkozik az 1974 áprilisában tartandó tengeri jogi konferencia előkészítésével is. Az eredetileg aránylag szűk témakör rendkívül kiszélesedett: a világgkonferencia feladata a tengerekkel kapcsolatos széles problémakör kérdéseinek megvitatása és megoldása a technika jelenlegi szintjének és a világgazdasági helyzet mai viszonyainak megfelelően.

Már az eddigi viták során is sok új szempont és fogalom merült fel. Érdeemes közelebbről megismerkednünk velük, hiszen a közeljövőben nemcsak a nemzetközi szakkérdések tárgyalásakor, de valószínűleg a sajtó mindennapi szóhasználatában is gyakran előfordulnak.

„Az emberiség közös vagyona“ egyike e fogalmaknak. A vita során ugyanis a különböző országok delegátusai felismerték, hogy a nemzeti szuverenitás határára túl a tengerek talaja — jogi szempontból — tulajdonképpen óriási, senkihez nem tartozó birodalmat (zónát) alkot.

E „zóna“ biológiai, bányászati és energetikai értékesítése hatalmas anyagi alapot, modern és erős technikai felszerelést, valamint előrehaladott technológiai és tudományos ismereteket igényel. A megfelelő feltárási és kiaknázási műveleteket ez ideig csak az erősen iparosodott országok végezhetik el. A „zóna“ természeti kincseinek értékesítése az eddigi nemzetközi politikai és jogviszonyok közepette a fejlődő és a fejlett országok közötti szakadék további mélyüléséhez vezetne. Az ilyenszerű fejlődési folyamat elkerülésére az ENSZ-ben a világ államainak nagy többsége — élen a gyengén fejlett országokkal — követeli a „zóna“ felkutatására és kitermelésére irányuló minden tevékenység átfogó, világviszonylatban történő rendszabályozását. Az ENSZ dokumentumaiban a „zóna“ külön, önálló entitás-

a Nyilatkozatban leszögezett irányelvek és előírások, valamint az ENSZ-alapokmány tiszteletben tartásával működik. Az ENSZ illetékes szerveiben már a gyakorlati megvalósítás módját tárgyalják. A zónabeli tevékenység megszervezésével kapcsolatosan már most egy az ENSZ hatáskörén belüli „nemzetközi. hatóság” létesítésének körvonalai alakultak ki, és ezen „hatóság”-nak a zóna feltárásában és kihasználásában való közvetlen vagy közvetett részvétele előnyeiről és hátrányairól folyik többek között a vita. Az ENSZ illetékes szerveinek saját kezelésben levő vállalatokat, intézeteket kellene létesíteniük, ami — sok delegátus véleménye szerint — gyakorlati szempontból nehézségekbe ütközhet és hátránnyal járhat. A közvetett módon való értékesítés esetében bizonyos magán- és állami vállalatok, szervezetek a szóban forgó hatóság „jogosítványa (engedélye)” alapján működésnek meghatározott körzetben és előre megszabott ideig.

Az új nemzetközi renddel kapcsolatos vita folyamán vetődött fel a nemzeti felségvizeken túl terjedő „kizárólagos gazdasági zóna” fogalma. Ennek a fogalomnak a kialakulásához a tengerparttal rendelkező államok nemzetgazdasága és a part közelében levő tengersáv közötti kölcsönös függőség vezetett. Az ENSZ-ben általában elismerik a partmenti államok elsődleges jogát a part közvetlen közelében fekvő tengersávra. A vita most főleg e tengersáv (gazdasági zóna) jellege körül folyik. A gazdaságilag fejlett országok javaslata az, hogy „átmeneti” jellege legyen. Az „átmeneti” jellegnek megfelelően a partmenti ország érdekeinek és jogainak elsőbbségét mindenki elismerné, de ez nem lenne kizárólagos jog, ugyanis más államok is kifejhethetnének ott bizonyos — nemzetközi tanácskozásokon közösen meghatározott — tevékenységeket.

A „kizárólagos gazdasági zóna” státusa még nincs pontosan meghatározva. A fogalom egyes vonásairól képet alkothatunk, ha a dél-amerikai államok eddigi gyakorlatát elemezzük. Ezen államok álláspontja az, hogy a partvonallal párhuzamosan a tengerből egy 200—250 mérföld szélességű sáv a partmenti állam gazdaságának szerves része, és az illető állam e nemzeti óceánikus térben található élő és élettelen anyagforrások kitermelését állampolgárai hasznára fenntarthatja. Ennélfogva a zónában idegen gazdasági tevékenységre (halászat, nyílt tengeri feltárómunka) csakis a partmenti állam hozzájárulásával kerülhet sor.

A tengerek és óceánok problematikájának bonyolult jellege és nagy fontossága következtében az ENSZ XXV. közgyűlése 44 új tagállammal bővítette ki a már említett bizottságot.

A bizottság nemcsak számbeliségében bővült; ügyköre és szerepe is nagymértékben növekedett. Eredetileg a nemzeti szuverenitás határain túl levő tengerfenék szintje és talaja békés célokra való felhasználásának kérdésével foglalkozott; jelenleg fő feladata a tengeri jogok konferenciájának előkészítése.

A világkonferenciára a következő problémák megoldása vár: az új nemzetközi rend és az annak megfelelő nemzetközi mechanizmus elfogadása; a zóna és vele kapcsolatos ügyek pontos meghatározása, különösen azoké, amelyek a nyílt tenger jogrendjére, a kontinentális párkányra, a partmenti felségvizekre (főleg azok szélességére, a nemzetközi szokások kérdésére) és a kapcsolatos tengersávra vonatkoznak, a halászat és a nyílt tenger élő anyagforrásainak konzerválása (különösen a parti államok preferenciális jogainak kérdése); a tengeri környezet megvédése (a szennyezés preventív kiküszöbölését is beleértve); a tudományos kutatás kérdése (az ENSZ XXV. közgyűlésének 2750/C számú, 1970. december 17-i határozata).

A konferencián gyakorlatilag a tengerrel kapcsolatos minden kérdés felmerülhet. Éppen ezért az előkészítő szerv szerepét betöltő bizottságnak három albi-

zottsága van: a jogi albizottság, amely az új nemzetközi renddel kapcsolatos kérdések és fogalmak (pl. a nemzeti jogfennhatóságon túli „zóna“, az abban található szigetek, a kontinentális párkány) jogi meghatározásával foglalkozik; a nemzeti jogfennhatóságon túli zóna megszervezésének albizottsága, ez főleg a „zóna“ jövőbeni felhasználása és a létesítendő nemzetközi mechanizmus kérdésében illetékes; a szennyezés problémáival és a tudományos kutatással foglalkozó albizottság.

Románia Szocialista Köztársaság aktív tagja a bizottságnak. Románia tengerparttal rendelkező ország; a tengerek tartalékainak hasznosítására kialakítandó nemzetközi mechanizmus működése, az új nemzetközi rend elvei és rendszabályai, valamint azok alkalmazási módja — közvetlenül vagy közvetve — hazánkat is érintik.

Dombi Imre

A fejlődő világ dolgairól

A „harmadik világ“ kifejezés atyja, az etnológus és szociológus („a modernség szociológusa“) Georges Balandier (aki prózaírónak is vallja magát) Sophie Lannes-nal folytatott beszélgetésében — amelyet a *L'Express* 1116. száma nyomán némi rövidítéssel közlünk — a nemzetközi élet szociológiájának számos problémáját érinti mindig illetékességről, sokszor eredetiségről tanúskodó válaszaiban. A nyugati társadalomtudományok más jelentős művelőihez hasonlóan ő sem kíméletes a szociológia szerepéről vagy például a francia fiataloknak a polgári szociológiával szemben megnyilvánuló bizalmatlanságáról szólva. Afrikanista indulására emlékezve szívesen idézi a fejlődésben elmaradt országok társadalmi életére vonatkozó kutatásainak tanulságait. Nem tartozik a babérain megpihenő „öregek“ kategóriájába: kiderül, hogy szívesen elidőzik „a szociológia szociológiájá“nál; amikor egy egyesült államokbeli egyetem tanszékén tölt egy esztendőt, a „neokapitalizmus“ új jelenségeit figyelve bírálja a francia konzervativizmust, amelyet elég erősnek tart ahhoz, hogy még az ellene lázadók maradiságát is meghatározhassa, s a „lehetséges jövők“-ről szóló töprengése prognosztikai hajlandóságairól tanúskodik.

— *Őn volt a Sorbonne Afrika-szociológia tanszékének első nyilvános rendes tanára, s a „harmadik világ“ kifejezés megalkotója. Mi a véleménye, mit jelent a harmadik világ ma — az etnológus szempontjából?*

— 1956-ban, amikor Alfred Sauvy és jómagam használni kezdtük a „harmadik világ“ kifejezést, nem jelenlegi értelmére gondoltunk. A harmadik világ számunkra nem az iparosodott kapitalista és a fejlődő szocialista világ közötti harmadikat jelentette. A kifejezés Sieyès híressé vált mondására utalt: „Mi a Harmadik Rend? Semmi! Mi lesz a Harmadik Rend? Minden!“ Mi volt a harmadik világ az ötvenes években? Már kialakult vagy éppen kialakulóban levő nemzetek nagy együttese, amelyek egyidejűleg követelik a maguk számára az anyagi fejlődés esélyeit s méltó helyüket a történelem színpadán.

— *Véleménye szerint változott valami e tekintetben?*

— Valójában alapvető változás nem következett be. Mégis, a harmadik világba tartozó országok többsége esetében csak van valami mozgás, haladás. Például az Egyesült Nemzetek Szervezetében, ahol alkalmazzák az „egy ország, egy szavazat” demokratikus alapelvét. A harmadik világ még az ENSZ-ben sem jelent egységes és teljesen szabad közösséget, de a szavazatok tömegét jelenti, amely nyom a latban, s nem egy döntésre mérséklőleg hat.

S változott még valami: a harmadik világ országainak kezdeményező készsége. Most már ők maguk keresik a fejlesztés új képleteit. Az útját még mindig nem találó India szomszédságában ott van Kína, amely a maga módján szüntelenül serkenti a világot. Meg aztán Kuba, Algéria, Latin-Amerika kísérletei. Az egymással nem egyenlő nemzetek viszonya egymáshoz megváltozott. S a nagyhatalmak, a Történelem dédelgetettjei a történelmet már nem irányíthatják úgy, ahogy tizenöt esztendővel ezelőtt irányíthatták [...]

— *Exportálhatók-e bármilyenfajta politikai, ideológiai modellek?*

— A harmadik világ kezdetben úgy vélte, hogy hasznosíthat bizonyos kész fejlesztési modelleket. [...] Ezek a próbálkozások azonban csalódással végződtek: nehéz átvenni mások tanulságait. Egészen biztosan így áll a dolog a kapitalista típusú modellt illetően. Ezt a modellt lehetetlen volt elfogadni, hiszen megvalósulásához hosszú idő és bizonyos történelmi privilégium kellett. Azok alakították ki, akiknek annak idején monopóliumuk volt a Történelem.

— *Ez a privilégium és monopólium lényegében talán éghajlatuknak tulajdonítható... De azóta feltalálták a légkondicionálást...*

— Azok az országok, amelyek — mint például Elefántcsontpart —, mondjuk, a neokapitalizmust választották, nem szolgailag másolták le modelljüket: egyidejűleg bevezettek egy jóval nagyobb adag gazdaságirányítást is. [...] Felismerték, hogy nincs olyan modell, amely Guineában, Tanzániában vagy Latin-Amerikában egyaránt megfelelné. Lehetnek valakinek szocialista elgondolásai a fejlesztésről, de azokat is le kell fordítani a helyi adottságok nyelvére. Ez a magyarázata annak, hogy számos kezdeményezés sajátos szocializmusba torkollott. [...]

— *Véleménye szerint a társadalmak távolról sem az egyöntetűség irányában haladnak, hanem egyre inkább követelik jogukat a különbözőséghez?*

— Ez a harmadik világ országaira ugyanúgy érvényes, mint a fejletteknek mondott országokra. A társadalmak manapság sokkal több újszerűséget termelnek ki magukból, mint hinnők. S ez az irányzat ellentmond annak, amit a háború után az ipari — neokapitalista, valamint szocialista — társadalmak állítólagos konvergenciájáról meghirdettek.

Az iparosítás minden nagy korszakának megfelel a közös jellemzőket hordozó társadalmak egy típusának a megjelenése. Az iparosodás első, a XVIII. század Nyugat-Európájában felcsapó hulláma dobja fel azokat a társadalmakat, amelyek napjainkban eljutottak a szervezett neokapitalizmusba. [...]

A harmadik hullámot mindazon társadalmak összessége jelzi, amelyek számára most nyílik meg az iparosodás lehetősége, s az ipari rendszer megalkotásakor különféle újításokkal kísérleteznek. Kissé sarkítva a dolgokat azt is mondhatnók, hogy Japán volt e téren a harmadik világ úttörő országa. A tőkésrendszer mellett optált, de egy sajátos kapitalizmus irányában. Iparosodása majdnem hű-

béri szervezetre épült, a háttérben egy lényegében mindmáig továbbélő kulturális rendszerrel.

Az ipari társadalomnak ez az eléggé szokatlan formája kezdi izgatni a harmadik világ bizonyos országainak felelős tényezőit, akiket egyre inkább foglalkoztat a kérdés: hogyan lehetne gyorsan fejlődni a nemzeti személyiség megőrzésével? Olyan, egymástól nagyon eltérő civilizációkkal van dolgunk, amelyek meg akarják ugyan termelni a civilizáció eszközeit, de azért nem akarnak elszakadni történelmi örökségüktől. Az értelem nagy lázadása ez, minden, ami értelmet ad a kollektív vállalkozásnak, fellázad az elsekélyesítő, közönséges hatalomvágyás ellen.

— *A változatosságra irányuló tendencia távolról sem általános. Vajon a multinacionális társadalmak megjelenése a neokapitalista társadalmakban nem inkább az uniformizálódás irányába mutat?*

— Kétségtelenül vannak bővülő érdekközösségek. A mind több nemzeti átlamban a gazdasági életet irányító többnemzetiségű cégek egyre nagyobb hatalommal szabják meg a fogyasztást, alakítják — tehát uniformizálják — az ízlést, az életstílust. Ez vitathatatlan, s ez az uralom valóságos veszélyt jelent. De erős visszahatások tanúsítják, hogy milyen nagy a különféle módozatok szerint megnyilvánuló ellenállás a gazdasági kényszerítéssel és az eltömegesítéssel szemben.

Például Franciaország esetében a meglepetés erejével hat a regionális kultúrák feltámadása Bretagne-ban, Elzászban, Dél-Franciaországban és a baszkok földjén.

S ne feledkezzünk meg a fiatalok sajátos, kulturális jellegű reakcióiról. A fiatalok elégedetlenkedése a mi társadalomtípusunkkal nem csupán egy gazdasági rendszer vagy termelési mód ellen irányuló lázadás. Forradalmi szólamaikból arra lehetne következtetni, hogy főként ez utóbbiak ellen tiltakoznak. De szólamaik ugyanakkor kifejezésre juttatnak egy alapvetőbb, az elsekélyesedés, az elszemélytelenedés ellen irányuló lázadást; forradalmi nyelvezetük az életmód megváltoztatása mélyről fakadó szükségletének kifejezője; ha másként nem megy, akár kölcsönzött kulturális hagyományok révén is el akarnak jutni ezekhez a változásokhoz.

— *Véleménye szerint nem konzervatív reakciók ezek?*

— Meggyőződésem, hogy éppen ellenkezőleg, nagyon is jelentős reakciók. McLuhan már jóval előttem megmondotta: az elektronika korszaka tribalizmushoz vezet.

— *Eléggé paradoxális helyzetbe jutunk. Egyrészt a Nyugat kezdi megkérdőjelezni az iparosítás következményeit. Egyesek már azon töprengenek, hogy talán meg kellene fékezni a növekedést. Másrészt viszont a harmadik világ vezetői az iparosítást választják, s azt vallják: „Előbb fogyasztási társadalommá kell válni, s majd csak azután igyekszünk szabadulni a fogyasztási társadalom átkaitól.“*

— A harmadik világ problémáival foglalkozó szociológusok az ipari opciót nem tekintik fenntartás nélküli csatlakozásnak. Szerintük az iparosítás azok univerzuma, akik elfogadhatatlan uralmat gyakoroltak a múltban és gyakorolnak a jelenben. A harmadik világ országai saját eszközeikkel nem juthatnak el a nyugati termelési módszerek szintjére. A nyugati termelési rendszer tehát még hosszú ideig fenntarthatja ezen országok pénzügyi, technológiai, gazdasági, következőképpen politikai függőségét. [...]

— Lehet, hogy egyes szociológusoknak aggályaik vannak az iparosítással kapcsolatban, de a harmadik világ fiatal kádereinek ezzel összefüggésben semmiféle fenntartásuk nincs.

— Igen, pillanatnyilag ez a helyzet. A harmadik világ legtöbb országában az optálást az iparosítás mellett az állam bürokratikus koncepciójával társítják. De az iparosításban felismerhető a programozott fejlesztés, a terv, a hatalommal felruházott technokraták jelenvalósága, szóval mindaz, aminek a látványa számukra már oly megszokottá vált.

— A nyugati szélsőbal esetében megfigyelhető egyfajta „harmadik világ kísértés”: a forradalom — úgymond — csak a harmadik világ felől jöhet. Mi a véleménye, valóban számíthatunk arra, hogy a harmadik világtól magatartásbeli vagy létbeli modelleket kapunk? Egyáltalán lehetséges-e a modellek kicserélése?

— Az úgynevezett fejlett országok — társadalmi rendszerüktől függetlenül — mindinkább kénytelenek előrerohanni a termelésben. [...] Csakhogy azokban a társadalmakban, amelyeket elsődlegesen hatékonyságuk és a termelés határoz meg, elhal a vállalkozás közösségi érzülete. Miért is tartanak fontosnak behódolni egy olyan rendszernek, amelynek legfontosabb célja még többet termelni és még többet fogyasztani? Ebből erednek azok a ribilliók, amelyek néha valóságos művelődési forradalmakba torkoltnak. Eljutottunk abba a szakaszba, amelyben a tulajdonképpeni politikai és gazdasági követelések sokkal „egzisztenciálisabb” követelésekkel párosulnak.

A harmadik világ társadalmában fordított a helyzet. A kollektív vállalkozás érzülete ott nem veszett ki. Nem tűntek el teljesen azok az eredeti kultúrák, civilizációk, amelyeknek ezek az országok a bírlalói. Emlékezzünk csak arra, mi mindennel kapcsolatban idézték például a „négritude” témáját. Az afrikai személység, a néger civilizációk vitalitása felélesztésének szükségessége: e kulturális témák elsőbbségi jogot élveztek. Sőt, megelőzték a politikai követeléseket. Az afrikai kultúrák megsabták a nemzeti akarat értelmét a gyarmatosítás elleni harcban és a nemzeti építés értelmét, miután már vereséget szenvedett a kolonializmus. A nélkülözés állapota, a javak ritkasága vezet mennyiségi követelésekhez, ösztönöz a nagyobb termelést lehetővé tevő eszközök felkutatására.

A kérdés; mikortól kezdve fenyegetik a harmadik világ országait is azok a nehézségek, amelyekkel nekünk meg kell birkóznunk? [...] A harmadik világ országainak népei általában vigyáznak kulturális örökségükre és személyiségükre.

— Nem válik-e ez néha a tétlenség politikájának alibijévé?

— Ez sem elképzelhetetlen. A kulturális sajátosság nevében meg lehet kerülni az égető kérdések felvetését, s leplezni lehet vele a függetlenség oltalma alatt megszerzett — politikai vagy gazdasági — privilégiumokat. De ennél többről van szó. Egyetlen nemzet sem lehet meg bizonyos kontinuitás fenntartása nélkül, a történelmi kulturális hagyaték egy részének megőrzése nélkül. [...]

— Szociológián ön a maiság tanulmányozását érti. Mégis kezdetben az afrikai etnológia vonzotta...

— Afrika-kutatói pályafutásom egy nagyon rövid ideig tartó irodalmi karrier folytatása. 1945-ben, Párizsba való visszatérésem után több könyv megírásának a

gondolata foglalkoztatott. Egyik el is készült. Egy regény: egy dühöngő fiatal mérlegkészítése. Akkoriban nagyon közel álltam Camus-höz, Leirishez, Bataille-hoz. Találkozásaim velük nagy hatással voltak opcióimra és gondolkodásmódomra.

— *Egy olyan civilizáció védelmére kelt, amelytől később el akart szakadni?*

— Ezzel a megjegyzésével további, még személyesebb jellegű vonatkozások elmondására késztet. Franche—Comté és Lotaringia közös határán születtem. Gyermekkoromat a Vogézek tövében töltöttem, s a határmentiek hazaeszméje alakult ki bennem. Részben ez a magyarázata 1940 utáni magatartásomnak, az Ellenállásban való részvételemnek...

Számomra azonban még meghatározóbb volt a cselekvés a politikai és kulturális elnyomás minden formája ellen.

— *S kiábrándult?*

— Rosszul éreztem magam a romok között, kedvemet szegte az elvétett újjáépítés hamarosan feltámadt érzete, az újra meglelt Párizs, s mindez arra késztetett, hogy elhatároljam magam a Nyugattól, de még az irodalomtól is. Egy olyanszerű, egészen pontosan meg sem határozható érzésem támadt, hogy csak úgy érthetek meg valamit arról a társadalomról, amelyben élek, ha előbb az enyémtől idegen társadalmakat sikerül megértenem.

— *Miért éppen Afrikát választotta?*

— Része volt ebben a véletlennek is. Egy francia számára a legkönnyebb Afrikába menni. Meg aztán a sors összehozott Théodore Monod-val, az afrikai francia nyelvterület tudományos kutatásának a megalapozójával. S talán a háttérből hatottak a rövid claudeli korszak irodalmi emlékei, Claudel néhány műve, ahol oly érdekesen szól Afrikáról. A választás soha nem könnyű, soha nem teljesen szabad.

— *Hosszú ideig maradt Afrikában?*

— 1946-tól 1951-ig majdnem egyfolytában ott dolgoztam. Később aztán már csak rövidebb ideig tartó feladatok elvégzésére tértem oda vissza. Amít mindig nagyon sajnáltam. De azért számomra Afrika most is minden évben valamiféle elkerülhetetlen találkozhely.

— *Amikor, még az elején, visszatért Franciaországba, másképpen látta Európát?*

— Mindenekelőtt közönyös voltam Európa iránt. Nagyon hamar Afrika elkötelezettjévé váltam. Elköteleztem magam a háború utáni évek jó néhány politikai és kulturális kezdeményezésének. Léopold Sédar Senghornak és annak a csoportnak, amely Senghor köré tömörülve Szenegál reneszánszán dolgozott. S azoknak, akik Guineában létrehozták azt a politikai pártot, amelynek Sékou Touré a vezetője.

Ugyanakkor kapcsolatban álltam azokkal, akik Európából próbáltak segíteni nekünk, például Sartre-ral, Gide-del, Mounier-vel. Akkoriban még újdonság volt az afrikai valóság gondolata. Az európaiak afrikai jelenlétének a képzete állt előtérben, a Nyugat civilizatórikus küldetéséé. Jó néhány kollégám veszélyesnek tartotta vállalkozásomat. Mintha egy kicsit elárultam volna a szakmát. Elkótyavetyéltem a métiert...

— *Hogyan értem ezt?*

— Akkoriban az etnológiát csak a történelmen kívül tudták elképzelni. Kollegáim többsége azért választotta ezt a tudományágat, hogy mindenféle külső fertőzéstől megóvott primitív társadalmat tanulmányozhasson; ezeket a társadalmakat amolyan laboratóriumoknak tekintették, amelyekben aztán tíz, tizenöt vagy akár húsz esztendeig is egy feltételezett időn kívül álló társadalmi rendszer tanulmányozásának szentelhetik magukat. A könnyebb ellenállás vonalán halad az a szociológus, aki előbb történelmileg befagyasztja azokat a társadalmakat és civilizációkat, amelyek vizsgálatára vállalkozik. En nem a már lejátszódott események értelmezésében élem ki magam, jobb szeretem megérteni azt, ami éppen történőben van.

— *Ön jelenleg a fejlett társadalmakkal foglalkozik. A harmadik világról tehát áttért a Nyugatra. Miért?*

— Erre a kérdésre akár egy „bemondással“ is válaszolhatnék: mert igenis lehet valaki a saját hazájában is — etnológus. Azt hiszem, sürgősen meg kell próbálnunk megérteni azt, ami manapság a fejlettnak mondott társadalmakban zajlik. S ezt ott kell elkezdenem, ahol a véletlen folytán a világra jöttem. Mert ezek a társadalmak olyan helyzetben vannak, amilyenre eddig még nem volt példa a történelemben.

A történelemben most első ízben került szembe minden társadalom olyan problémákkal, amelyek végső soron élet-halál kérdésévé válhatnak. Régebben, amikor súlyos veszélyek fenyegettek egy országot, a többiek vagy a többiek nagy többsége viszonylagos békességben élt tovább. Most első ízben kell minden nemzetnek egyidejűleg felmérnie továbbélése és fejlődése kérdéseit.

Aztán meg számolni kell a harmadik világ történelmi kihívásával, amelyet fejlődési igényeivel jelez a világnak. Ez a kihívás oda vezet, hogy a fejlett országok most már másképpen ítélik meg önmagukat, s a harmadik világgal számolni kényszerülnek politikai és gazdasági síkon, sőt a kulturális és ideológiai hatások vonatkozásában is.

A történelem során most első ízben végre érvényesülnek a változás felhalmozódott tényezői, melyek olyan gyorsan hatnak, hogy a technikák, a tudás, az értelmezési módok nagyon hamar elévülnek. Többé nincsenek elméleti eszközeink, sémáink, amelyek segítségével megérthetnők, interpretálhatnók mindazt, ami szemünk előtt zajlik. Ezek a mutációk, az intellektuális rokkantság e fajtája, amelyet felismerünk önmagunkon, az okai annak, hogy a fejlett társadalmak kitermelik önmaguk elidegenedését. Többé már nem kell külföldre menni antropológiát művelni.

— *Arra a következtetésre jutott, hogy a két különböző típusú társadalom, a fejlett országoké és a fejlődő országoké egyaránt zárt. Az egyik a modernség túltengése, a másik a kielégítetlen modernség követelése miatt.*

— Most visszamondja egyik fogalmazásomat, pedig én már nem vagyok biztos abban, hogy valóban helyesen fogalmaztam. Ha a társadalmakat e kategóriákra osztjuk, ami önmagában önkényes, mindegyik a zárttság benyomását kelti. Amikor ezt az elemzést elvégeztem, a fejlett országok viszonylatában Marcuse téziseire utaltam. Az alkalmazott technológia, a gazdasági és politikai ellenőrzés révén az ipari társadalmak eddig soha nem ismert helyreigazítási lehetőségekkel rendelkeznek. Olyannyira, hogy egyrészt az állam, másrészt a gazdasági élet ügy-

intézői képesek lesznek minden tiltakozást semlegesíteni, sőt a rendszer fenntartásának szolgálatába állítani.

Egészeben borúlátó tézis ez. Ugyanis arra ösztönöz, hogy a fennálló rend háborítóit ott keressék, ahol a klasszikus marxisták nem ismerték fel őket. Nem a proletariátusban, hanem az eddig mellékesnek tekintett társadalmi kategóriákban vagy csoportokban: a fiatalságban, kiváltképpen az egyetemi hallgatóságban; a külföldi származású munkás kisebbségekben, amelyek a kívülrekedő, lefelidegenedetthebb proletariátust alkotják; bizonyos szakmai kategóriákban, amelyek technológiailag feltartóztathatják a modern társadalmat, rövidzárlatot okozhatnak (mozdonyvezetők, villanszerelők stb.).

Mindezt persze árnyaltabban kell kifejezni. A valóságban egyetlen társadalom sem áll valamely determinált jövő előtt, amely elöl ne lenne menekvés. Minden társadalomnak több lehetséges jövője van. A társadalmi szereplőkre hárul a közbelépés feladata, azokra az osztályokra vagy csoportokra, amelyek nem a múlt megörökítőivé szerveződtek. Nem lehetetlen az ellenállás a világnézeti áfiummal szemben.

Az az érzésem, hogy ezek az esélyek manapság nagyobbak, mint amilyenek néhány esztendővel ezelőtt láttam őket. Az Egyesült Államokban töltöttem egy évet, ott-tartózkodásom idején erősödött meg ez a véleményem.

— *Egyetemi tanári minőségében tartózkodott ott?*

— A Duke Universityben tanítottam. A keleti parton Quebectől New Orleansig tett utazásaim során mindenekelőtt az lepott meg leginkább, hogy az Egyesült Államok egyre inkább kísérleti társadalommá válik. Az erőszakos, főként a campusokban lezajlott tiltakozások időszaka után úgy tűnik, most felülkerekedik egy másik irány: mindenütt, ahol lehetséges, a rendszer belülről való megváltoztatása irányában cselekedni. Említsek néhány példát? Berkeley városvezetésébe most első ízben kerültek be az amerikai baloldalhoz tartozó elemek: elfogadták a választási játékszabályokat, s vállalták a részvételt a városvezetés szerveiben.

Más példa. Newark nemrég még „olasz” város volt. Most átment a négerek kezébe. A négerek ugyanis ott szintén a már említett módon választottak: beállni a törvényesség játékába, hogy belülről lehessen megváltoztatni a dolgok rendjét.

— *Vagyis takarodót fújt volna a robbanó palackok ellenkultúrája?*

— Nem, még ilyen is van, csakhogy már nem a tiltakozás egyedüli formája. Más taktikákat sem becsülnék már le. Vonatkozik ez a campusokra is, ahol — úgy tűnik — a hallgatóság már az egyetem felrobbantásánál fontosabbnak tartja egyetemi keretben cselekedni. Jellemző a mozgósítás a környezetvédelemre és az élet minőségének megjavítására. Ez utóbbiak politikai síkon a legmozgósítóbb témák. Európában még nem is nagyon tudjuk elképzelni, hogy tömegeket lehessen megmozgatni egy-egy terület, erdő, tó szennyeződésének az elhárítására. Az a tény, hogy például Michiganben környezettudományi egyetemet létesítettek, szintén nagy haladást jelez e téren.

— *Az alternatív kultúrák népszerűsége is ebbe az irányba mutat?*

— A legteljesebb mértékben. A mass media terjesztette hivatalos kultúra mellett, de még inkább azon kívül, megjelennek az új nemzedékek számára alternatívaként felkínálkozó új kultúrák. A kommúnák is jó példái ennek. Céljuk a

meghitt hangulatú közösség újjáalakulása, amelyekbe az egyén integrálódhat, amelyekben a társadalmi viszonyok ismét emberségesek, a közös tevékenység értelme ismét nyilvánvaló, amelyben kiművelődik a családi viszonyok és a szexuális kapcsolat új értelme. Nem merném állítani, hogy mindez sikerül, hiszen éppen elég közösségi csoport nehézségekkel küzd. De az biztos, hogy a társadalmi kísérletezés szellemének hatalmas vállalkozásáról van szó.

Az alternatív kultúra egy másik példája: néhány fiatal csatlakozása Amerika földje őslakóinak hagyományaihoz. Az indiánok már nem tekinthetők rezervátumokba utalt peremembereknek. Eppen ellenkezőleg, dicsóítik őket, mert sikerült megőrizniük a lét alapértékeit s társadalmi szabályaikat, amelyek az ipari társadalomban nagyon is jótékony hatásúaknak bizonyulnak. Újra felfedezik a természetvédelem témáit, az anyaföld rituális és mitikus síkra vetített kultuszát. S milyen érdekes: bizonyos indián vezetők nem tiltakoznak az ellen, hogy a lét tudományának mestereként tiszteljék őket.

— *Mi ez? A haladás jele? Vagy az ipari társadalmak hátvédharca?*

— Ezekről a kísérletektől nem remélhetjük, hogy máris receptet adnak, megoldásra vezetnek. De érdemük, hogy nagyon változatos eszközökkel folytatott kutatásokat eredményeznek a legkülönbélebb területeken. Választ keresnek az ipari társadalomból eredő sok nyomorúságra.

— *Eredeti választ, nem majmolást...*

— Természetesen. Margaret Mead a nemzedékek viszonyának szentelt könyvében ezt a kialakulóban levő kultúrát prefiguratívnak nevezi. Ebben a kultúrában a viszonyok fordítottak. Mert bizonyos értelemben a fiatal nemzedékek nevelik az előző generációkat. Margaret Mead szerint saját világunkban valahogy úgy élünk, mintha kivándorlók volnánk. Őseink emigránsok voltak a térben, mi emigránsok vagyunk az időben. Olyan emigránsok, akiknek újjá kell építenünk civilizációnkat. Régen a kihívást a szűz talaj jelentette; most az idők jelentik, amelyekben a változás oly gyors ütemű, hogy szakadatlanul újítanunk és újraalkotnunk kell. Egy amerikai diák mondotta: „A fiatalok nem akarnak az ismétlés nemzedéke lenni.”

— *Ugyanannyi ok van a reményre Franciaországban is, mint az Egyesült Államokban?*

— Franciaország tekintetében derűlátásom pillanatnyilag mérsékelt. Azt nem mondanám, hogy Franciaország megrekedt társadalom, de lemaradt ahhoz képest, ami az Egyesült Államokban alakulóban van. Minálunk nem került sor sem elméleti, sem gyakorlati vonatkozásban arra a taktikai elszakadásra, amelyet Amerika tíz éve végrehajtott.

— *Mi az akadálya ennek az elszakadásnak?*

— Más-más súllyal nyom a latban a Történelem. Az Egyesült Államok mindig is olyan ország volt, amely egyre újabb határok elérése felé törekedett; nem országhatárokról van szó, hanem célokról. Viszont Franciaország, a régi örökségek e gondnoka mindig kevésbé volt hajlamos az újításra, újítás helyett mindig szívesebben ismételtetett. Második ok: minékünk semmilyen formában és semmilyen szinten nem sikerült még elérnünk az amerikaiak lelkes odaadását, ami oly jellemző az angolszász és az úttörő hagyományra. S még valamiről ne feledkezzünk meg: hogy úgy mondjam — a polgári és politikai nemtörődömség

bizonyos formájáról. Amerikában viszont a pártok mellett az állásfoglalást és cselekvést lehetővé tevő elkötelezettségek egész sorozata létezik.

— *Vajon Franciaország esetében nem számolhatunk-e még a világnézet balaszttjával is?*

— Éppen ezt akartam negyedik okként felsorolni. Minden társadalomban jelen vannak az ideológiák, de elméleti vonatkozásban aztán igazán vaskalapos Franciaország. Az csak természetes, hogy létezik a konzervativizmus. Csakhogy rutinszerűen képzelik el magának a konzervativizmusnak az alternatíváját is, nem is keresik az igazi újítást. Az Egyesült Államokban például az értelmiségiek bizonyos csoportjai sokkal messzebb elmentek a jelenkori társadalmakra vonatkozó marxista kritika elmélyítésében.

S ez vonatkozik a pszichoanalízis hagyatékának kritikai kutatására is. Az az érzésem, hogy Franciaország, mert — kezdve az egyetemmel vagy az egyházzal — erősen begyökerezett hagyományai vannak, nem szabadította fel elég korán a merészséget az elméleti, az intellektuális megújítások terén.

— *1968 májusa után, amely éppen a nanterre-i szociológiai karról indult, hogyan lehet még szociológiát tanítani? Kinek? Minek?*

— A kérdés az, hogy vajon egyáltalán lehetett-e valamikor úgy tanítani a szociológiát, mint bármelyik más mesterséget? A hallgatók körében megnyilvánul némi kétség a szociológusi mesterségre tanító tantárgy iránt. Itt többről van szó valamely foglalkozás problémáinál. A háttérben felsejlik a bizalmatlanság az egyetemen, a laboratóriumokon kívül művelt szociológiával szemben. A fiataloknak az az érzésük, hogy ezzel a szakmával lépne akarják csalni őket. Attól tartanak, hogy meghamisítják, eltorzítják kutatásaik eredményeit, ezek olyan apparátusok kezére jutnak, amelyek a szociológiában csupán opcióik igazolásának, nem pedig a pozitív bírálat, az átalakítás egyik eszközét látják.

— *Ugyanakkor a francia egyetemekről nem hiányzik a be nem avatkozás igyekezetének, a „tisztá kéz“-nek a hagyománya...*

— Igen, vannak ilyenek. Nem szabad általánosítani. Egyébként régi hagyományainak megfelelően a szociológia se nem közömbös, se nem óvatoskodó. A Durkheim elképzelte szociológia célja valamely legyőzött nemzet életének rendezése, újraépítése, egy nemzeté, amelyet akkoriban a világiasság nagy csatái osztottak meg. A szociológia alapítóinak nemzedéke bizonyára sokkal közelebb állt a való élethez, mint utódaik.

Később következett az az idő, amikor a szociológiából felülemelkedett tudományt akartak fabrikálni, s másokra akarták bízni kutatásai eredményeinek gyakorlati alkalmazását. A szociológia ezzel közömbössé vált. Aztán — kissé későn — alkalmazásaival próbálta igazolni magát. Alkalmazott szociológia, de ügyintéző szociológia, mert azokat, akik elfogadták, hogy részesei legyenek a döntéshozatal bizonyos területeinek, becsalták a rendszerbe, s így a felületén maradtak az általuk elemzett valóságnak. [...]

— *Mivel igazolható hát manapság a szociológia létjogosultsága?*

— Az általam elképzelt szociológiának mélységében és alakulásában kell feltárnia a társadalmat, s nem a felületi jelenségek vizsgálatával kell foglalkoznia. Funkciója legyen egyidejűleg bíráló és pozitív.

Hogyan lehetne jól tanítani? A legjobban talán úgy, ha tudnák, mi az, amit

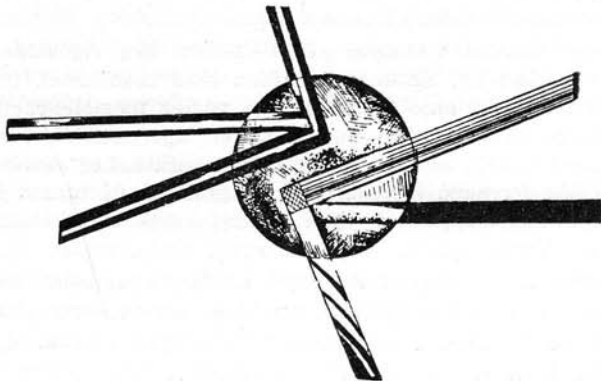
nem kellene tanítani. Például a dogmatikus szociológiát nem kellene tanítani. Az a tudás tökéletesedik, amely szüntelenül kérdéssé teszi önmagát. Jó szociológiát nem lehet retorikával vagy szövegmagyarázással helyettesíteni. Ez a hosszú ideig alkalmazott gyakorlat okozta a szociológia oktathatóságának globális megkérdőjelezését.

S van még egy feltétel: a szociológiának határozottan a jelen problémáihoz kell igazodnia. Gaston Bachelard mondotta: a jelen vezet a tudományok megújulásához. Ismétlésekre itélné önmagát az a szociológia, amely kitérne a jellel kapcsolatos kötelezettségei teljesítése elől. S hamarosan terméketlenné válna.

— *Modernségelemzése vezette arra a gondolatra, hogy minden társadalom kitermelhet magából egy újat? Optimista következtetés!*

— Nagyon is viszonylagos derűlátásom a következő képletbe foglalható öszsze: a történelem minden korszakában és mindenütt, minden társadalom tökéletesedik és éppen önmaga irányának a megszabásával kísérletezik. S azt is valom, hogy a lehetőségek manapság sokkal nagyobbak, mint a múltban, amikor a nemzetek egy kis csoportja — „a Hatalmak“ — alkotta a Történelem igazgató tanácsát a világ egészét illetően. A társadalmak manapság vetélkednek egymással. S ez rendkívül fontos: a lehetővé váló összehasonlítások révén új alternatívák tárulnak fel előttük. Kihívásaival az éppen megélt történelem újításra, s ismét csak újításra sarkall. Más választás nincs. Szükségből inkább alkotunk.

Georges Balandier

Péter Rózsa rajza

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

Erg Ágoston

A magyar szocialista irodalom kibontakozó szakaszának egyik sokat ígérő tehetsége, de korán és méltánytalanul feledésbe vészett, tragikus sorsú alakja volt Erg Ágoston. Egész életútja mindössze három és fél évtizedet ölel fel. 1905. május 9-én született Szatmárnémetiben. Szülei korán elváltak, ő pedig fiatal éveit részben Máramaroszigetre került édesanyjánál, részben az időközben Szegeden letelepedett apjánál töltötte. Középiskoláit Szigeten végezte, az egykori református gimnáziumban. Ennek diákjai közül kerültek ki haladó gondolkodású ifjúkori barátai. A város, az iskola szabadelvű légköre döntő módon befolyásolta egyéniségének fejlődését, társadalmi felfogásának, egész gondolkodásmódjának alakulását. A háttármenti, kárpátalji város politikai, társadalmi, művelődési légkörét sok tekintetben néprajzi összetétele is meghatározta. A húszas években mintegy 30 000 lakosú városban románok, magyarok, zsidók, rutének éltek egymás mellett. A sokrétűségből eredő körülmények kizárták a régi magyar arisztokrata világ ridegen elkülönülő kasztszellemét a város életéből. Ez a jelenség megnyilvánult a város iskoláinak falain belül is, és érezhetően befolyásolta a diákok szellemi életét, egymás közötti viszonyát. Az októberi szocialista forradalom eszméit, a magyarországi proletárdiktatúra bécsi emigrációjának ott és más államokban megjelenő kiadványait élénk rokonszenvvel, érdeklődéssel kísérték az ifjúság haladó rétegei is. A szigeti líceum felsős diákjai között, a magukat szocialistáknak valló fiatalok körében Erg egészen fiatalon megismerkedett a marxizmus eszmevilágával, érdeklődése mind erőteljesebben fordult a munkásmozgalom felé. Ez irányú fejlődését elősegítette Orthó Gyula máramaroszigeti vasutas, aki a húszas években kapcsolatba került néhány haladó szellemű diákkal — közöttük Erg Ágostonnal —, és rendszeresen foglalkozott velük.

Családi viszonyai következtében Erg Ágostonnak nem volt állandó otthona. Vakációit hol Szatmárnémetiben lakó rokonainál, hol Szegedre költözött édesapjánál töltötte, ahol 1922-ben ő is végleg megtelepedett, ott is érettségizett. Első irodalmi próbálkozásai még a szigeti középiskolás évekből erednek, és mi sem természetesebb, mint hogy versírással kezdte. Leginkább a líra felelt meg a korabeli ifjúság forrongó hangulatának, vágyainak, új utakat kereső törekvéseinek. Szegeden 1922-ben *Vágyak és jajok* címmel egyik ifjú költőtársával, Szegő Istvánnal közös versfüzetet ad ki. Expresszionista szabadversek voltak ezek is, mint a legtöbb, ezekből az évekből származó költői megnyilvánulás. A zajló élet telítettségét, feszültségét érzékeltetni akaró kötemények hangulatában már felvillant a minden külső jelenségre, benyomásra érzékenyen reagáló ifjúnak a későbbi években sokoldalúan megmutatózó írói tehetsége.

A húszas évek ellenforradalmi viszonyai nem kedveztek a Tisza menti nagy alföldi városban élő fiatal forradalmár irodalmi törekvéseinek. A *Színház és Társaság* című, Szegeden megjelenő hetilapban napvilágot lát ugyan néhány írása, de ezek az alkalmi megnyilatkozások sem itt, sem pedig Erdélyben — Szatmáron és Szigeten, ahol Erg fiatal barátai próbáltak sajtóforumot teremteni maguknak — nem nyújtottak lehetőséget rendszeres írói tevékenységre.

Középiskolai tanulmányai befejeztével Erg Szegedről Pestre megy, de a numerus clausus miatt nem sikerül bejutnia az egyetem orvosi szakára, és 1924-ben Bécsben folytat orvosi tanulmányokat. Baráti kapcsolatai nem szakadnak meg sem magyarországi, sem erdélyi barátaival. Ezeket a kapcsolatokat hazalátogatásai alkalmával gondosan ápolja; külföldi tartózkodása során is összeköttetésben marad barátaival: József Attilával, Győr Ferencsel, a szatmári Vajda testvérekkel (Sándorral és Miklóssal); Tamás Aladárral, Zelk Zoltánnal, velem és másokkal Bécsben is találkozott. Mindig nagy lelkesedéssel, hévvel beszélt a korszak haladó irodalmi, művészeti kérdéseiről, véleménye hozzáfűzésével ismertette a különféle izmusokat, irodalmi irányzatokat, képviselőik álláspontját, programját.

A Bécsben élő magyar emigráció körében ezekben az években élénk irodalmi tevékenység zajlott, különösen Barta Sándor és Kassák Lajos körül alakultak ki markánsabb írói csoportosulások, amelyek között az irodalom és művészet forradalmi szerepének kérdéseiben ádáz viták folytak, éles ellentétek merültek fel, a radikális fiatalok támadták, maradisággal vádolták Kassákot.

Erg élénk érdeklődéssel kapcsolódott be a bécsi magyar emigráció irodalmi életébe. Itt ismerte meg Kassák Lajost, akinek irodalmi, művészi tevékenységét, megnyilatkozásait rokonszenvvel kísérte, s ha mindvégig megkülönböztetett tiszteletet tanúsított is a „Mester“ személye iránt, idővel mind határozottabban bírálta semlegesítő törekvéseit az irodalom, művészet forradalmi szerepét illetően.

Bécsben a húszas évek még lüktető lendülete különösen az emigrációhoz számítható magyar fiatalokat erőteljes forradalmi hangulatban tartotta. Írók, költők, művészek emelkedtek ki soraikból, akiknek munkássága a Magyar Tanácsköztársaság leverése után jelentkező szocialista, kommunista magyar irodalom, művészet kifejlődésében jelentős szerepet játszott. Kétségtelen, ezek közé tartozott Erg Ágoston is.

1924-ben jelenik meg Erg szerkesztésében a bécsi Julius Fischer Verlag kiadásában a *Fiatalok Könyve* című verses antológia, amely Vajda Miklós, Szántó Pál, Heves Ferenc, Győr Ferenc és Erg Ágoston több versét tartalmazta. Erg az antológiával a fiatalok kollektív jelentkezésének bizonyos demonstratív jelleget óhajtott adni, bár ez csak közvetve tűnt ki a verseskönyvhöz írt előszavából. „A versek között vannak impresszionisták, neoprimitívek expresszionisták és mindenféle... — írta. — Egy forrongó nemzedék keresztmetszetét mutatják és a fiatalság válságát.“ Ergnek az antológiában közreadott hét versén is kiütköznek ezek a hatások. De — ahogy Erg az előszóban mondta —: „éreztek, új feladatok várnak reájuk, nem új izmusok, de új művészet.“

A pesti *Népszavában* Szakasits Árpád élesen bírálta az antológiában jelentkező fiatal költő-együttest, beleértve Erg Ágostont is. Ez a kedvezőtlen magyarországi fogadtatás nem riasztotta vissza Erget sem a további írói tevékenységtől, sem az irodalmi tervektől.

Kiterjedt baráti körben élt Bécsben, mégis érezte hontalanságát, többször hangot is adott ennek a kitaszítottságnak, így anyjának dedikált egyik versében, amikor nemlétező otthonát kéri számon: „jó volna / valahova hazamenni / de már beálltam az emlékezések örök kerítése mögé“; vagy egy másik versében: „és sen-

kise tudja megmondani mit keresünk / az idegen városokban.“ Továbbra is helyt kellett állnia, és az idegenség sokszor ránehezedett. Írói tervei, kapcsolatai, honvágya újra és újra hazai tájakra vezetik.

Erg és költőtársai szükségét érezték egy irodalmi folyóirat megjelentetésének, mely a fiatalok új művészeti irányzatának szócsöve legyen, azoknak az irodalmi törekvéseknek a kifejezője, képviselője, melyek a tömegek forradalmi célkitűzéseit művészi eszközökkel kívánták hirdetni.

Igy jelent meg a *Levelek* című úgynevezett folyóirat 1925-ben. A kézzel írt, könyvnyomatos sokszorosított kiadványból két szám Szigeten készült, és csak zárt körben, előre meghatározott címekre küldve terjesztették. A 3. és utolsó szám Bécsben látott napvilágot, lezárta ezt a sok lelkesedéssel elindított kezdeményezési, mely az akkori idők kiadási feltételeinek, Erg és néhány társa kitartó irodalomszervező kísérleteinek jellemző momentumaként hozzátartozik tevékenysége ismertetéséhez. — Erg következő vállalkozása, a *Fundamentum* 1926-ban Szegeden jelent meg, rendszeres irodalmi folyóiratnak indult, de csak egyetlen számot adtak ki belőle, melyben Erg Ágoston bécsi, pesti, szegedi és erdélyi írói társai szerepeltek, közöttük Kassák Lajos és csoportjának néhány markáns tagja is.

1926-ban jelent meg a *Groteszk plakát*, Erg Ágostonnak e sorok írójával közös újabb verseskötete. A rövid előszó a *racionális* líra érkezését jelzi. Erg valójában meg volt győződve az irodalom, a költészet, általában a művészet ez irányú fejlődéséről, mégis a közreadott verseiben ez az irányvétel csak szórványosan tűnik elő, költészetét még mindig az izmusok uralták. — A huszonegy éves fiatal költő nyomasztó lelkiállapotban élt ebben az időszakban édesapja öngyilkossága miatt. Életének válságos periódusa volt ez az idő. Apja tragikus halálát nehezen heverte ki. Öngyilkossági gondolatok gyötörték, ebben a feldúltságában írja a *Groteszk plakát* című versét: „sírhatnék az anyámnak gyermeki fájó kezekkel / de ... mit mutassak annak aki jobban ismer, mint enmagam enmagamat.“ *Vízió Páris felett* című versében a megingott lelki egyensúlyát visszaállító érzelmi motívumról beszél: „egyetlen szilárd ponton állok kár hogy sötét van / igazán kár hogy sötét van / ... emberek nagyon szeretlek benneteket.“ Igen, ez adta vissza újra régi életkedvét, megrendült bizalmát, bátorságát, munkakedvét: nagyon szerette az embereket.

A *Groteszk plakát*ban megjelent versekkel lezárultnak tekinthető Erg intenzívebb költői munkássága, később még egyes kiadványokban megjelenik egy-egy új verse, de ettől az időtől szinte kizárólag prózai írások, műfordítások, bírálatok, könyvrecenziók születnek tollából. Publikálásukhoz több magyar nyelvű haladó irányzatú folyóirat, de elsősorban a pesti 100% és a Kolozsvárt megjelenő *Korunk* szolgáltattott fórumot.

1927 augusztusában jelent meg Budapesten a 100%, a kommunista párt legális folyóirata. A munkatársak között szerepel Erg Ágoston is, aki lelkesen és kitartóan működik közre a kommunista írócsoport munkájában. Állandó személyes kapcsolatot tartott a 100% szerkesztőségével, amikor Bécsből, majd később Olaszországból — ahova időközben áttelepedett — Szegedre látogatott, vagy Erdélybe utaztában Pesten járt.

A 100% folyóiratról a közelmúltban megjelent terjedelmes irodalomtörténeti gyűjteményben Tamás Aladár többek között ezeket írja: „Erg Ágostonról külön is kell néhány szót szólnom, mint akinek a nevére sem emlékszik, sajnos, ma már senki Magyarországon. Egyik legszorgalmasabb munkatársunk volt. Alig volt szám, melyben ne működött volna közre. Verseket, elbeszéléseket, fordításokat, kritikákat küldözgetett rendszeresen. Érdeklődése igen sok irányú volt... Irodalmi

ízlése és műveltsége, ahogy időről időre feltűnt közöttünk, egyre tiszteletreméltóbb lett...“

A versírással ebben az időben jóformán egészen felhagyott. A 100%-ban mindössze három saját verssel jelentkezett. Írói munkásságában az értékes költői műfordítások mellett főleg a prózaírói, a közírói tevékenység került előtérbe. „[...] prózai írásai egyre határozottabban kifejezésre juttatták a forradalmár író, az aktív kommunista harcos elvi állásfoglalását úgy a magyar, mint a világirodalom, a művészet és a társadalmi fejlődés időszerű jelentős megnyilvánulásaiban, kérdéseiben“ — írja Tamás Aladár.

A modern művészet velencei kiállítása alkalmával a 100%-ban *Az új orosz képzőművészetről* szóló cikkében ezeket írta: „Újat és figyelemre méltót csak Oroszország hozott, objektíven és gazdagon sorakoztatva fel az utolsó évek eredményeit.“ Másik cikkében Bjelik és Pantyelejev *Skid avagy a csavargók köztársasága* című könyve német nyelvű fordításának megjelenésekor részletes ismertetést írt az új orosz élet forradalmi pedagógiai kísérletéről.

Ezekben az években már Olaszországban él (Páduában, Rómában, Milánóban), ott folytatja, ott is fejezi be tanulmányait, és kezd orvosi praxist, hogy megélhetését biztosítsa. Szakmai tevékenysége azonban nem vet véget irodalmi munkásságának.

Írásaiban, cikkeiben keményen bírálja a reakciós politikai töltetű művészeti irányzatokat. Így az *Apostolok kongresszusa* című cikkében, a 100% 1927. októberi számában Marinettit, a futurizmus vezérképviselőjét támadja: „Az ódák elkészülnek parancsszóra is, de nincs, aki meghallgassa őket. A fasiszta Olaszországban nagy plakátok figyelmeztetik a közönséget, hogy a politikai véleménynyilvánítás szigorúan tilos, mégis, amikor az apostol legutóbb Milánóban járt Mussolinivel együtt, láthatatlan kezek öles betűket festettek a gót katedrális oszlopaira: *Duce, abbiamo fame!* — Vezér, hiába a dinamikus szabadversek, hiába a taktilizmus és a pointilizmus, hiába a kongresszusok, éhesek vagyunk!“ Marinetti és a futurizmus bírálata Erg számára tehát a fasiszmus leleplezését jelentette.

Erg irodalmi működése, írásainak tartalma idővel egyre hangsúlyozottabban politikai színezetet kapott. Erről tanúskodnak a pesti munkás szavalókórusok számára válogatott fordításai a német Kurt Tucholsky és más idegen költők verseiből.

A 100%-ban jelent meg a *2400 kalória* című elbeszélése, amelyet egyik ifjúkori pajtásának tragikus haláláról írt.

Szeretettel ápolta kapcsolatait szülőföldjével, erdélyi barátaival, külföldi útjairól több beszámolója jelent meg Szigeten, Szatmáron kiadott lapokban. Különösen szoros kapcsolatban állott a Kolozsvárt 1926 óta megjelenő *Korunkkal*, amely 1927—1930 között rendszeresen közölte írásait. A *Korunkban* jelent meg Kassák Lajos *Egy ember élete* című könyvéről írt ismertetése.

Erg Ágoston Mussolini Olaszországában élt. A *Korunkban* közölt írásaiban elítélte, leleplezte a fasiszmus szellemi zsoldosait, *Marinetti gépvédő ligája* című cikke jellemző példája Erg antifasiszta publicisztikájának, a kultúrfasiszmus leleplezésének.

Írásai a *Korunkban* is, akárcsak a 100%-ban, felkészültségéről, szilárd marxista szemléletéről, sokoldalú tehetségéről tanúskodtak, akár Proustról, akár a burleszkhősök sajátos komikumáról vagy a fasiszta nőmozgalom kérdéseiről szóltak.

A harmincas évek elején még egyre küldözgette különböző olasz városokból cikkeit, versfordításait. Írásai jelentek meg 1930-ban a rövid élettartamú *Forrás* című irodalmi folyóiratban, amelyet a 100% testvér lapjaként adtak ki, de a horthysta magyar hatóságok felfigyeltek a lapra, és a negyedik szám után betil-

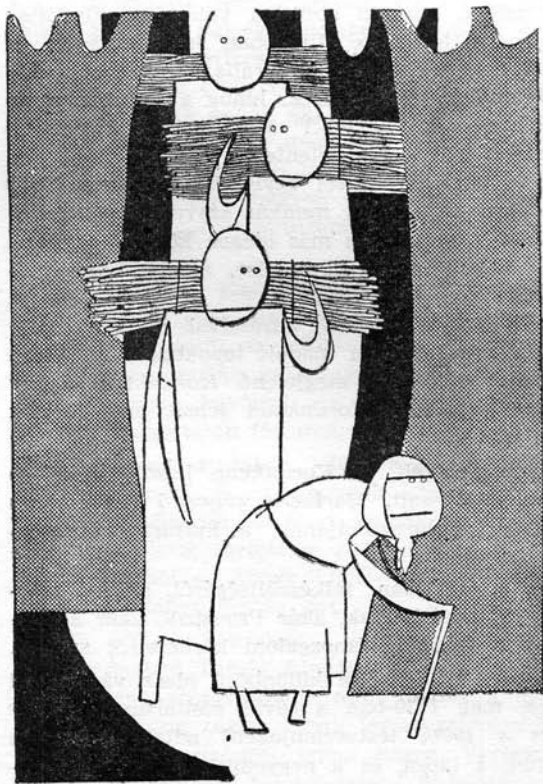
tották. Erg akkor Milánóban folytatott orvosi gyakorlatot. Barátai állítása szerint ott az olasz kommunista párt milánói szervezetének tagja lett volna. Ekkor még szórványosan érkeztek írások tőle, idővel már csak hírek, s aztán egyszerre egészen elhallgatott.

A harmincas évek második felében Olaszországban is fokozódott a fasiszta parancsuralom terrorja, amelynek Erg Ágoston is, mindmáig felderítetlen körülmények között, áldozatul esett. Közvetlenül a második világháború kitérése előtt, állítólag 1939-ben, a hatóságok üldözése elől menekülve, mert már haza sem jöhetett, öngyilkos lett.

A *Korunkban* Gaál Gábor 1939-ben írt nekrológjában drámai meghatódottsággal így búcsúzott tőle: „Keserű emlékezni Erg Ágostonra, mint ahogy keserű a kízó homály mélyén emlékezni a fényre. S Erg Ágoston hogy fényletti!”

És ez a kiváló fiatal tehetség milyen korán, hirtelen és örökre kihunyt egy gyászos emlékeztető korszak pusztító viharában, „nagy kárára mindannyiunknak”.

Heves Ferenc

Palotás Dezső rajza

Zenei ízlésről a lélektan és a szociológia nyelvén

A művészi ízlés formálódása sok tényező függvénye. Döntő ezek között az egyén világnézetét közvetítő esztétikai értékrend. A nevelői befolyást nagymértékben megkönnyítheti az esztétikum egyéni és társadalmi létformáinak ismerete. Míg az előbbi a művészi ízlés lényegére utal, az utóbbi konkrét művészetszociológiai és lélektani vizsgálódási feladatot jelent. Áll ez minden tekintetben a zenei ízlésalakzatokra is.

A következőkben falusi általános iskolai tanulók zenei ízlésszint-vizsgálatát kíséreljük meg. A zenei ízlést a maga összeszövődöttségében igyekeztünk érzékelni a zenei ellátottság, a „zenefogyasztás“, az ilyen értelmű tájékozottság és érdeklődés, a zenei tevékenység jellege, a muzsika ranghelyzete, a minőséghez történő vonzalmi kötődés és a személyes bekapcsoltsági szint összefüggésében. Vállalkozásunk pedagógiai célzattal követ esztétikai, lélektani és szociológiai szempontokat. Módszertani tekintetben ez azt jelenti, hogy a vizsgálódás tárgyát mindenekelőtt lélektani és szociológiai körülményeiben iparkodunk feltárni. Azért indokolt ez, mert az ízlés a konkrét lélektani személyiség, illetve a szociológiai értelemben vett létfeltételek és életmódok hatására alakul.

A zenei ízlésről és vizsgálatáról

A muzikális ízlés sok tekintetben osztozik másfajta művészeti ízlés szerkezeti és működési sajátosságával. A kísérleti zenepszichológia már Th. Fechner óta (1876), az elméleti és a konkrét zeneszociológia viszont főleg újabban foglalkozik a kérdéssel. A vizsgálatok irányaira és módszertani kérdéseire nem térhetünk ki, csupán jelezzük, hogy a jelenségkör esztétikai, lélektani és szociológiai vonatkozásai elméleti és gyakorlati megismerésének útját sokan egyengették.

A zenei ízlés választásban és ítéletaktusban kifejeződő tetszénnyilvánítás a zenei hatás esztétikai értékrendjével (szerkezet-eszmeiség) kapcsolatosan. Ízlésnyilvánulásakor esztétikai szükséglet elégül ki érdeklődési körök, elvárások és jól meghatározható világnézeti vonatkozások dimenzióiban. Amikor az egyén zenei hatást fogad be, kis- és nagytársadalmi erők meghatározta személyiségegészként nyilvánít tetszést — tudatos vagy ösztönös magatartása, a zenei és általános műveltség-szintje, elvárásai, igényei alapján. Sok esetben pedig pillanatnyi hangulata, a csoport-léggör, az uralkodó közvélemény, bizonyos előítéletek vagy a divat hatására.

A művészeti termékek értékelése tekintetében műveltségünkötől és művelődési lehetőségünkötől függően valamilyen vonatkoztatási alappal rendelkezünk. Ez a vonatkoztatási alap egyéni esztétikai élményekből leszűrt vagy a környezettől átvett tetszés-normák rendszereként működik: értékkel, válogat, elutasít vagy befogad. Az egyéni ízlés általában társadalmilag uralkodó központi vagy perem-formációk részese. A közízlés többnyire adott társadalmi réteg vagy csoport viszonyulása ahhoz a tetszésmintához, amelyet az egyes művészeti ágak legilletékesebb szakemberei fogalmaztak meg. Sok esetben ezt a legjobb szakemberek kidolgozta ízlésmódellet nagytársadalmi erők (művelődéspolitikai, iskola, közírás, kritika) támogatják és tartják fenn. Művelődési rendszerünkben az így értelmezett zenei közízlés vezérlő normarendjét nagyjából népzenei központúság jellemzi, melynek alapstruktúráját Bartók és Kodály tárta fel, s a jelen pillanatig tanítványok széles tábora élte. Lukács György a népzenei központúságnak különleges társadalom- és művelődéspolitikai szerepet tulajdonít. Egyrészt, mert zenei köztudatunkban ez a határozott és következetes, nép felé forduló, demokratikus szellem népellenes rendszerekben is érvényesült, másrészt lehetővé tette, hogy marxista zenetudományunk a fejlődés terén messze előtte járjon az irodalomtudománynak s a képzőművészet tudományos feldolgozásának (Lukács György előszava Tóth Aladár válogatott zene-kritikáihoz, 1968).

A zenei közízlés állapota ösztársadalmi szempontból sem közömbös. Társadalmiasító szerepet tölt be, s a benne kifejeződő jelleg jelezheti az egyén vagy egy csoport pozitív társadalmiasultsági szintjét, de esetleg azt az eltérést is, ami a közízlés és egy adott szubkultúra között fennáll. Szociológiai vagy lélektani vizsgálódás szempontjából ez az összefüggés nem lényeges, mert mindkét tudományt elsősorban a tények érdeklik. Nem közömbös azonban az esztétikai, illetve zenei nevelés számára.

Zenefogyasztás, tájékozottság, érdeklődés

Köztudomású, hogy tanulóifjúságunk értesülés-univerzuma nyitott rendszerű. Ez többek között azt jelenti, hogy például a családnak és az iskolának a nagytársadalom ingerhatásaival szemben csak korlátozott hatalma van. Áll ez nemcsak az urbánus, hanem a falusi állapotokra is. A nyolcvanhárom megvizsgált tanuló két faluban: Torockón és Torockószentgyörgyön él. Mindkét falura az átlagnál nagyobb mértékben jellemző a nyitottság. Társadalmi síkon lakosságmozgás az ipari központok s a falu között, művelődési téren pedig újabb és újabb információtömegek beáramlása a falu művelődési terébe. Felmérésünk egyik célpontja a zenei ellátottság és fogyasztás, tájékozottság és érdeklődés a tanulók zenei nevelődési feltételeinek, zenei környezetének s a muzsika társadalmi létformáinak egészében. A tanulók zenei környezetében a következő „tartományok“ különíthetők el: a népzene, az ún. magyar nóta, tömegdalok, könnyűzene, hallgatók, operettdalok és vallásos énekek. A gyermeki szinten bontakozó zenei tudat tápláló forrásaiként a család, az iskola, a művelődési otthon, a baráti kör, a tömegközlelés intézményei, a hanglemez s a különböző ünnepi alkalmakkor rendezett multságok említhetők. Helyi zenész egyik faluban sincs. Alkalmoszerűen hol aranyosvidéki, hol enyedi zenészeket fogadnak. Sem az iskola, sem a művelődési otthon nem rendelkezik hangszerekkel. Az iskolának zenetanára nincs. Az ifjúkorúak 35%-a, a felnőttkorúak 45%-a, az öregkorúak 10%-a tud és szeret ugyan énekelni, de énekkar vagy énekcsoport egyik faluban sem működik. Az iskolások zenefogyasztásáról, -ellátottságáról és preferenciájáról nyújt tájékoztatást az itt következő összesítés:

Tanulók száma	Hallgatott zene			Lemezek száma	
	Élő énekszó	Rádió és televízió	Lemez-játszó	Népdal-lemez	Könnyűzene-lemez
V. o. 20 tanuló közül	6	17	13	51	72
VI. o. 19 „ „	6	13	14	32	93
VII. o. 24 „ „	7	19	15	47	137
VIII. o. 20 „ „	5	5	17	41	146
Összesen 83 tanuló	24	54	59	171	448

Az adatok jelzik az ízlésalakulás irányát, illetve ezek társadalmi okait. Következtethető belőlük az élő zene (énekszó) háttérbe szorulása, szerepvesztése, s a gépzene nagyméretű előretörése. Feltűnő a hanglemez szerepértékének növekedése s ezen belül a könnyűzenét forgalmazó lemezféleségek számbeli fölénye.

Támpontokat nyújtanak a tanulók zenei tájékozottságára és érdeklődésére, dal-repertoárjuk minőségére, mennyiségére és annak forrásaira vonatkozó adataink:

Osztályok	A repertoár összetétele						A repertoár forrása				
	Ismert dalok	Népdalok	Magyar nóták	Tömegdal	Beat	Táncdal	Otthon tanult	Iskola	Barátok	Lemez	Rádió
V.	69	33	15	6	9	6	11	18	12	15	13
VI.	82	42	18	7	10	3	20	17	15	13	17
VII.	75	26	17	8	16	8	10	19	14	17	15
VIII.	90	40	14	8	19	9	19	15	16	18	22
Összesen	316	141	64	29	54	26	60	69	57	63	67

Ezek az adatok számszerűen mutatják a két falu tanulóifjúságának daloló kedvét s azt, hogy a zenei szépség formáinak több változatával barátkozik. Az ízlésalakulás szempontjából tünetjelző mindenekelőtt az otthonon és az iskolán kívül ható tényezők ranghelyzete. Újabb népzeneelmérések bizonyítják ugyan mindkét faluban a népdal élő voltát, egyes családok és az iskolai oktatás népzeneközpontúságát sem vonhatjuk kétségbe, de a gépzene s ezen belül a könnyű műfaj hangsúlyozott jelenléte s a baráti csoport rangos szerephelyzete, szociológiai és lélektani áttételekkel módosíthatja az iskola és az otthon esetleges kedvező hatását.

A zene ranghelyzetéről

Az a körülmény, hogy a zene a nyelvvel együtt és ezzel összeműködve épül bele az ember és természet, ember és ember közötti jelváltó rendszerbe, mindennél meggyőzőbben bizonyítja embertani és művelődési súlyát. Éppen ezért a zenének mint közlésmódnak a ranghelyzete az egyén és a közösségek életében nem lehet másodrendű. Általános iskolás tanulók fejlődésszintjén ugyan a probléma nem vethető fel teljes mélységében, de az ízlésfejlődés és -nevelés szempontjából éppen a korai zenei

tevékenységnek ebben a szférájában igen lényeges a zenei környezet hatására mutatózó, elsődleges irányulások érzékelése. Ilyen jellegű irányulás lehet többek között a különböző fajta elvárás kezdeti jelentkezése (például a zenében szórakozást, pihenést, menekülést keresni).

A zene ranghelyzetét az ilyen irányú kérdésre adott véleménynyilvánítás, illetve a tanulók zenélő tevékenységének megfigyelése alapján állapítottuk meg. Erről ad összerésített képet a következő két táblázat.

Osztályok		Szabad idejében hova menne?				
		Futball- mérkőzés	Kirán- dulás	Színház	Táncdal- bemutató	Népdal- bemutató
V. o.	20 tanuló közül	7	6	2	3	2
VI. o.	19 „ „	8	4	2	4	1
VII. o.	24 „ „	13	2	2	5	2
VIII. o.	20 „ „	11	2	1	5	1
Összesen	83 tanuló	39	14	7	17	6

Osztályok		A zenélés fokozatai					
		Közöm- bős	Zenehall- gató	Énekel- gető	Ének- karos	Szóló- énekes	Hang- szeres
V. o.	20 tanuló közül	—	20	10	9	2	—
VI. o.	19 „ „	—	19	11	8	3	1
VII. o.	24 „ „	—	24	9	9	2	2
VIII. o.	20 „ „	—	20	6	7	2	2
Összesen	83 tanuló	—	83	36	33	9	5

Zenei ízlésalakzatok

A zenei érdeklődés, tevékenység és elvárás lépcsőfokain az út a zenei ízléshez vezet, ahhoz a magatartáshoz, amely az egyén sajátos viszonyát fejezi ki minden-fajta zenei hatás iránt. Az így értelmezett zenei ízlés végső fokon társadalmilag el-sajátított érzelmi-értelmi műveltség, melynek függvényében az egyén a zenekultúra bizonyos szintjén elégti ki zeneművészeti szükségleteit. A zenei képesség és műveltség minősége szerint az ízlés számos alakzata alakult ki. Mindegyik alakzat vonzalmi kötődést jelent egy adott zenei minőséghez, s a zenében kifejezett társadalmi értékek felé nyit vagy zár kaput. Általános iskolásaink ízlésalakzatát, értékítéletét verbális szinten, kiváltó kérdések alapján ígyekezünk feltárni. A kérdések műfajok rang-sorolását, kedvenc dalok, énekesek, együttesek és hangszerek megnevezését kérték.

Osztályok		Leginkább tetszik					
		Tánc-beat	Népdal	Beat	Tömeg-dal	Hallgató	Operett
V. o.	20 tanuló közül	1	10	4	—	5	—
VI. o.	19 „ „	2	5	3	—	9	—
VII. o.	24 „ „	5	7	7	—	3	2
VIII. o.	20 „ „	4	2	11	—	2	1
Összesen	83 tanuló	12	24	25	—	19	3

A kedvenc dalok közel 75%-át könnyűzene-számok, 25%-át pedig népdalok alkotják. A kedvenc énekesek kivétel nélkül a könnyűzene népszerűsítői. Az együttesek névsorában a beat-együttesek általánosan ismertek. Olyan választ is kaptunk, amelyben tiznél több beat-együttes felsorolása szerepel. A kedvenc hangszerek között a gitár vezet.

A kérdőívet kiegészítő s részben azt ellenőrző vizsgálatként hanglemmezpróbát is alkalmaztunk. A hanglemmezpróba a kérdőív alapján feltáruló és írásban kifejezett vonzalmi kötődést közvetlen zenei hatásra, a vizsgálati személy tetszését közvetítő választásban kívánta megállapítani. A próba eredményét a következő táblázat összesíti:

Osztályok		A meghallgatott dalok közül inkább tetszik			
		népdal	beat	hallgató	operettdalok
V. o.	20 tanuló közül	6	12	2	—
VI. o.	19 „ „	4	12	2	1
VII. o.	24 „ „	4	15	3	2
VIII. o.	20 „ „	2	14	2	2
Összesen	83 tanuló	16	53	9	5

A hanglemmezpróba határozottabbá tette azt, a vizsgálat mindegyik szakaszában megmutatkozó tendenciát, hogy a tanulók zenei ízlését a vizsgálat időszakában nagymértékben a könnyűzene beat-változata uralta, s csak kis mértékben a népdalközpontú ízlésalakzat.

A tetszés indítékairól és szerepéről

Az ízlésalakzat a tetszés indítékai és individuális szerepe szintjén kapcsolja be az egyént az értékek társadalmi forgalmába. Ízlés nincs motiváció nélkül. Ezért nemcsak az lényeges, mi tetszik, hanem az is, hogy miért. A vonzalmi kötődés méreteit a zenei minőséghez a személyes bekapcsoltsági szint fokozatain lehet lemérni. Ezen a műben tárgyiasult ember- és világképhez történő közelítés fokát kell érteni, illetve az azzal való azonosulási szintet. Ez minden esetben társadalmiasultsági, illetve humanizáltsági fokot is jelenthet adott kultúra keretei között. Egyik jele lehet ennek a választásban megnyilvánuló tetszés szóbeli kifejezése. Hangsúlyozzuk, hogy a tet-

szés objektív logikáját nem meríti ki a szubjektív nyelvi indoklás. Nem meríti ki mindenekelőtt azért, mert — lukácsi kifejezéssel élve — a zenei mű emocionális egyértelműsége ellenére a zenei tükrözés sajátossága a meghatározatlan tárgyiasság, s ennek származéka a zenei élmény megfogalmazásának pontatlan volta, a fogalmi inkognitó. Mindez fokozott mértékben áll vizsgálati alanyaink — gyermekek — esetében, hiszen tetszésük megfogalmazása nemcsak tárgyi tájékozottságot, hanem ön-és emberismeretet is igényel. Indoklásuk ezek hiányában csak felületes és hézagos lehet. Éppen ezért ízlésalakzataik lélektani és szociológiai meghatározottságát a kutatóknak kell feltárnia. Támpontokat ehhez a személyi vallomások is nyújtanak, jól-lehet a legtöbb esetben ezek nem sokat mondanak.

Elemezve és értelmezve a „Miért tetszik a népdal?, a táncdal?, a beat-muzsika?, a hallgató?“ kérdésre adott válaszokat, úgy tűnt, hogy az indítékfelelések együttesen hatnak, s esztétikai („Tetszik, mert szép“), egyénlélektani („Tetszik, mert vidámmá tesz“), társaslélektani („Tetszik, mert anyámtól tanultam“) és világnézeti-szociológiai („Tetszik, mert igazságot mond“) súlypontú indítékrendszerekre bonthatók. Más szóval: a tetszésnyilvánítás értékrendileg polivalens: benne az egyén nemcsak a szépre, hanem a jóra, a hasznosra, az igazra vagy az igazságosra is ráfelel.

Egyébként a vallomások, a megfigyelések és beszélgetések során az is valószínűvé vált, hogy az alanyi síkon kifejezett motiváltság objektív meghatározók tudati jelentkezése. Esetünkben a könnyűzenei ízlésalakulat melletti döntést esztétikai hatásokkal egyetemben fejlődéslelektani és szociológiai körülmények (műveltség szint, újszerűség, utánzás, divat, tömegközlelési eszközök hatása, réteg- és lakosságmozgás, városiasodás) magyarázzák.

Néhány észrevétel

Zenei közízlésünk népzenei központúsága művelődéstörténeti tény; a zenei nyelv objektív mozgástörvénye szerint azonban ez sem térben, sem időben nem jelent kizárólagosságot a műzenei alakzatok felé. Kommunikáció van közöttük egyrészt abban az értelemben, hogy például a nagy művészet belőle nőhet ki, másrészt úgy is, hogy a nagy művészet is visszahat rá, és motorja a zenei közízlés haladó változásának, sajátos jellege torzulása nélkül. Nyitott az út azonban nemcsak a termékeny kommunikáció számára, hanem a zenei közízlésalakzatunk szennyeződését és károsodását, hibásodását, beszűkülését vagy éppen elhalását okozó hatások előtt is. Zenepedagógiánk e kérdésekben nem mellőzheti a zeneszociológia és -lélektan korszerű fegyvertárát.

Vizsgálatunk általános iskolások szintjén, falusi környezetben, a zenei ízlésalakulás sokféleképpen megközelíthető és értelmezhető tényeit rögzítette, köztük a könnyűzenei ízlésváltozat jelenlegi uralmát. A könnyűzene beat-változatának harsány, nyers, szókimondó és eksztatikus jellege általában a tizenévesek fejlődéslelektani tulajdonságaival egybehangzik. „Mozgalmi“ és dinamikus természete viszont a non-konformizmus és a függetlenség illúzióját táplálja az „öregek“ zenei ízlésalakzataival szemben. A fokozott rokonszenv megnyilvánulását divatszerűsége, újszerűsége és városi eredete mellett esetünkben talán ez is magyarázza.

A könnyűzenei ízlésváltozat fölényében szociológiai erők hatását is látnunk kell. A beat-muzsika hangzásvilága ugyanis korunk tudományos-műszaki és társadalmi valóságából nemcsak újszerűbb információkat közvetít, hanem forgalmazását is a tömegközlelés korszerű eszközeivel végzik. Ugyanakkor szociológiai erők hatását kell megsejtenünk abban, hogy már falusi társadalmunk zeneművelődési terében is a zenei esztétikum több formája él egymás mellett, s a szociológiai erők különböző szintű zenei ízlésalakzatok kialakítása révén bizonyos társadalmi betagozódást vagy

kiválást segíthetnek elő a társadalmi rétegmozgás, népességváltozás és a városiasodás folyamataiban.

Zenepedagógiánknak éppen ezen a sávon kell éberesen őrködni. Nem lehet számára közömbös a tanulók zenei ízlése, annak szintje, s az sem, hogy társadalmilag és esztétikailag milyen értékvilággal azonosulnak, vagy milyen értékvilágtól maradnak le, vagy válnak meg. Zenekultúránk sajátos jellegét biztosító népzenei központúsága érdekében zeneoktatásunkat nemcsak kényszerű és ráolvasó eljárásaitól kellene megszabadítania, hanem egyrészt társadalmi méretekben a legkorszerűbb eszközök útján cselekvőbbé kellene tenni, másrészt zeneszerzőinknek népzenei hangzásvilágából táplálkozó, több közfogyasztásra alkalmas muzsikát kellene alkotniuk.

A zenei ízlésállapot konkrét ismerete minden helyzetben előfeltétele a megfelelő zenepedagógiai stratégia kidolgozásának. Zenei közízlésalakzatunk viszonylatában jelezheti az egyén, a csoport vagy egy egész közösség magatartását saját kultúránk iránt, a zene szerepsztintjét s a zeneművészeti eszmény értéksztintjét. Ilyen vonatkozásban a zenei ízlésvizsgálat hatékony, de eddig ki nem aknázott társadalmi és nemzetiségi önismereti forrásnak is mutatkozik. Iskolásokra vonatkozó zene-sztociológiai és lélektani felmérésünk egy ilyen célzatú általános ízlésvizsgálatlás lánc-szeme lehetne.

Demény Dezső

IRODALOM

- C. Brăiloiu: Vie musicale d'un village. Paris, 1960.
H. Engel: Musik und Gesellschaft. Berlin, 1960.
Cs. Gál Judit: A zenei ízlésvizsgálatok metodológiai kérdései. Psztichológiai Tanulmányok XII., 1970.
Gyulai Elemér: A zene hatása. Budapest, 1936.
P. Lasserre: Philosophie du goût musical. Paris, 1922.
Losonczy Agnes: A zene életének szociológija. Budapest, 1969.
Lukács György: A zene. (Az esztétikum sajátossága II. Budapest, 1965.)
Maróthy János: Az európai népdal szüetése. Budapest, 1960.
Molnár Antal: Zene és közönség. Budapest, 1912.
V. R. Rogers: Childrens Musical Preferences. Psychological Abstracts, 1958.
Vitényi Iván: A zene lélektana. Budapest, 1969.
Vitényi Iván (szerk.): Beat. Budapest, 1968.
Vitényi Iván (szerk.): Az ének-zenei általános iskolák hatása (MRT Tömeg-kommunikációs Kutatóközpont. Tanulmányok. Budapest, 1971. III. évf. 7.)

Az Ars Medica szerző- és forráskutatása

A közelmúltbeli irodalom- és művészettörténeti kutatások egyik jelentős eredménye az erdélyi reneszánsz fogalmának kiszélesítése-elmélyítése. Az újabb elemzések fényénél a reneszánsz és a reformáció el-
lentmondásaiban is egységes, csúcspontját a XVI. század második felében elérő folyamat; s ez a felismerés a tudománytörténet szempontjából is megszívlelendő, hiszen a kor szellemi megmozdulásai erősítik az általános európai és a helyi fejlődés kapcsolatait, megteremtik a nemzeti nyelvű irodalom és részben a tudomány alapjait. A XVI. században fogan-
gant természettudományos és orvosi művek szervesen hozzátartoznak az erdélyi reneszánsz szellemi arculatához.

A XVI. század orvostudományát a skolasztikával szakító, a gyakorlati élet szükségleteit gyümölcsözőtető *kísérleti irányzat* térhódításának koraként szokás jellemezni — s joggal, hiszen ez Vesalius, Fracastoro, Paracelsus és mások kora. A valóságos kép azonban összetettebb. A kísérletes tudomány úttörői mellett ugyanolyan mértékben a *filologizáló orvosok* kora is ez, akik mindenekelőtt az antik orvostudomány forrásait kutatják, az arab fordítók torzításait igyekeznek kiküszöbölni. Így viszont az egészséges és beteg ember vizsgálatát az ókori szövegek javítása és kommentálása helyettesíti, s ez messze vezet a kísérleti tudománytól. Talán túl szigorú, de lényegében igaz H. Siegerist megállapítása, mely szerint a filologizáló humanizmus mintegy évszázadnyival hátráltatta a kísérleti szellem kibontakozását az orvosi szakmában.

Az orvostudomány tehát elindul új, kísérleti útján, de még jelentős kitérőket tesz. Társadalmi szerepe egyre inkább kidomborodik, úgyhogy Oprea diakónus 1570 körül általános véleménynek ad hangot, amikor kijelenti: „A tudás hatalom“. Erdélyben ugyanakkor, a hűbéri viszonyok közepette, a természettudomány nem kap olyan erőteljes serkentést a társadalom részéről, mint Nyugat-Európában. De minden időszak természettudománya, ha nem is „vivőeres“, legalább „hajszálcsoves“ keringés útján kapcsolatban áll az őt létrehozó társadalom szükségleteivel. Külföldi egyetemeken járt orvosaink itthon — népszerűsítő írásaik révén, tanári minőségükben — közvetítői és a sajátos körülményekhez alkalmazói a kor ismereteinek. Hogy nem tehetségekben van hiány, hanem kedvező társadalmi feltételekben, bizonyítja a külföldre szakadt erdélyi orvosok példája.

A Morvaországban letelepedett Kolozsvári Jordán Tamás (1539—1586) a legjelesebb európai járványtani kutatók egyike lesz. Johann Salzman (Salius) szebeni, majd bécsi császári orvos 1510-ben teszi közzé művét a Szebenben első ízben általa alkalmazott szárazföldi vesztégzár kitűnő eredményeiről. Eljárását Európa-szerte alkalmazzák. A nagybányai származású, Angliába került Bánffyhunyadi János (1576—1642) Sir Kenelm Digby neves angol kémikus mellett tevékenykedik; valószínűleg ő az a XVI. századi erdélyi vegyész, akiről Sarton — nevének említése nélkül — azt írja, hogy jelentősen hozzájárult a kísérleti szellem meghonosításához a kémiában.

Jakó Zsigmond kutatásaiból ismeretes, hogy a XVI. században Erdélyben nyomtatott művek mintegy kétharmada anyanyelvű (német, magyar, román), s csak kisebb része latin. A latin nyelvű természettudományos és orvosi írások igényesebbek, szűk értelmiségi réteghez szólnak, az anyanyelvűek viszont népszerűsítő jellegűek, s mindenekelőtt a városok és mezővárosok lakosságából rohamosan gyarapodó, iskolázott réteghez fordulnak. Az orvosi kérdések, a kor humanista és enciklopédikus érdeklődésének megfelelően, más tárgyú írásokban is megjelennek.

Melius Juhász Péter *Herbariumát* 1578-ban adják ki Kolozsváron, Heltai nyomdájában. Az első magyar fűvészkönyv a helyi viszonyokhoz alkalmazott. Melius mintegy hatszázhusz magyar növénynevet közöl, a fák és fűvek gyógyászati javallatait írja le, állatgyógyászati tanácsokat ad, s ezenkívül a sajt, a tinta készítésének, a hús konzerválásának, a bor kezelésének receptjeit is közli.

A latin nyelvű művek közül említésre méltó Laskói Csókás (Monedulatus) Péter, a későbbi vásárhelyi tanár 1585-ben Wittenbergben kiadott *De homine* című műve, melyben Pico della Mirandola szellemében magasztalja az emberi test szépségét; felépítését a makrokozmosznál csodálatosabbnak tekint. Anatómiai fejtegetései az esztétikainak alárendeltek ugyan, hazai irodalmunkban mégis ez az első anatómiai tárgyú mű.

Johann Salzman említett műve a pestisről kétségtelenül az első szakszerű orvosi munka. Kérdés, hogy az Erdélyben rövid ideig élt stájerországi szerzőt a hazai orvosi irodalom szerzői közé sorolhatjuk-e. Honi nyomdából első ízben Szebenben, 1530-ban került ki orvosi mű: Sebastian Pauschner német nyelvű könyvecskéje, melyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn; csak egy későbbi, kéziratos másolata ismert. Az *Eine kleine Unter-richtung* a pestis tüneteit, megelőzését és kezelését fejtegeti a kor ismereteinek színvonalán. Kyr Paulus, Brassó város hivatalos orvosa 1551-ben ugyanott kiadott *Sanitatis studium* című műve a kor orvosi irodalmában oly gyakori dietetikai szabályokat követve, Galenosz szellemében fogalmazza meg az egészséges élet törvényeit.

A modern orvostudomány eset-megbeszéléseihez (causistica) hasonló Marcellus Squartialupi Kolozsvárt, 1584-ben, valamint a svájci származású Giovanni Muraltus ugyancsak Kolozsvárt, 1589-ben megjelent latin orvosi vitairata. Mindketten Báthory István fejedelem betegségének tüneteit írják le, halálának okát boncolgatják.

Az első magyar nyelvű orvosi vények a XV. század végéről származnak. A XVI. századból, kivéve a csak hírből ismert és valószínűleg szintén kéziratossá Balsaráti Vítus szerkesztette *Magyar Chirurgiát*, az egyetlen átfogó orvosi írás az *Ars Medica*.

Az utóbbi évek kutatásai több, a XVI. század végén, illetve a következő század elején keletkezett magyar nyelvű, töredékes orvosi kéziratról számolnak be. Schultheisz Emil közleményéből ismerjük a XVII. század elejére datált *Testi orvosságok könyve* című munkát, e mintegy 80 lapos, 329 receptet tartalmazó kéziratot, és Vértés András

ismertetéséből tudunk egy, valószínűleg erdélyi eredetű, a XVI. század végén keletkezett vénygyűjteményről. Petényi Borbély Márton 15 receptes kézirata viszont már a XVII. század közepén íródott, az első nyomtatott orvosi könyv, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa* pedig csak a XVII. század végén jelenik meg.

Az Ars Medica

A fenti tények mérlegelése készlet arra, hogy a Lencsés György szerkesztette *Ars Medicá*t előfutár nélküli, méreteiben páratlanul mérész vállalkozásnak tekintsük. A csaknem ezer ívrét lapra terjedő, hat könyvből álló mű az anyanyelvű tudományosság kibontakozása idejének sajátos erdélyi alkotása. Ez az első rendszeres, az emberi test egészére kiterjedő, átfogó ismereteket közvetítő magyar nyelvű orvosi munka.

Az értékes kéziratra először Gulyás Károly, a marosvásárhelyi Teleki Téka akkori őre hívta fel a tudományos közvélemény figyelmét 1913-ban. A mű akkor már mintegy másfél évszázada lappangott a Teleki család könyvtárában. 1940-ben Varjas Béla ismertette, majd 1943-ban bevezető tanulmánnyal ellátva, filológiai pontossággal, betűhűen kinyomtatta a címlap és előljáró beszéd nélküli, mintegy 25 lappal csokkult kéziratot. Tőle származik a *XVI. századi magyar orvosi könyv* elnevezés is.

Varjas nem tudott arról, hogy a könyvnek a Teleki Tékában egy XVIII. századi erdőszentgyörgyi másolata is létezik, melynek címlapján a kézirat eredeti elnevezése, az *Ars Medica* cím, illetve a szerző neve, Lencsés György olvasható. Erről a másolatról először 1944-ben Alföldy Rezső írt, majd 1956-ban tőle függetlenül Kónya Imre számolt be róla. Végül Farczady Elek és Szabó T. Attila 1961-ben igényes tanulmányban elemezték mind az eredeti kéziratot, mind az erdőszentgyörgyi másolatot, s határozottan Lencsés György szerzősége mellett foglaltak állást, szemben Varjassal, aki csak a mű másolójának tekinti Lencsést.

Az említett tanulmány szerzői egybevetették Lencsés 1577. március 28-án kelt, a beszercei bíróhoz intézett saját kezű misszilis írását az *Ars Medica* eredeti kéziratával, s arra a következtetésre jutottak, hogy mindkettő egy kéztől származik. A mű keletkezési idejét Farczady és Szabó az 1577 körüli évekre teszi, Varjas pedig a század utolsó negyedére. Trócsányi Zsolttal és Lázár Szini Karolával írt dolgozatunkban közöltük Lencsés 1583. szeptember 23-án kelt saját kezű nyugtáját. Erről megállapítottuk, hogy írásának jellege egyező a beszercei bírónak szóló levélen, valamint az *Ars Medica* tisztázati példányán szereplővel.

Jóllehet az utóbbi időben az *Ars Medicára* több tudománytörténeti munka hivatkozik, csupán egy figyelemre méltó adalék bukkant fel: Kovács Ferenc budapesti professzor bizonyította több dolgozatában, hogy Lencsés kéziratának a tüdő és a mellkas megbetegedéseivel foglalkozó fejezeteit J. Fernel neogalenista francia orvos *Universa medicina* (1554) című művéből vette.

A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet orvostörténeti tanszéke keretében végzett kutatásaink több irányúak voltak. Trócsányi Zsolttal és Lázár Sz. Karolával előbb új adatokat kutattunk fel Lencsés életútjáról. Igyekeztünk megállapítani az *Ars Medica* forrásait, s a benne foglalt informatív anyag értékét, viszonyát a kortársi tuda-

mányossághoz végzős hallgatóink államvizsga-dolgozatai segítségével mértük fel.

Első nyomtatott közleményeinkre felfigyelt Fóris Zoltán szatmári orvos. Ő találta meg és azonosította az *Ars Medica* újabb, eddig ismeretlen, címlap nélküli másolati példányát. A kézirat papírja, a másoló írása egyaránt XVII. századi. Az első kötet az idők folyamán elveszett huszonkét oldalát egy XVIII. századi kéz újrámásolta. Fóris Zoltán megállapította, hogy a XVII. századi másolat eredetileg az erdőszádai Degenfeld kastély könyvtárának állományához tartozott. A családot rokoni kapcsolatok fűzték mind Teleki Sámuelhez, mind az erdőszentgyörgyi Rhédey familiához (említettük, hogy a XVI. századi tisztázati példányt, valamint a XVIII. századi másolatit épp e családok könyvtárai őrizték. Nem érezzük magunkat illetékeseknek véleményt nyilvánítani az újabb másolatról, kétségtelen azonban, hogy az erdőszentgyörgyi másolat és a XVII. századi példány között szoros az összefüggés. Lehetséges, hogy az erdőszentgyörgyi másoló éppen a most talált kézirat alapján dolgozott, vagy mindkét másolat egy negyedik, eddig ismeretlen példány nyomán készült. E feltevésünket arra alapozzuk, hogy mind a XVII. századi, mind az erdőszentgyörgyi példány első kötetének végén olvasható a 26. máj 1610 *Váradini* beírás (ez a Varjas kiadta kéziratból hiányzik), és mind a XVII., mind pedig a XVIII. századi másolati példány VI. kötete jelentős mennyiségű azonos többletszöveget tartalmaz a tisztázati példányhoz képest.

Ars Medica-kutatásainkban kezdettől fogva váratlan akadályba ütköztünk. Sem a szerzőről, sem a műről egyetlen régebbi vagy újabb keletű tudomány-, illetve művelődéstörténeti munka sem emlékezik meg. Egyenesen érthetetlen például, hogy Bod Péter, illetve Weszprémi István, művelődési múltunk és orvostörténelmünk gondos kutatói erről a XVI. században keletkezett, igényes műről nem tudnak. Az évek során erdélyi, valamint budapesti levéltárak anyagában több újabb adalékot találtunk Lencsés életrajzához, melyeket Lázár Sz. Karolával és Trócsányi Zsolttal tettünk közzé. Itt csak közös kutatásaink lényegét foglalom össze.

Lencsés György születési helye, gyermekévei, tanulmányai ismeretlenek. Ilyen nevű hallgató egyetlen általunk hozzáférhető európai egyetem anyakönyvében sem szerepel. Nemesi volta kétségtelen (bár oklevelét nem találtuk meg), a hivatalos okiratokban ui. „nemzetesnek“, „tekintetesnek“ nevezik, ez a cím pedig csak nemesnek járt ki. A *Várad*i előnevet viselte. A besztercei bíróhoz szóló leveléből kiderül, hogy 1577-ben Bocskay Erzsébetnek, Báthory Kristóf fejedelem feleségének „fő hoppmestere“. E hivatalában megmarad Bocskay Erzsébet haláláig, majd férjét szolgálja ugyanebben a minőségben, amint az 1581. március 25-én kelt beiktató levél tanúsítja. Báthory Zsigmond kiskorúsága és uralkodása idején Lencsés továbbra is az udvar szolgálatában marad.

Ami élete további részleteit illeti, Veress Endre adatai alapján már Varjas Béla jelezte, hogy 1583 májusában Lencsés György „fő konyhamester“ (főudvarmester) részt vesz abban a nemesi kíséretben, mely Báthory Grizeldiszt, Kristóf lányát Krakkóba kíséri Zamojszki János lengyel kancellárral való esküvőjére. Egy 1587-ben kelt atestatum a fejedelmi kincstár számvevőjeként (*exactori rationum principis*), egy másik, 1591-ben kiadott adománylevél fejedelmi számvevőként (*praefectus rationum nostrarum*) emle-

geti. 1589—93 között több, a szászok adóiról szóló nyugtát a fejedelem után elsőként Lencsés György ellenjegyezte. Az ország és Báthory család szolgálatában szerzett érdemeire való tekintettel 1581-ben megkapja a gyulafehérvári hegyen a Salgó nevű birtokot, két évvel később pedig megígérik, hogy 16—20 jobbágyot adományoznak neki. Újabb év múlva a Bihar megyei kabláspataki, majd 1591-ben az udvarhelyszéki karácsonyfalvi birtok tulajdonosa lesz.

Valószínűleg ő az a „Dominus Lenczius“, aki 1581 májusában Marcellus Squartialupi orvossal Rómában tartózkodik. Az olasz orvos egy, a mondott év májusában kelt levelében arról számol be, hogy „Dominus Lenczius“-nak hólyagbántalmái miatt éjszakai elviselhetetlenek, nappalai azonban tűrhetőek, nem ágyban fekvő beteg.

1577 előtti lakhelyét nem ismerjük, viszont az 1581-ben kiadott és idézett atestatium arról tudósít, hogy akkor már hosszabb ideje állt Báthory Kristófné szolgálatában. Ezért tételezhetjük fel, hogy 1576 előtt Váradon lakott a későbbi fejedelemmel együtt. Várad mellett — mint említettük — birtokai voltak, s nemesi előneve is a Körös-parti várost idézi. Szabó T. Attila szóbeli közlése szerint a birtokában lévő adatok azt tanúsítják, hogy Lencsés gyakran utazott Gyulafehérvár és Nagyvárad között. Halála idejét Szamosközi István jegyezte fel az udvar eseményeit megörökítő töredékes írásában. Eszerint Lencsés 1593. május 6-án halt meg. Az adat hitelessége mellett szól, hogy ettől kezdve neve az okiratokban csak utódai és nemesi háza kapcsán fordul elő.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Lencsés közel tizenhat évet töltött fejedelmi szolgálatban mint magas rangú hivatalnok; vagyonilag, rangban és tekintélyben az előkelőbb megyei nemességgel állott egy sorban.

A szerzőség kérdése

A fenti adatok ismeretében kétség támadhat bennünk: ez a magas rangú udvari hivatalnok lenne az *Ars Medica* szerzője?

Varjas, mint említettük, az erdőszentgyörgyi másolat címlapját nem ismerte, s a XVI. századi kézirat egy bejegyzése alapján („*Ez orvosságot én, Lencsés György megpróbáltam és igaznak találtatott*“), Lencsést csak a mű másolójának tekintette. Az újabb adatok tükrében e feltevés tarthatatlan. Lencsésnek épp udvari tisztségével-rangjával összeegyeztethetetlen a másolói minőség. Egyre több érv sorakozik fel viszont szerzősége mellett. A legfontosabb az erdőszentgyörgyi másolat címlapján olvasható, félreérthetetlen állítás, amely (mai átírásban) így szól: „*ARS MEDICA, azaz olyan könyv, melyben mindenféle nyavalyák ellen, melyek szoktak történni az emberi testben, sok hasznos és gyakorta megpróbált orvosságok találtak, melyet először összeszedetettt tudós embereknek observatiójokból Lencsés György Váradon, 1610 esztendő 26 mayi.*“ (Ezt követi az a bejegyzés, hogy erről 1757 januárjában Erdőszentgyörgyön Z.J.S. újabb másolatot készített.)

Farczady és Szabó a tisztázati példány és Lencsés kéziratának azonosságát megállapítva, arra a következtetésre jutnak, hogy az *Ars Medica* kéziratának 1570—1610 között több változata keletkezhetett. A Varjas-féle kézirat valószínűleg Lencsés orvosi könyvének első, eredeti tisztázati példánya, az 1610-es pedig szintén az ő kiegészítései, kihagyásai figyelembe vételével készült „szerkesztmény“. Levéltári adataink,

valamint a most talált erdőszádi másolat — bizonyos módosításokkal — megerősítik e feltevést. Kétségtelen, hogy az *Ars Medica* több változatban és másolatban létezhetett, de az 1593 utániak nem származhattak Lencséstől — hiszen ismerjük halála időpontját. Megválaszolatlan azonban a kérdés: mit jelent akkor az erdőszentgyörgyi másolat címlapján, Lencsés nevének említése után, az „1610 esztendő 26 mayi“ beírás?

Meggyőződésünk szerint az év, hó és nap pontos megjelölése az újabb másolat megkezdését vagy bevezését jelzi. Erre utal az a már említett tény is, hogy ugyanez a dátum szerepel a XVIII. századi, valamint az újonnan talált XVII. századi másolat első könyvének végén (hiányzik viszont a Varjas kiadta kéziratban). Az erdőszentgyörgyi másolat címlapján a dátum külön sorban szerepel, mint egy nyomtatott könyvben a kiadás éve. Valószínű tehát, hogy az 1610-es másoló nem kívánta megnevezni magát, csak a szerző Lencsés György nevét közli és a másolás időpontját. A XVIII. századi erdőszentgyörgyi másoló is csak nevének kezdőbetűit írja fel a címlapra.

Tényként kell tehát elfogadnunk, hogy az *Ars Medica* Lencsés György alkotása. Jóllehet nevét nem sikerült megtalálnunk a XVI. század első kétharmadában külföldön járt ifjak névjegyzékében, ugyanott több *Georgius Transilvanus* szerepel, s elképzelhető, hogy ezek egyike Lencsés. Ismeretes az is, hogy a XVI. századi egyetemi matrikulákban nem minden hallgató neve jelenik meg (például a Páduát járt Báthory Istváné, a későbbi fejedelemé sem).

Függetlenül attól, hogy sikerül-e nekünk vagy más, nyomunkba lépő kutatóknak megtalálni Lencsés nevét a külföldi matrikulákban, meggyőződésünk, hogy már eleve kizárhatjuk azt a feltevést, miszerint az *Ars Medica* szerzője csupán honi iskolát végzett. Erdélyben a XVI. század második felében túlnyomóan Itáliában tanult, nyelvismerettel rendelkező emberek tevékenykedtek az államapparátusban, s ne feledjük: az *Ars Medica* anyagának zömét latinból fordították, széljegyzetei között gyakran olvashatók görög szavak magyar megfelelői. A XVI. századi orvosi kézirat szerzője tehát csak szakképzett, egyetemet végzett orvos vagy klasszikus műveltségű értelmiségi lehet.

Lencsésnek azonban nem kellett szükségszerűen orvosnak lennie, hiszen a tudománytörténet számos, nem orvos írta orvostudományi műről tud. (Kortársáról, Paracelsusról is nem egy orvostörténész állítja, hogy sosem járt egyetemre, csak orvos apjától tanult.) De különben is a XVI. század orvostudománya, említett filológiai beállítottságánál fogva, aránylag könnyen megközelíthető volt egy képzett humanista számára, ha nem volt is az illető orvos. Így hát Lencsés esetleges nem orvos volta nem zárja ki szerzősége lehetőségét, mint ahogy esetleges orvos volta sincsen ellentmondásban magas udvari tisztségével, hiszen több orvos kortársa (Gyulai Pál, Hunyadi Ferenc stb.) látott el diplomáciai és udvari tiszteket a Báthoryak szolgálatában, Johann Muraltus pedig előbb az erdélyi arany- és ezüsbányák bérlője, majd Mihai Viteazul diplomatája volt.

Más kérdés, hogy mi serkentette Lencsést egy ilyen igényes mű szerkesztésére, s hogy milyen forrásokból merített.

A járványoktól tizedelt, orvosokban szűkölködő XVI. századi Erdélynek égető szüksége volt orvosi népszerűsítő írásokra. (Ne feledjük, hogy csak e század folyamán tizenhárom pestisjárvány dült; ugyanekkor

a vérbaj is fellépett, s annyira terjedt, hogy a század közepén már Brassó, Szeben, Kolozsvár várfalain kívül külön szükségkórházakba — ún. „francia házakba“ — zárták a nemibetegeket; a vérhas, 1566 után pedig a kiütéses tífusz minden évben szedte áldozatait.) Orvosok állandó jelleggel csak a fejedelmi udvarnál tevékenykedtek. Szolgálatukat a fejedelmi családon kívül legfennebb a főnemesség vehette igénybe. A gazdagabb erdélyi városok, például Brassó és Szeben, a XVI. században már hivatalos orvost alkalmaztak, de Kolozsvárt a jezsuiták 1581-ben még arról panaszkodnak, hogy sem a városban, sem a környéken nincs egyetlen orvos, sőt patika sem. Nemesek és polgárok egyaránt „bevált szereket“ kölcsönöznek egymásnak, vényeket másolnak le. A jómódúak legfennebb a borbély-chirurgus segítségére számíthatnak, a nép pedig nemcsak ebben a korban, de még száz év múltán is magárahagyott, s csak a saját népgyógyászati eljárásait alkalmazza.

Lencsés tehát az orvost nélkülözőknek, elsősorban a városi és falusi *írastudó rétegnek* sajnálhatta művét. Mint maga vallja: *„En ezeket nem a bölcs embereknek, kik nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradsággal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle.“* (Az *Ars Medica* első könyvének bevezetője; mai átírás.)

Lencsés „szegény tudatlanainak“ kétségtelenül írastudóknak kellett lenniük, hogy könyve üzenete eljuthasson hozzájuk. E kor fogékony az orvosi és testápolási kérdésekre. A XVI. század második feléből több adat bizonyítja, hogy a reneszánsz eszmék hatására Erdély városaiban közfürdők alakulnak, s a módosabb polgári portáknál „feredőházakat“ találunk. A szász universitas 1562-ben kiadta első sebészceh-szabályzatot követően a század második felében Brassóban, Kolozsvárt, Medgyesén, Segesvárt, Marosvásárhelyt hasonló szabályzattal működő borbélycéhek alakulnak — s az *Ars Medica* szerzője többek közt nekik, a latin nyelvet nem ismerő borbély-chirurgusoknak is hasznos útmutatásokat nyújthattott munkájával. A mű tehát a kialakuló új értelmiségi réteghez szól (hozzájuk fordul a kor „ponyvairodalma“ is a kalendáriumok képében), s ezért tekintjük sajátosan erdélyi késő-reneszánsz alkotásnak, válasznak a kor felvetette egészségügyi kérdésekre. A magyar nyelvű orvosi kézirat ugyanazon felismerésből táplálkozik, mint a kor anyanyelvű szépirodalma; szerzőjének ugyanaz a hite, mint Balassinak: *„Hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne az, ami egyéb nyelven is meg lehetne“* — azaz magyar nyelven is lehet orvosi művet írni.

Gyulafehérvár, ahol Lencsés legalább tizenhat évig tevékenykedett, az idő tájt az erdélyi városok közül a legkedvezőbb körülményeket biztosította egy ilyen orvosi mű fogantatásához. A Báthoryak sok tehetséges ifjút küldtek ki ösztöndíjjal olasz egyetemekre, akik közül többen orvosi diplomával tértek vissza. A XVI. század második felében Erdély és az olasz művelődés kapcsolatai különösen erőteljesek. Az udvarnál tevékenykedő hazai orvosok mellett külföldi orvosokat is találunk, akik többnyire szintén olasz egyetemeken végeztek, és orvosi munkákon kívül egyéb természettudományos kérdésekkel is foglalkoznak (Squartialupi, Muraltus, Blandrata, Mesentius stb.). Gyulafehérvárt ekkor még gyakran megfordulnak a külföldi könyvkereskedők, tarsolyukban a kor

orvosi újdonságaival. Az erdélyi orvosok kapcsolata Itáliával az egyetemi évek befejeztével nem szakad meg; Kovácsóczi Farkas kancellár — képzettsége szerint orvos — például levelezést folytat s orvosi könyveket cserél Mercurialisszal, volt professzorával. Lencsés viszont évekig élt Kovácsóczi mellett, tehát ismeretei nagy részét átvehette.

A szintén orvos Hunyadi Ferenc egyik receptjét maga Lencsés közli művében. Lehet, hogy személyesen ismerte, talán tanácsokat is kapott tőle. Emlegeti bizonyos Józsa doktor receptjét is — ilyen orvost azonban e korból nem tart számon orvostörténelmünk. Valószínű, hogy Bódog Józsáról, az irodalomtörténetből ismert Józsa deákról van szó, az újabb kutatások ugyanis feltárták, hogy könyvtárában számos orvosi könyv volt, s Bódog maga is gyógyítgató. E könyvtárt János Zsigmond elkoboztatta, s az Gyulafehérvárt maradt; ebben Lencsés megtalálhatta Fuchs Leonhard műveit, valamint egy *Humillarum doctororum* (A szegények orvostudománya) című népszerűsítő írást. Lehet, hogy épp ennek a hatására szánta el magát egy hasonló mű megírására.

Brutus János Mihály, a Báthoryak olasz származású, Gyulafehérvárt élt történetírója könyvtárában többek között P. Bayrius olasz orvos műve is megvolt. Bayrius egyike azon kevés kortárs orvosoknak, akiket Lencsés név szerint idéz, de hogy ebből a forrásból vagy máshonnan jutott hozzá könyvéhez — nem tudhatjuk. Brutus és Lencsés személyes kapcsolatának feltételezése azonban kézenfekvő.

Hogy milyen hatással lehetett környezetére az öt évig Erdélyben élt Squartialupi, a sokoldalú humanista és természettudós, azt csak sejtjük. Kétségtelen viszont, hogy Lencsés övele közösen tett római útja nem egy orvosi kérdés megvitatására nyújtott lehetőséget. De maga a római tartózkodás is sok adattal gyarapíthatta Lencsés ismereteit, akár csak a krakkói, hiszen az ottani lengyel egyetemen sok kiváló, humanista műveltségű orvos tevékenykedett.

Gyulafehérvár minden lehetőséget megadott tehát ahhoz, hogy egy XVI. századi orvosi könyv szerzője — saját szavait idézve — „valami jó dologban“ foglalatoskodhassék. Megítélésünk szerint az *Ars Medica* végleges formája, tisztázati példánya Gyulafehérvárt készült (ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az első fogalmazvány még a nagyváradi évekből való).

Feltételezésünk szerint Lencsés gyűjtése kezdetben csupán a környezetében használt népgyógyászati szerek, bevált receptek összeírására szorítkozott, az említett *Testi orvosságok könyve* mintájára. Ezeket aztán beépítette műve gyógyászati részébe, ahol könnyen felismerhetők arról, hogy forrásukat rendszerint megnevezik (barátok, hazai orvosok, népi gyógyszer stb.), s hogy — eltérően az orvosi könyvekből kölcsönzött receptektől — nem jelölik az adagolást. Lencsés valószínűleg ismerte Melius *Herbariumát* is, sőt személyesen is találkozhatott a Váradon nemegyszer megfordult harcias pappal. A kezdeti szerény célt, a vénygyűjtést aztán egyre szélesebb alapokra fektette, míg eljutott a könyv ma ismert formájához — de az is lehet, hogy már kezdettől egy ilyen átfogó mű szerkesztésére gondolt.

A források kérdése

Kutatásaink másik alapvető feladata volt Lencsés forrásainak fel-tárása. Eleve több forrással számoltunk, hiszen maga Lencsés is többes számot használ „tudós embereknek observatiójok“—ról szólva. Olyan, a

XVI. században keletkezett orvosi kompendiumokat kerestünk tehát, melyek Lencsés művéhez hasonlóan az emberi test betegségeinek teljes körképét nyújtják, s ezek közül is elsősorban azokra figyeltünk, amelyek — könyvtáraink tanúsága szerint — már annak idején is hazai olvasók birtokában voltak.

Több éves, a jelentősebb erdélyi könyvtárak anyagát felmérő munkánkban Lázár Sz. Karola összehasonlító vizsgálatai játszottak főszerepet. Meg kellett birkóznunk azzal a nehézséggel, hogy a kor orvosi kompendiumai felépítésükben, szerkesztésükben igen hasonlóak, ugyanazokra az antik szerzőkre hivatkoznak, s egymás szövegét minduntalan átveszik, a forrás jelzése nélkül. Az eredetiség, a szerzői jog fogalma, ahogy ma értelmezzük, a XVI. században még ismeretlen.

Varjas Béla és Alföldy Rezső megállapításából indultunk ki, mely szerint Lencsés különféle könyvekből „cédulázva“ gyűjtötte össze kézírata anyagát. E megállapítást újabb érvekkel támasztottuk alá. A XVI. századi tisztázati példányban például — akárcsak a XVIII. századi másolatban — több cédula elcsúszott, meg nem felelő helyre került. A Varjas kiadta kéziratban egyes fejezetek mellett latin nyelvű szöveg-betoldásokat találunk, melyeket Lencsés valószínűleg kézírata befejezése után másolhatott ki, s már nem volt ideje lefordítani őket. (Latin betoldások már a szövegtestben, de szintén lefordítatlanul, a XVII—XVIII. századi másolatokban is találhatóak.)

Lencsés sokszor hivatkozik ókori szerzőkre, s név szerint is idézi őket, antik idézetei azonban másodkézből származnak. Kortársat csak kettőt nevez meg: P. Bayrius (1486—1558) olasz gyakorló orvost és P.A. Matthiolus (1506—1579) szintén olasz orvos-botanikust. Kézenfekvő volt tehát összehasonlítani kéziratát az említett szerzők műveivel. Mint megállapítottuk, Bayriusból különösen a II. könyvben, a bőrbetegségekkel és a test „szépítésével“ foglalkozó alfejezetekben merít — Bayrius könyve azonban mégsem tekinthető az *Ars Medica* fő forrásának. A Matthiolus művében előforduló növényi szerek fölös számmal megtalálhatók Lencsésnél is. De azonos gyógyszerek a kor majdnem minden orvosi művében szerepelnek — az analógia tehát nem bizonyító erejű. Nagyobb a rokonság az olasz szerző munkájának a mérgezésekről és ellenszereikről szóló fejezete és az *Ars Medica* VI. könyve között.

Lencsés kétszer említi Theophrastust. Ez minden bizonnyal nem az antik szerző, hanem a kortárs Theophrastus Bombastus Paracelsus, akinek tanairól Erdélyben is sokat vitáztak ez idő tájt (az orvos Gyulai Pál és Squartialupi például levélben latolgatják az új tanok értékét). Theophrastus nevét Lencsés mindkét esetben az ún. sympathia-tenra alapozó gyógyszerek esetében idézi; ezért hisszük, hogy Paracelsusról van szó. Szerepel az *Ars Medica* gyógyszerei között az antimonium is, ami még nyomósabb érv, hiszen a paracelsusi iskola bevezette antimonium körül mintegy másfél századon át csatáztak Európa orvosai.

Továbbhaladva a Kovács Ferenc mutatta mezsgyén, az *Ars Medica* egyes fejezeteit rendszeresen összehasonlítottuk Fernel francia orvos *Universa medicina* című művének megfelelő részeivel. Kétséget kizáróan megállapítottuk, hogy a hat könyvből négy (I., II., IV. és V.) a tünettan, elkülönítő kórisme, kórjóslat, kórszármazás vonatkozásában szöveghűen követi Fernel művének egyes fejezeteit, sőt még az ott szereplő idézeteket is megtartja. És ha még kételkedtünk volna, hogy az erdélyi szerző kéziratának egyik fő forrása Fernel, meggyőződött az *Ars Medica* I. és IV.

könyve elé iktatott két, egyéni hangvételű előjáró beszéd. Mindkettő szó szerint fordítja a francia orvost, csupán az I. könyv bevezetőjének végén szerepel Lencsésnek mintegy tíz sor saját szövege a mű céljáról.

Kitől kölcsönözte azonban Lencsés könyvének gyógyászati részeit, az életmód szabályozására vonatkozó tanácsokat, az egyes szervek betegségeit megelőző preventív javallatokat, a majd minden fejezetben önálló részként szereplő gyermekkori terápiát, számos betegség leírását (nátha, pestis stb.)? Mindezek ugyanis vagy hiányoznak Fernelnél, vagy a leírás merőben különböző. Több évi kutatómunkával megállapítottuk, hogy ezek a vonatkozások valószínűleg Leonhard Fuchs német orvos-botanikusnak, a neogalenista irányzat hívének a maga korában rendkívül népszerű orvosi tankönyveiből valók.

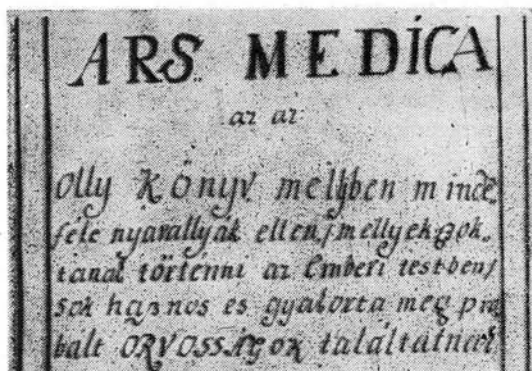
Fuchs könyvei több példányban megtalálhatók a korabeli hazai könyvtárakban. A német szerző orvosi tankönyvei azonban számos, lényegesen módosított kiadást értek meg, s hogy ezek közül melyiket használta Lencsés, azt nem sikerült megállapítanunk. Mi a *De curande ratione Libri VIII.* (Lugdunum, 1548) változatot tanulmányoztuk, mert ez állt rendelkezésünkre, s ebben is megtaláltuk a Ferneltől eltérő, Lencsésnél szereplő részeket, olykor szó szerinti szövegazonosságban, olykor tartalmi egyezésben.

Kutatásaink jelenlegi szakaszában tehát Fuchst tekintjük Lencsés másik fő forrásának. De munkánk e téren nem befejezett, hiszen Lencsés több, különösen terápiás vonatkozású adatát még nem sikerült forrásaival azonosítanunk.

Miben áll az *Ars Medica* eredetisége, ha szerzője — mint láttuk — csak fordít, s legfennebb itt-ott közöl hazai vényeket? Lencsésről is elmondhatjuk, amit Apáczai „maga mentsége“ gyanánt felhoz: „Az óriás vállán ülő kisgyerek olykor messzebb lát, mint maga az óriás.“ A külhoni „óriások“ vállán ülő Lencsésnek lehetősége nyílt messze látni, jól megfontolni, mit válasszon ki forrásaiból, hogy hazai olvasója is megértse és hasznosíthassa. Műve legnagyobb érdeme tehát forrásainak megválogatása, szerkesztésének népszolgálati szempontja.

Beszédesen vall erről az is, hogy miből válogat Lencsés. Bayrius és Matthiolus gyakorlati szellemű, rövidre fogott betegség-leírásokat tartalmazó, gyógyászati vonatkozású műveiből, s Fernel és Fuchs, a kor ismert neogalenistái könyveiből. (Ez utóbbiakat név szerint nem említi, feltehetően azért nem, mert kora más szerzőihez hasonlóan ő sem tartja szükségesnek számot adni, kitől mit vett át.) Egyik szerző sem tartozik a skolasztikát ostromló úttörőkhöz, de a szövegelemzésben elvesző, a valóságtól eltávolodó, filologizáló orvosokhoz sem. Lencsés azonban velük szemben is fenntartásokkal él: kihagyja írásaikból a bonyolult élettani és bonctani elemzéseket, csak a tünettant veszi át, s még itt is mellőzi a nehéz fejtegetéseket. Válogatás közben mindig erdélyi olvasójára gondol. Eltekint a költséges, nehezen beszerezhető gyógyszerek ismertetésétől, s meglepő, milyen kevéssé fogékony a korában még ugyancsak divatos misztikára. Művében külön fejezet foglalkozik a felnőttek és külön a gyermekek betegségeivel, amely szempont — Fuchs nyomán — abban a korban Európa-szerte csak a legmesszebb látó orvos-szerzőknél jelenik meg.

*

Itt nincs terünk az *Ars Medica* tulajdonképpeni orvosi anyagának vázlatos bemutatására sem. Az elhamarkodott ítélet kockázata nélkül annyit mégis elmondhatunk, hogy Lencsés könyvének adatbősége még másfél évszázad múlva is páratlan a magyar nyelvű orvosi irodalomban. Ugyanakkor bármelyik fejezetét olvassuk, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy — a betegségek tünettanát és kezelését illetően — igényességben nem marad el egyetlen nyugati példaképe mögött sem.

A teljességre törekvés jellemzi Lencsés művét. Talán ez az egyik ok, ami miatt a XVII. század mostoha körülményei közepette ez a kivételes szakértelemmel, rendkívüli gonddal megszerkesztett kézirat az ismeretlenségbe süllyedt, nem került nyomtatásban az olvasók kezébe. Bármennyire reálisan igyekezett is felmérni Lencsés kortársainak általános ismereteit és érdeklődését, az *Ars Medica* orvosi közlései ezek számára mégiscsak túl tömények, túl szakszerűek lehettek. Pápai Páriz Ferenc, az Európát járt, kitűnően képzett orvos biztosa ismerte mindazt, amit Lencsés írt. A *Pax corporist* azonban elsősorban a falvakon élő „ügyefogyott szegényeknek“ szánva, ő csak a legismertebb betegségeket sorolta fel, szűkszavúan szólt a tünetekről, nagyobb teret szentelt a gyógyászatnak, s ide szervesen beillesztette a hazai népi gyógyászat használatát „közönséges“ orvosságokat. Ezzel — jó lélektani érzékkel — olvasójának mintegy kapaszkodót nyújt az ismert fogalmakba. A visszhang nem maradt el: a *Pax corporis* még szerzője életében négy, a XVIII. században pedig újabb három kiadást ért el. Lencsés műve viszont a maga gazdag, de újszerű anyagával valószínűleg nem talált elegendő számú értőre az erdélyi kortársak körében. Valljuk be, több ez a könyv, mint népszerűsítő mű; tudós írás ez a javából.

Stefan Zweig írja, hogy az elsőszülöttek feláldozását követelő kegyetlen bibliai törvény hajdan test szerint valósult meg, a maga véres valóságában — ma pedig szellemileg. Az úttörők sorsa az elfeledés, és Lencsés ilyen, a feledés oltárán feláldozott elsőszülött volt. Az immár négy évszázados történelmi igazságtalanságot jóvá kell tennünk. A munkát Varjas Béla kezdte meg, Farczady Elek és Szabó T. Attila folytatta, s a mi nemzedékünk feladata az *Ars Medica* szerzőjét arra a magaslatra emelni, mely megilleti őt tudományos múltunk történetében.

Spielmann József

A determinizmus védelmében

Régi, kedvenc témáját írta meg Balázs Sándor, ezúttal mintegy 12 ívnyi terjedelmű könyvben. A célszerűség marxista igényű értelmezése már előző munkájában (*Az optimizmus védelmében*) jelentős funkciót töltött be; az volt a rendeltetése, hogy a józan optimista mértéktartást módszertanilag megalapozza. Persze, ebben az összefüggésben a célszerűség-problematika természetesen leszűkült, már csak azért is, mivel itt a célszerűség kizárólag mint determinációs forma válhatott a vizsgálódás tárgyává, sőt ilyen vonatkozásban is csupán bizonyos fokig. Miként ezt az *Elmélkedés a célszerűségről** meggyőzően tanúsítja, Balázs Sándornak ezzel kapcsolatos mondanivalója jóval gazdagabb, sokrétebb, átfogóbb, sem hogy ebbe a leszűkített keretbe beleférhetett volna. Tegyük is hozzá mindjárt, hogy ezt a mondanivalót valóban a szerző egyéni gondolatai, önálló meglátásai és következtetései hordozzák.

A Balázs Sándor első két könyve kapcsán elhangzott kritikák jó része nem értette meg — és így nem is méltányolta — a szerző valódi szándékát, azt tudniillik, hogy a szóban forgó problémáról egyénileg átgondolt, önálló álláspontot kíván kifejtetni. Igaz, erre a félreértésre bizonyos fokig maga a szerző ad alapot: érvelési módjával olykor valóban azt a látszatot kelti, mintha az adott kérdésben az egyedül lehetséges, illetve helyes megoldást tárná az olvasó elé. Holott valójában nem így van, hiszen tudatosan az egyéni hozzáállás lehetőségeit kutatja.

A szerző már könyvének elején szükségesnek tartja az olvasó tudtára adni, hogy a célszerűség tartalmának és terjedelmének megítélésében a marxista teoretikusok körében korántsincs egyöntetűség. Egyesek ezt a jelenséget kiterjesztik az egész szerves világra; mások csupán annak egy részére; ismét mások kizárólag a társadalmi folyamatok körére korlátozzák. Ő maga azzal próbál hozzájárulni a célszerűség fogalmi tisztázásához, hogy a finalitás kategória jelentéstartalma, illetve használata alapján a célszerűség három formáját különbözteti meg: a célszerűség lehet valamilyen eredményhez vezető tevékenység; lehet eredmény; és lehet a cél jelenléte a tevékenységben. Véleménye szerint az első két jelentést, amely az oksági kapcsolat viszonylagos végpontjának a finalitását jelöli, meg kell különböztetni a célszerűség szűkebb tartalmától, vagyis a harmadik formától, amelyet valóban a cselekvés tudatos céljának jelenléte határoz meg. Az előbbi kettő az élő természetben végbemenő folyamatokat jellemzi, az utóbbi sajátosan az emberi világ tartozéka.

Már maga a többértelműség is tagadhatatlanul a szóban forgó jelenség összetettségére, bonyolultságára utal. Ám a célszerűség problematikussága a téma ki-

* Balázs Sándor: *Elmélkedés a célszerűségről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.

bontása során mutatkozik meg igazán. Bár a szerző a rá jellemző biztonsággal, céltudatossággal, szigorú logikai rendszerességgel és meglepő könnyedséggel fejti ki mondanivalóját, valójában mindvégig elmélkedik, töpreng, választ keres a cél-problematika megannyi kérdésére, gondolkodó énjét vallatja. Nem rejti véka alá a nehézségeket; ellenkezőleg, ő maga nyitja rá az olvasó szemét a jelenség több-arcúságára és az ebből származó elméleti buktatókra. Úgy tűnik azonban, hogy a témaválasztásból eredő legfőbb nehézséget ő maga sem tudatosította kellő mértékben. Hiába határozta el ugyanis a tudatos célt hordozó célszerűséget az élő természetben is megfigyelhető célszerű folyamatoktól, belső mechanizmusaik szempontjából ezek mégiscsak rokon jelenségek. (Egyébként, mióta az élő szervezet viselkedését a kibernetika elvei alapján értelmezik, azóta a finalitás kategóriája polgárjogot nyert a biológiában is.) A célszerűségről való elmélkedés ilyenképpen, akarva-akaratlan, egy sajátos „Janus-arcúsággal” találja magát szemben, aminek egyértelmű kibontása logikailag lehetetlen. Ha létezik cél nélküli célszerűség, a célt hordozó folyamat már nem egyszerűen célszerűség; ám, ha ez utóbbiban ugyanolyan sajátos oksági viszonyok érvényesülnek, mint az előbbieken, akkor mégiscsak a célszerűség általános kategóriájába kell sorolni.

Balázs Sándor nem alternatívaként fogalmazta meg önmaga számára a kérdést, hogy a célszerűségről elmélkedjen-e vagy az emberi célról. Nem is fogalmazhatta meg, mert ő nem annyira az ontológia, mint inkább a metodológia síkján közelít a problémához. Őt nem a cél mint sajátos létviszony, hanem a célszerűség tartalma foglalkoztatja. Mindemellett az emberi cél mint autentikus célszerűség-forma nemcsak hogy helyet kap a könyvben, de a vizsgálódás alapvető koordináta-rendszerévé lép elő. Ebben a szembesítésben a célszerűségnek kétszeresen is színt kell vallania. Egyrészt fel kell fednie, hogy a cél, a szó tulajdonképpeni értelmében, sajátosan emberi jelenség, s mint ilyennek a természetre való kiterjesztése tudományos szempontból megengedhetetlen; másodszor, el kell árulnia, hogy valóságos célt hordozó alakjában is végső soron ugyancsak oksági folyamatnak bizonyul; világa, noha emberi jelenség, nem a determinizmus közegén kívül, hanem éppen azon belül helyezkedik el.

Joggal nevezhetnők Balázs Sándor könyvét a finalizmust minden oldalról leplező és pellengérré állító filozófiai vádiratnak. A szerzőnek kivételes érzéke van ahhoz, hogy a finalista szemléletet mindenütt tetten érje: kísértő szellemét nemcsak legrejtettebb és legfinomultabb formáiban képes felfedni, hanem még ott is, ahol csupán mint veszélylehetőség van jelen.

Összetevő mozzanataira bontva, a céltartalmú célszerűség fentebb jelzett el-lentmondásossága, ha nem is tűnik el, de legalábbis annyira elhomályosul, annyira távoli lesz, hogy meghatározott keretek között jóformán el is hanyagolható. Ráadásul, amennyiben ez a „bonctani” művelet főként a folyamat determinista jellegének bizonyítása érdekében történik, az elemzés időlegesen elvonatkozthatat a sajátosan ontológiai kérdésfeltevéstől.

Az ontológiai szempontot azonban csupán viszonylagosan lehet felfüggeszteni a célszerűség sajátosan emberi modelljének vizsgálatában. A teleologikus szemléletre a tudományos szempontból megengedhetetlen extrapoláció tényét csak akkor lehet hitelesen rábizonyítani, ha az emberi tevékenység önálló ontológiai státusának igazolása és azonosítása már megtörtént. Az elemzés ennek a követelménynek eleget téve, felfedi ugyan a célszerűség-értelmezés már jelzett kétarcúságát, de ez a kettősség helyiel-közzel az ontológiai és a metodológiai szempont megkettőződéséhez, sőt viszonylagos szembekerüléséhez vezet. A determinizmus szempontjából a cél ontológiai sajátossága közömbössé válik, hiszen amennyiben a

célokban az objektív szükségletek öltének eszmeileg körvonalazott alakot, a jelenség lezajlásának módja, vagyis mechanizmusai szempontjából, az úgynevezett „cél nélküli“ és a céllal telített célszerűség között alapjában véve semmilyen minőségi különbség nincs. Igaz, a szerző nem tér ki a teleológiai stratégiák problémája körül gyűrűző, jelenlegi vitákra, de a kibernetikai célszerűséggel több ízben is foglalkozik (lásd a könyv 5. és 6. fejezetét), tehát minden bizonnyal figyelemmel követte őket. Nos, a szóban forgó viták során a kibernetikai cél és az emberi cél azonosága, illetve rokonsága mellett kardoskodó érvek joggal intenek arra, hogy az ontológiai szempontot időlegesen kikapcsoló módszertani megközelítésben a két-fajta célszerűség többé-kevésbé összemosódik. Mindebből számomra az a következtetés adódik, hogy a finalitás formáinak megkülönböztetésén túl a célszerűséget és a célt is el kell viszonylag határolni egymástól: a teleológia feltételezi a finalitást, de nem azonos azzal. Amennyiben ezt az elhatárolást nem végezzük el, nehézségekbe ütközik az emberi és állati, a spontán és tudatos viselkedés megkülönböztetése, a szükségszerűség és szabadság közti történelmi határ megvonása. Mert végtére is mi jogosít fel bennünket arra, hogy az élő természetben célnélküliségről, szükségszerűségről, ösztönösségről beszéljünk, a társadalomban pedig célokról, szabadságról, tudatosságról, ha az állati viselkedés és az emberi magatartás végső soron ugyanolyan, vagy legalábbis egymással igen közeli rokonságban álló mechanizmusokra vezethető vissza?

Az emberi célszerűséget az teszi ontológiailag önálló, sajátos jelenséggé, hogy objektum—szubjektum viszonyt hordoz. Ezt a természeti objektivitásra épülő, de a maga nemében különleges, viszonylag önálló létszférát a szerző ugyancsak a determinizmus színeképbontó prizmáján keresztül kísérli meg olvasóközönségbe hozni. Ebben a fénytörésben objektum—szubjektum azonossága, illetve egysége részfázisok diakronikus egymásutánjaként jelenik meg, és ezzel a céltevékenységet az objektumtól az objektum felé tartó mozgásként vetíti elénk. Ám a szerző elemzése nem hagy kétséget aziránt, hogy a végpontban objektíválódó új minőséget nem lehet másként magyarázni, csakis a szubjektum közbeiktatódásának eredményeként. Érdemes felfigyelni erre a gondolatra, hiszen ez a marxista társadalomontológia egyik, újabban sokat vitatott, sarkalatos pontját érinti, tudniillik a szubjektum szerepének problémáját. Ennek az ontológiailag alapvető szempontnak a fel- és elismerése, még ha bizonyos mértékig megkérdőjelezi is az objektum—szubjektum egymásutániségét egyértelműen posztuláló determinista érvelés jogosságát, a szerzőt azoknak a sorába állítja, akik a marxizmus strukturalista értelmezésével szemben az emberi tevékenység tudatos, teremtő erejét vallják: akik a marxi társadalomontológiából szükségszerűen fakadónak tekintik azt a következtetést, hogy az ember képes a maga saját, valóban emberi világát megteremteni. Persze Balázs gondolatmenetéhez hozzá kell tenni, hogy az *objektum—szubjektum—objektum* (szükséglet—cél—eredmény) képlet módszertanilag is egyoldalúan leegyszerűsíti az ontológiailag ellentmondásos folyamatot, hiszen az objektum — így vagy úgy — egyidejűleg szubjektum-mozzanat is (a szükséglet mindig valakinek vagy valakiknek a szükséglete). Vagyis a kiindulópont nem egyértelműen az objektum (ilyen nincs is), hanem a objektum belső ellentmondása, tehát tagadása tulajdon szubjektum-mozzanata által.

Kár, hogy Balázs Sándor gondolatmenetének egészében a jelzett ontológiai sík csupán kitérőnek számít. Ő következetesen a címben jelölt problematikához tartja magát: a célszerűségről kíván elmélkedni, és nem magáról a célról, vagyis a célfolyamatot inkább módszertani oldaláról kutatja. Pedig ha az ontológia síkján tovább halad, bizonyára felfigyelt volna arra, hogy a cél valójában csak

egyik oldalával kapcsolódik ahhoz a tartalomhoz, amelyet a célszerűség fogalma jelöl; a másik oldala túlmutat ezen.

Balázs Sándor éles szemmel felfedezi a célban az egyéni meghatározottság mozzanatát, de már nem gondolja végig az ebből fakadó további, a célirányos emberi tevékenység összetett, ellentmondásos természetére vonatkozó következtetéseket. Ezért történhet meg aztán, hogy néhány gondolattal odébb a cél és öncél egyértelmű és éles elhatárolásával, ez utóbbi kategorikus elutasításával ellentmondásba kerül előbbi állításával. Holott a valóban emberi cél egyszersmind az egyéniség önmegvalósításának az eszköze is, és mint ilyen egyúttal öncél. Persze, mindez már nem annyira a célszerűség metodológiájához tartozik, mint inkább a célontológia problémaköréhez. Am módszertanilag sem teljesen érdektelen, sőt úgy vélem, hogy az elidegenedett társadalomra jellemző objektív meghasonlás, objektum és szubjektum, társadalom és egyén, spontaneitás és tudatosság közötti lényegi hasadás, összefüggésük visszajára fordulása a célszerűség mechanizmusaira is rányomja a maga sajátos bélyegét. Gondolok többek között arra a sajátos torzulásra, amely a társadalom tagjainak céltudatos törekvéseit egoizmus és altruizmus hamis, de elkerülhetetlen alternatívájában állítja szembe egymással. A szerző kétségkívül utalhatott volna azokra a dilemmákra, amelyeket meghatározott történelmi feltételek között az emberi célszerűség menthetetlenül magában hordoz.

Balázs Sándor könyve tulajdonképpen nem más, mint a finalitás módszertani anatómiája. Eligazít bennünket mindazokban a kérdésekben, amelyeket a célszerű folyamatok determinista megértése szükségképpen felvet. De egyszersmind több is ennél. Egyéni kísérlet arra, hogy a célirányos emberi tevékenység szerkezeti képletét felvázolja. A próbálkozás számos értékes megfigyelést, egyéni megfigyelést eredményezett, de legfőbb érdeme maga a kérdésfelvetés. Ez a célkitűzés azonban meghaladja azokat a kereteket, amelyeket a célszerűség tárgyköre szükségképpen megszab. Így akármennyire is széles horizontú az az áttekintés, amelyet kínál, a vizsgálat nem képes a célfogalom tartalmát valamennyi dimenziójában egyaránt megragadni, már csak azért sem, mert ez egy olyan további szintézist igényel, amely most már a célt mint önálló létviszonyt, mint a totalitásban jellemzett emberi tevékenységnek sajátos, meghatározó jegyét fogja fel. Ebben a további megközelítésben a cél és célszerűség — a teleológia és finalitás — elhatárolódása a meghatározó, a döntő mozzanat. Ha tovább akarjuk vinni — és feltétlenül tovább kell vinni — ezt a gondolatmenetet, amelyet Balázs a célszerűség elemzésével megkezdett, akkor most már abból kell kiindulnunk, hogy a célszerűség, vagyis az anyagi javak termelésének birodalma, csupán alap, amelyen kivirágozhat az igazi emberi szabadság világa. Itt az ember, mint szubjektum, maga emelkedik majd céllá. Ez a távlat korántsem utópia, hiszen az emberi tevékenység ontológiai sajátosságából következik, abból tudniillik, hogy ez a tevékenység az önmagáért való lét világának hordozója. Olyan döntő sajátosság ez, amelyet módszertanilag sem lehet elhanyagolni, mert akkor a cél könnyen utilitarista értelmet kaphat.

A társadalmi szükségsszerűség végső soron a társadalmilag rendelkezésre álló idővel való célszerű, ésszerű gazdálkodás problémája. Az egyén álláspontjáról nézve ennek a kérdésnek mindig két oldala van: egyfelől a társadalom számára hasznos munkában eltöltött idő, másfelől saját képességeinek fejlesztésére, sokoldalú kibontakoztatására fordítható idő kérdése. Az előbbiben a cél elsősorban mint célszerűség van jelen, az utóbbiban mindenekelőtt mint öncél.

Sztrányiczki Gábor

Guillevic, a kitűnő francia költő, amikor lefordította Füst Milán *Öregség* című versét, azt mondta: „Vannak katedrálisok, amelyek szavakból vannak építve.“ Ez a katedrális-jelleg, ez a fenségesség összefügg Füst Milán költészetének komor hangvételével, melyet már kortársai is észrevettek. Halász Gábor az „intonálás mélyebb lélegzetéről“ írt, Karinthy Frigyes pedig így jellemezte: e „komor és tragikus látás: illúziók nélkül való“; Kosztolányi szerint „vijjogó kétségbeesése eleve kizárt minden könnyút vagy esetlegest“, Radnóti Miklós „hősi szomorúságot“ érzett Füst Milán verseiben.

A költő sohasem áltatta magát az életben, tudta, hogy a szép világ nem az övé (*Levél a réműletről*); az életét egy lefutó csillaghoz érezte hasonlóknak. Tudta, hogy „idegen“ a földön, mely „fagyos és sötét“. S a szíve megtörtett: „Szív voltam, tört szív, emberek!“ (*Barátaimhoz*) A föld fagyos, hideg, borzongató hely az emberi lét számára — írja *Tél* című versében —, s ennek didergető voltát még inkább kiemeli azzal, hogy elmondja, mennyire vágyik ő a melegre: „S képzeld el ezután, hogy itt jártam én, vedd szívem melegét...“ *Szellemek utcaja* című versében arról vall, hogy életének jelentős részét komor hangulatban töltötte el, elfordul a világtól, mert „minden ellenemre van“; később e komor tónus mellé a kedves, szép emlékeket is felidézi, kontrasztképpen.

Ellentétben szerkeszti *Levél Oidipusz haláláról* című versét: a gyásszal teli, a hangos sírás és jajongás hangjait hallató komor első rész után arról szól benne, hogy vannak „könnyű, dajna nők“, kik nem gyászolnak, kik nem a halálra gondolnak, hanem az életre, a szerelemre, a gyönyörrre. Nekik olyan a világ, mintha Oidipusz nem is halt volna meg, mintha rájuk nem vonatkozna a gyász kötelessége. A vers befejező részében már személyessé válik a hang: igen, kárhozat, őt is a „hetaira“ vont a búvkörébe:

*Övék e föld, mivel a bűn övék. Mit nekik tavasz
szenvedése
s mit a fájdalom!...
...Épp aznap, mikor sirtunk érted: elmerültem
én is. Végeláthatatlan
Gyönyörök szolgája lettem. Sötét tengerek fedik
már tiszta ifjúságomat.*

S a *Barátaimhoz* címzett versében a meggyötört költő úgy érzi, hogy szíve kifürült, nincs benne semmi, mégis a vers vége felé bizakodóbb lesz, s így szól:

*Ne nevesetek rajtam. Csillag voltam, szerencsétlen
siető!*

Karinthy Frigyes a Füst Milán-versekben levő erőteljes fényhatásokról ír tanulmányában: „Sötétséggel és fénnel szeretne kifejezni mindent.“ Ez

V. L. KRASNASESCHI: Alexandru Claudián și sociologia erorii. — *A Sínteze sociologică* című, igényes sorozat kötetei sokirányú tájékoztatást kínálnak a mai szociológia ágairól, irányzatairól és eredményeiről. Ebben a gyűjteményben jelent meg V. L. Krasnaseschi tanulmánya is Alexandru Claudiánról, a haladó román társadalomkutatás — nem eléggé ismert — még nem eléggé méltányolt — képviselőjéről. A szerző a tanítvány hűségével és kompetenciájával nyúlt a témához; könyve az életrajz és a tudományos portré sajátos egysége, amelyet a mester iránt érzett szeretet melege fűt. Krasnaseschinek sikerült az egykori iasi-i egyetemi tanár sajátos helyét és szerepét Románia bölcséleti és társadalmi gondolkodásában hitelesen bemutatnia. Claudián életművében főként a filozófiai irányzatok, a megismerés, illetve az irodalom szociológiájának kidolgozására irányuló törekvések a jelentősek, e területeken valóban úttörő munkát végzett egy olyan időszakban, amikor az ilyen természetű kutatások még nem nyertek teljesen polgárjogot. Vizsgálódásaiban — mutat rá Krasnaseschi — Claudián sajátos módszertant alkalmazott: vizsgálta mind a történelmi szempontból változó gazdasági, társadalmi és szociálpszichikai tényezőket, mind a kevésbé változó emberi adottságokat. Ebben az optikában elemezte Platón, Locke, Hume, Berkeley, főként pedig Auguste Comte felfogását. (*Editura științifică, 1972.*)

GYÁRFÁS MIKLÓS: Madách színháza. — „Kétféle dramaturgia küzd egymás ellen a világpiacon. Mind a kettőnek megvannak a maga sikerei, hívei és esztétái. A színház természetéből, a közönség válto-

TÉKA

zatos igényéből és igénytelen-ségéből következik, hogy a »kétszerkettő« szindarabokból több fogy, mint a gondolat-sorokat hordozó matematikai játék-építményekből.“ Gyár-fás Miklós, a neves drámaíró és színházi ember ebben a koordinata-rendszerben szól saját színpadi emlékeiről, színházesztétikai következtetéseiről, de mindenekelőtt Madách drámáiról. Gyárfásnak ugyanis határozott meggyőződése, hogy „évszázados tévedés“ elvitat-ni Madáchtól a „jó drámaíró“ minősítést. „A *Csak tréfa* kon-vencióellenessége, úgynevezett zavarossága nem más, mint szembehelyezkedés az »eukli-deszi« dramaturgiával, a *Férfi és nő* lélektani bravúrjai moder-nebbek minden korabeli példának állított drámaépítés-nél. Nem tudta a mesterségét Madách? Úgy nem tudta, ahogy egy matematikus nem tud kavicsokkal számolni, ha gondolatai elragadják a vég-telenbe.“ (A szerző ebbe a „ma-tematikusi“ sorba állítja Vö-rösmartyt, Csokonait, Tamási Aront, sőt — szembeszállva a közhiedelemmel — Molnár Fe-rencét is.) A *tragikus irónia színháza* című tanulmány Az ember tragédiája részletekbe hatoló értelmezésével kísérle-tezik. A kötet legterjedelme-sebb darabja a *Mária királynő* című Madách-dráma Gyárfás-féle átdolgozása, melyet elő-ször 1970 decemberében mu-tattak be Szegeden. (Szépiro-dalmi Könyvkiadó, 1972.)

LINUS PAULING: Chimie ge-nerală. — Kétszeres Nobel-dí-jas szerző műve ez a könyv, mely világszerte nagy sikert aratott, számos nyelvre lefor-dították. Modern koncepciójú munka, újszerű nézőpontból fogalmazza át az általános ké-mia kérdéseit: a leíró része-ket majdnem teljesen elhagy-va, a fizikai-kémiai jellegű általános törvényszerűségeket domborítja ki. Első fejezetei-

a szemléletmód impresszionizmus-ellenes, a lány, finom színárnyalatok esetlegessége helyett a leg-hatásosabb, legerőteljesebb eszközzel ábrázol: ragyo-gással és feketével. Ez nemcsak a kontraszthatás-sal függ össze, hanem a költő pesszimizmusával is. Füst Milán tudta, hogy „szebben ítéltetett a tört szem itt, mint a ragyogó.“ Érezte a komor színek, tónusok rembrandti erejét és szépségét — ő, aki „durva kezek közt is lágy“ tudott maradni. A *Részeg éjszakát* így kezdi: „A szél lengeti széleid, nehéz sötét...“ S a „nehéz sötét“ komor hangu-latot sugárzó szókapcsolata mellé vágja: „S hol felhőid oszonnak el, egy kis csillag dereng ott s oly szelíd.“ A parányi fény nehezen küzd a má-zsás sötéttel, a rettenetes éjszakával. A *holdhoz* című versében hasonló ellentétést találunk: „Su-gárkévém éjszaka ezért oly feketék.“ A költői re-ménységet meghiúsítja az éj sötétjében elhalványu-ló sugar.

Amikor Sötér István *Négy nemzedék* című antoló-giájában portrét rajzol Füst Milánról, így ír: „Aho-gyan Bartók Béla a klasszikus hangnemekből a pen-tatonba, úgy tört át Füst Milán az értelem vagy az értelmetlenség régi kötéseiből az előreláthatatlan-ság, kiszámíthatatlanság szabadságába.“ Füst Milán nagyon szerette a zenét, a zene látszólag kötetlen áradását, szabályos szabálytalanságát; szívesen hall-gatta Bachot, Beethovent, Wagnert; közeli barátság-ban volt Reiner Frigyesse, Szigeti Józseffel. Ő ma-ga nemegyszer vallott arról, hogy az olyan költő-típust szereti, amelyik a zeneköltőhöz hasonló. Azt írja az *Emlékezés egy ifjú költőre, aki voltam* című, 1927-ben született alkotásában, hogy ezek a költők az indulataikat fejezik ki, azokat, amelyek minden emberi lélekben olykor fellobbannak. Egyszer a „rigó“ szó ihlette meg, s ezt írta: épp egy rigó fűtyült a téli fán; „A rigó, tudjuk, sosem fűtyül télen, már azért sem, mert vándormadár. De mit törődtem én ezzel!“ S így folytatta: „Játszadoni akartam. A havas útnak nincs is sárja tüze. De én énekelni akartam. Szilajul és szabadon, ahogy az indulataim vezettek, úgy. Hadd áradjon, ami áradni akar, s dagadjon, s vigyen el engem olyan messze-ségekbe — bárhova, ahova csak vinni akar.“

Fontos kulcsot adott kezünkbe a költő: megfejt-hetetlennek látszó verseinek valamiféle magyará-zát. Füst Milán játszani akar. Bár nem olyan könnyedén, gyerekes bohósággal játszik, ahogy Kosztolányi, aki élvezte a költői játékot, s árad-nak belőle a játékos szavak, csengő rimek. Komor világot épít magának, s ebben a különös, komor világban jól érzi magát, játszik indulatainak és lá-tomásainak sejtelmes figuráival, irreális helyzetei-vel. Ahogy ezt nagyszerű esztétikai könyvének cí-mével el is árulta: látomásokat és indulatokat keres a művészetben — és saját verseiben is...

A szellemek utcáján indul el Füst Milán, máskor Madrid felé megy mint merengő harcos, violaszín sujtással a köpenyén; Arméniában jár vagy az Arany Partok mentén. Verseiben nincs térbeli és időbeli korlát. A középkorban éppen olyan honos, mint a hellén világban. Egyszer barokk elégiát ír, máskor latin ódát. Pózba merevíti magát — neki

TÉKA

ez játék —, szöveget intéz hallgatóihoz, mint egy prédikátor, mint egy próféta. A legkülönfélébb hangnemből szól az olvasóhoz: egyiptomi sírköve ír verseit, máskor a zsoldárforma monoton, panaszos hangján szólal meg. Ezt a sokszínűséget jelezték kortársai is: Kosztolányi szerint Füst a latin klasszikusokhoz menekül, Vajda Endre szerint pindarosi méltóság és hölderlini átszellemültség van benne, Kardos László vörösmartyas és berzsenyies zenét hall verseiben, Sótér István ódai, ószövegségi, szeltáros kórushangot.

S az a világ, ahol Euméné és Hekabé, Mózes és Oidipusz, Henrik király és Almandol jár a Füst Milán-versekben: valóban a képzelet, a sejtelem, a látomás világa. „Alombéli lángokat“ lát; az „álmok kék királyáról“ ír; s úgy érzi, „jó volt álom mélye meleg köpenyed“. Máskor az „elfeledtek árnyát“ veszi észre. Néhányszor látomásainak fiktív voltára is utal („e képzelt látomás“). Ahogy Vas István mondja, érzéki kísértetvilág jelenik meg Füst verseiben. Ebben a világban az „apokaliptisz száraz köföregete“ zúdul az emberekre. „Az éj ikránkba harap.“ Vagy: „Felbokrosodnak még a falak is.“ E látomásság miatt rokonította Komlós Aladár Pieter Brueghel démonias-különös világával a költő alkotásait, mások pedig Gulácsy Lajos álomvilágával vetették össze...

Füst Milán igényes alkotó volt, az írást nagyon komolyan vette, verseit mindig rostálta. Ez az igényesség — feltételezhetnénk — valamiféle klasszikusan higgadt mondathasználathoz vezet. Ám ez elmentésben állna költői egyéniségével. Füst Milán indulatosan hömpölygő mondatokat ír. Hangja olyan erőteljes, profétaián zengő, szabálytalan, mint a hegyomlás. Olykor „rémítőt kiált“ („Oh némely látomás felér egy ezredévevel!“); máskor gyors kérdéseivel vitázik a világgal („Sietni kell? — És félni? Emberek!“). Mondatait ritkán fogja rendezbe egy-egy állítmány. Legkedvesebb szavai közé tartozik az éj, az éjszaka. („S ma már éjszakám egyetlen teljességem.“) E komor háttérben gyakori a hold. („Az órjás hold, — ily félelmes még sose volt.“) Jellegzetes igéje: a „sir“, de gyakori a „kiált“, „fél“, „hallgat“, „meghal“ is. Kevés jelzót használ. Visszavisszatér a „sötét“: „sötét“ a világ, az ablak, a táj, a tenger, az angyal, a nyár. Legjellemzőbb szavaival: tagad. „Nemet“ mond a világra, „hősi szomorúsággal“, komoran.

Összes verseinek új kiadása* talán tudatosítja végre a szélesebb olvasóközönségben is Füst Milán irodalomtörténeti szerepét, költői egyéniségének, a szolozmás szabadvers mesterének hatását (például a pályakezdő József Attilára, Illyés Gyulára). Remélhető, hogy a költő több igaz értőre talál.

Szekér Endre

ben az anyag alapvető tulajdonságait, az atom szerkezetét és a kémiai kötést ismereti, utána röviden szól a nem-fémes elemekről, majd újabb fizikai-kémiai fejezetek következnek: kvantummechanika és statisztikus mechanika, kémiai termodinamika, kémiai egyensúly. Külön fejezetet szentel a víznek; a továbbiakban az oldatokat és a sav—bázis elméleteket, a redox folyamatokat, az elektrolízist és a reakciókinetikát tárgyalja, hogy végül — a fémekről és a komplex vegyületekről szóló fejezetek s egy-egy rövid szerves kémiai és biokémiai rész után — az elemi részek kémiját és a nukleáris kémiát foglalja össze. Egyetemi tankönyvnek íródott, világos és vonzó stílusban; sok kitűnő ábra és táblázat teszi szemléletessé, s közel száz megoldott feladat és ötszáz gyakorlat szolgálja az előadottak jobb megértését. (Editura științifică, 1972.)

C. BALÁUCEANU—ED. NICOLAU: Personalitatea umană — o interpretare cibernetică. — A könyv az emberi személyiség elemzését adja, az agy kibernetikai modelljén dolgozó kibernetikai pszichológia alapján. A szerzők célja az eddigi kutatások eredményeinek összegezése, mindenki számára hozzáférhető módon. Nem törekszenek teljességre, ez napjainkban lehetetlen is lenne; a személyiség kibernetikai fogalma mindaddig nem egyöntetűen körülhatárolható, amíg a pszichológia sem tud egységes meghatározást adni. Ma, amikor a pszichikum és az egyedi vizsgálata másodrendű a társadalmi élet tanulmányozásával szemben, a személyiség kibernetikai értelmezését adva, modellbe foglalva azt, „ami lényeges az emberi megnyilvánulásokban, az értékeléstől a gondolkodásig és alkotásig“, el kell jutni a személyiség azon tulajdon-

* Füst Milán összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1972.

TEKA

ságainak meghatározásához, melyek egyrészt megkülönböztetik a társadalmi adottságoktól, másrészt azonban jelzik társadalmi meghatározottságát. A kibernetika ilyen irányú alkalmazása jelentős lehet mind a pszichológia, mind a fiziológia fejlődésében, s így az ember társadalmi jellegének tanulmányozásában is. (*Juni-mea*, 1972.)

HORVÁTH ISTVÁN: Tornytó raktam. — Horváth István összegyűjtött verseit veszi kézbe az olvasó, s e költészet mindig érzellemmel és hittel telített lírájában, töprengéseiben és tépelődéseiben, sajátos zenéjében olyan világra talál, amely végül is otthonává lesz. A kötet nemcsak a paraszti világ tükrözése, hanem a faluhoz kötődő költő sorsának rajza is, a költőé, aki hol a nagyvárosban, hol attól távol énekel-i igazát és mondja bajait. A kötet elolvasása után, a versek szépsége és az ebben a kötetben sajátosan megfogalmazott problematika izgalmasága mellett egy küzdelem, egy kitartás példája, és nem utolsósorban a magáratalálásé körvonalazódik az olvasóban. (*Kriterion*, 1972.)

ISAAC ASIMOV: A biológia rövid története. — Merész cselekedet volt a szerző részéről az élettudományok történetének összefoglalására vállalkozni, hiszen csak az utóbbi évtizedekben akkora adathalmaz gyűlt össze ezen a téren is, hogy rendszerezése szinte lehetetlennek látszik. Asimov könnyedén birkózik meg a lehetetlennel: a könyv első felében — a Hippokratésztól Mendelig terjedő részben — stílusa gördülékeny, elemzése mindenre kiterjedő. A továbbiakban, érthető módon, kevesebb alkalma nyílik az aprólékos elemzésre; a rohamos fejlődést mozaikképszerűen

Kurt Lewin és a mezőelmélet

„Az új gondolatot először merő képtelenségnek tekintik, amely még említésre sem érdemes — írja Kurt Lewin egy 1943-as tanulmányában —, aztán jön egy időszak, amikor egy sereg egymásnak ellentmondó kifogást emelnek ellene, például: az új elmélet túl fantasztikus, csupán új szóhasználatot jelent, terméketlen vagy egyszerűen téves. Végül elérkezik az az állapot, amikor szinte mindenki úgy tesz, mintha mindig is ezt az elméletet vallotta volna.“ Ezt a sorsot Kurt Lewin mezőelmélete sem kerülhette el. Lewin gondolatainak sem könnyű az emberi agy tehetetlenségét leküzdeni.

Lewin elméleti hatását kezdetben különösen sok tényező korlátozta. Megértése alapos természettudományos műveltséget igényel, elsősorban a fizika és különösen a matematika legújabb eredményeiben való jártasságot. Lewin elméleti felfogása maga is viták légkörében született: a német egyetemek még külön-külön vívták a maguk sajátos harcát a tudatjelenségek porondján az elavult asszociációs elmélettel. Az első világháború után valóságos testvérharcra fajult az árnyalati különbségeket vitató Gestalt—Struktur—Ganzheit pszichológiák nagykorúsodási ambíciója. Az ifjú „pszichológusok“ ez a kamaszos szembefordulása a nagy ősök tekintélyével — hiszen mindannyian Wundt sokat bíralt „faze-kából“ nőttek ki — volt az a tudományos légkör, amelyben Lewin az akkoriban még tabunak számító kérdésekhez nyúlva, eleinte az asszociációs elmélet „megjavítására“ törekedett. Lewint különösen az emóció, motiváció, kvázi-szükségletek és a pótcselekvés jelensége érdekli. Amikor látta, hogy az asszociációs elmélet korrigálásával sem tud olyan jelenségeket megmagyarázni, amelyek az akaratí folyamatot megszbajkál, új utakat keresett.

Fejlődésébe kora valamennyi jelentős lélektani elmélete beleszólt, a behaviorizmus éppúgy, mint a reflexológia vagy a pszichoanalízis. Rugalmas egyénisége különösen sokat nyert az amerikai behavioristákkal való kényszerű találkozásból. Pontos elemzéseken nevelkedett németes gondolkodása minden tőlük származó értéket befogadott: a gyakorlatiaságot, az operacionálizmust, a pszichológiai valóság igen széles területeit átfogó kísérleti technikát.

Az említett iskolák mind egy-egy gondosan vizsgált, de kiemelt részletre alapoztak, s egzaktásra való törekvésükben így vagy úgy leegyszerűsítettek sajátos pszichológiai összefüggéseket. Lewin a gondos elemzés, fogalmi tisztázás és tudományos egzaktitás követelményeit éppen a sajátos lelki jelenségek tisztázása érdekében igyekszik felhasználni, mert a pszichológiáit minden más jelenségnél bonyolultabbnak tartja.

A mezőelmélettel Lewin nem a fizikai erőter ana-lógiáját erőszakolja rá a lelki jelenségekre, számára ez inkább olyan elméleti és módszertani iránytű,

TÉKA

amellyel lassan, óvatosan tapogatózik előre a cselekvés dinamikájának kidolgozásában. Szerinte maga az elmélet is csak épp annyit ér, mint egy jó műszer a lelki realitás megismerésében. Meggyőződése: a lélektanban is csak addig érvényes minden elmélet, ameddig egyetlen tény sem mond ellent neki.

Éppen ezért tartja fontosnak az elméleti alapok kidolgozását a lelki valóság mindennél bonyolultabb világának felderítésében. Egyén és csoport cselekedetei, a lelki történések miertje és mikéntje foglalkoztatták egész életén át. Egy olyan időszakban, mikor a leghaladóbb pszichológusok is csaknem kizárólag a megismerő struktúrákkal foglalkoztak körülötte, 1922-ben már tanulmányt írt az akaraterő méréséről, s 1935-ben hosszas kísérletezés után körvonalazta az új módszerrel felépített új elmélet alapjait: a dinamikus személyiségelméletet. Ebben még az egyén áll a lelki erőter középontjában, de Lewin már hozzákezdett klasszikus kiscsoport-kísérletéhez: az agresszív viselkedési sémákat tanulmányozta mesterségesen előállított társadalmi klímában. Az eredményeket kutatótársaival (Lippit és White) közösen 1939-ben közzölték. A kísérlet variációt számtalanszor megismételték a munka- és a vitapartnernek, s a csoportkutatás rohamosan előtérbe került előbb Amerika-, majd Európa-szerte. Az okság dinamikus felfogásával Lewin elmélete a lelki erő vektor-jellegét tárja fel, s ezzel feloldja azt a sok — egyébként termékeny vitára alkalmas adó — ellentétet az olyan iskolák között, melyek egyike a múltból, másika a jövőből igyekszik a cselekvést megmagyarázni.

Nála csak a jelen erőviszonyai döntenek, a pillanatnyi lelki erőter, a pszichológiai „mező”, amely természetesen következménye az egyén múltjának és függvénye a benne élő motivációs céloknak, a jövőnek is. Az erőviszonyok pillanatnyi alakulása s az egyén vagy csoport cselekedeteinek következetessége, előreláthatása, befolyásolása nagyon bonyolult dinamikus összefüggés szerint történik. Tény az, hogy míg kortársai a szakmában elsősorban a biológiától tanultak, Kurt Lewin a fizika múltjához (lásd *Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összezapása a mai pszichológiában* című tanulmányát) és jelenéhez (mezők, erők elmélete) fordul. Paradox módon éppen azért, hogy meg tudja haladni. Számára a mezőelmélet az a módszer, amelynek segítségével olyan bonyolult realitást, mint az egyén élettere, annak minden lelki vonatkozásával — megérteni próbál. Sáját szavaival: „a pszichológiai mezőelmélet egyik legfontosabb jellemzője az az igény, hogy az egyént befolyásoló mezőt ne objektív fizikalista terminusokban írjuk le, hanem úgy, ahogyan e személy számára ebben az időpontban létezik.” Szerinte a fizikalista pozitívizmus eleinte segítette, de ma már hátráltatja a tudományt: a Gestalt-elmélet éppúgy, mint a behaviorizmus. A szovjet pszichológia fejlődését tekintve hozzátehetnénk, hogy a reflexológia is. (A modern lélektan másik előfutárához, Vigotszkijhoz hasonlóan maga Lewin sem érte meg a szovjet lé-

ábrázolja. A legújabb eredmények megértését funkcionális képanyag biztosítja. A könyv eredetije 1964-ben jelent meg, a jelen fordítást csak mostanában vettük kézhez, de máris nagy érdeklődést keltett mind szakmai, mind szélesebb olvasói körökben. (*Gondolat, 1972.*)

MIHAI NOVICOV: Scriitori ruși. — Puskin fejlődésvonalának sajátosságai, Lermontov aktualitása, Herzen stílusa, Goncsarov Oblomovja, a polifónia és a messianizmus Dosztojevszkijnél, Csehov dramaturgiája, Gorkij modernsége és Jeszenyin monografikus bemutatása — mindmegannyi alkalom az orosz irodalom nagyjairól írt tanulmányok szerzőjének érdekes megfigyelésére, melyek során a tárgyalt jelenségeket beilleszti az orosz irodalmi fejlődés egészébe; kapcsolatba hozza a román irodalomban tapasztalt rezonanciákkal, párhuzamokkal s az általános európai irodalmi áramlatokkal, vagy pedig felhasználja őket egyes elméleti, esztétikai kérdések tisztázására. (*Univers, 1972.*)

WANG HAO: Studii de logică matematică. — Mivel a számítógépek használata hazánkban is egyre nagyobb mértékben terjed, nagyon időszerű volt egy olyan mű megjelenése, amely a matematikai logika alapvető kérdéseit tárgyalja, különös tekintettel a számítógépek építése és működtetése terén való alkalmazására. Wang Hao eredetileg Pekingben megjelent 600 oldalas könyvének első része a matematikai logika általános kérdéseit és filozófiai alapjait fejtegeti. Íme néhány kiragadott probléma: az axiomatikus módszer, a matematikai logika egyes nyitott kérdései, a formalizálás, az aritmetika

TEKA

axiomatizálása, a számítás, a matematika, a szimbolikus logika és a számítógépek, hibaszámítás a számítógépeknél. A második rész a számítógépek működésének matematikai alapjairól szól, a harmadik a formális számelméletet tartalmazza, a negyedik és ötödik pedig számelméleti kérdésekkel foglalkozik. (*Editura štúntificá, 1972.*)

VOJTACH ZAMAROVSKY: **Egy eltűnt birodalom titkai nyomában.** — Kik voltak a hettiták, milyen volt a hettita kultúra? Mekkora volt a hettita birodalom? Ezekre és ezekhez hasonló kérdésekre kaphat választ az olvasó, izgalmas, színes képet az ókor egyik legnagyobb birodalmának felfedezéséről. A *Trója felfedezése és A világ hét csodájának szerzője* beszámol a fáradságos és veszélyes kutatásokról, a sikerekről és kudarcokról, emléket állítva azok munkájának, akik kiemeltek a „történelem süllyesztőjéből” egy már-már végképp elfelejtett civilizációt. A könyvet Hideghéty Erzsébet fordította. (*Madách, 1972.*)

Híres bűnperek a Pitavalból. — Klasszikus krimi. Válogatás egy XVIII. századbeli pályatévészett francia ügyvéd, François Pitaval *Híres és érdekes esetek* című munkájából, akinek a neve éppen úgy fogalomná, sőt műfajjá vált, mint a K. Baedekeré. Ne idegenkedjünk tőle, hiszen Schiller is négy kötetre valót fordított belőle, s nyomában egymás után születtek meg a Pitavalok: a szász, a bécsi, a prágai, a weimari köztársaságé. Megannyi ihletője a pitavali képzeletet felülmúló második világháborús tömeggyilkosságok feltáróinak. Nem szépirodalom, de van valami vonzóereje, mert hiteles. Megtörtént és áttétes formában

lektan emancipálódását a dogmatikus értelmezés alól.)

A matematizálás sem jelent Lewinnél egyszerűbb kvantifikálást. A függvénytan és a geometria a bonyolult összefüggések feltárásában segítik, lehetővé teszik számára, hogy a struktúrában a részek állandósága helyett a viszonyok állandóságát derítse fel. A geometriában is főként a topológiától tanul, de a topológiai fogalomrendszer lélektani alkalmazása steril kísérletnek bizonyul.

Kurt Lewin legelvontabb elméleti és módszertani fejtegetése is átsüt a politikai érdeklődés. Felelőssége azé a pszichológusé, aki a politika hatalmát és lehetőségeit a saját bőrén tapasztalta. Világos fejlel elemzi a fasizmus működését, s így elméleti hasznót képes húzni abból a viharból is, mely őt magát az óceánon túlra vetette. Lélektani kísérletei egyre inkább túlnőttek „a sárgaréz-műszeres pszichológia” életidegen légkörén, és a másodperceket mérő tudatjelenségek mellett hetekre, sőt hónapokra terjedő kísérleti forgatókönyvek alapján bonyolult szociálpszichológiai tényezők hatásrendszerét tanulmányozta. Kutatta például, hogy a pusztá ismétlés egy bizonyos gyakoriság felett miért vezet éppen ellentétes hatáshoz, dezorganizációhoz, a fokozatosan növekedő erőszak miatt veszélyesebb a nyílt támadásnál. Tanulmányozta, hogy a rá kényszerített autokrácia helyett milyen fokozatokon át lehet megatni a demokráciát; hogyan vezet a munkanélküliség a tevékenységi szféra beszűküléséhez, zsugorodásához, az egyén és család vonatkozásában egyaránt; miért realistábbak bizonyos vonatkozásokban a gyerekek, akik még nem rendelkeznek a felnőttek ideológiájával; hogyan váltanak ki bizonytalan szituációk egyszerre rendkívül agresszív és rendkívül érzékeny viselkedést, vagy miért nő egy marginális helyzetben levő csoportnak épp azoknál a tagjainál az elszakadási tendencia, akik ők maguk kiváltságos helyzetben vannak; miért szigorúbbak az alig idősebbek a náluk fiatalabbakkal, vagy miért gyűlöl jobban a renegát stb. Talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy az életmű minden befejezetlensége ellenére a mezőelmélet egyre inkább tért hódít. Mert vannak kérdések, amelyek mindennél jobban érdeklik a nagy történelmi tanulságok szenvedő alanyait.

Lewin munkáinak szétszórtsága — eredetileg nagyrészt különböző folyóiratokban jelentek meg a tanulmányok — a maga idején csak növelte a közvetlen hatást. Életének ötvenhét éve sajnos kevés volt ahhoz, hogy egyetlen összefoglaló művel lezárhatta volna kísérleteit. Halála után huszonöt évvel magyarul is megjelent tanulmánykötete* pedig legfeljebb munkásságának csekély töredékét tartalmazza.

1931 és 1944 között Lewin több olyan tanulmányt is írt, melyek a mezőelmélet megértését, tisztázását és alkalmazásának bemutatását célozták. Lewin szerint ezt a módszernek nevezhető elméletet csak

* Kurt Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1972.

a gyakorlat során lehet elsajátítani. A pszichológiai múlt, jelen és jövő az adott időpontban fennálló pszichológiai mező részei. Leírásához olykor sokdimenziós térre van szükség, melynek a tér-idő koordinátákon a realitás—irrealitás, differenciálódás—fokozódó szervezettség, „folyékonyság”—melevenség, tevékenységi tér és még sok más viszonylat számontartása szükséges. Benne a *viselkedés*: a pszichológiai mező bármely változása. A változások az erőter valamely olyan hatására jönnek létre, amely a hatóerőnek az egyén számára valenciát kölcsönöz. A *valencia* kifejezés éppúgy lefordíthatatlan, mint Selye János stressze. Olyan vektor-mennyiségről van itt szó, mely számos objektíven ható tényező (fizikai, biológiai, társadalmi stb.) valamelyikének az egyén szubjektív értékrendszerétől függetlenül ad nyomatékot, s amelyben az objektív és szubjektív tényezők egymástól való kölcsönös függése a mező pillanatnyi helyzete szerint alakul. Hogy az egyén és a kisebb-nagyobb csoportok, társadalmi integrációk cselekedeteit megértsük, előre jelezhessük, sőt irányíthassuk — ennek a mezőnek éppen ezt a pillanatnyi állapotát kell teljesen ismernünk. Még akkor is, ha folyamatról van szó, mint például termelési vagy társadalmi folyamatokról, melyek rendszerint kvázistacionáriusak és ezért bizonyos szint körüli erőviszonyaik jól megfigyelhetők. Együttal kikísérlelhető, hogy ez a szint milyen — néha ellentétes módszerekkel — tartható vagy emelhető. (Egyenes ráhatás, kollektív határozat vagy a motivációs háttér feszültségeinek csökkentése stb.)

A mező elemzéséhez alkalmazott módszer analitikus és mégis szintetikus kell hogy legyen, mert Lewin szellemes hasonlata szerint: technikailag lehetetlen a Nap mozgását úgy leírni, hogy minden egyes ionjának mozgását leírjuk. Mikroszkopikus és makroszkopikus jelenségeknek egyaránt megfelelő módszerek egységét kell biztosítani a pszichológiában.

Technikailag ez azt jelenti, hogy a legmodernebb laboratóriumi felszereléstől az interjúig minden eszközt fel kell használni: csak éppen jól. A siker nem azon múlik, hogy teszt-módszert alkalmazunk-e vagy megfigyelést. Az orvostudomány sem dobja el a bonckést azért, mert veszélyes, inkább tökéletesíteni igyekszik — nem a kést, hanem elsősorban a kezét és az irányító agyat. Nem a lézersugár vagy a kés választásától függ a siker, hanem attól, hogy ki használja. És ahogy a lézersugárral sem tud ma már egyetlen orvos egymaga operálni, a Lewin által leggyakrabban alkalmazott aktometriához is a munkatársak egész tábora szükséges. Mégpedig mindenekfelett jól képzett pszichológusoké, akik — ha a szakmájukat éppen olyan jól tudják, mint egy jó orvos — legalább olyan veszélyes és olyan hasznos változásokat hozhatnak létre az emberi lélekben, mint az orvos a testben. Ezek a változások ráadásul mindig irreverzibilisek.

A viselkedés és a fejlődés mint az össz-szituációk függvénye (1946) című tanulmányában, amely a magyar nyelvű kötetnek is a legerjedelmesebb és egyben a legkerekesebb, legzártabb írása, a kutató az

TÉKA

újra megtörténhető bűntények leírása. Ezek a meggon-dolások készíthették a régóta hallgató Szilágyi Andrást is, hogy egy csokornyit lefordítson a világhírű esetek peranyagából. Az emberismeret-hez a Pitaval is hozzátartozik. (*Kriterion*, 1972.)

VOIGT VILMOS: A folklór esztétikájához. — A folklór esztétikájának megítéléséhez alapvetésként a szerző azt hangsúlyozza, hogy „a nép körében született művészi termékek teljes értékű műalkotások, amelyek minden embernek egyaránt nagy esztétikai élvezetet okozhatnak”. Ez a vélemény azonban a folklórisztikai szakirodalomban nem egészen általános. Bizonyításként és válaszként a sok idevágó vitás kérdésre Voigt a folklórisztika esztétikai nézeteit foglalja össze. A sok eredeti értelmezéssel és értékeléssel átszőtt szintézisnek két nagy része van: 1. a folklór mint a művészet sajátos válfaja, 2. a folklór jelenségeinek rendszere (képzőművészetek, folklór jellegű irodalom, zene, tánc). Mindkét részben azok a fejezetek a legérdekesebbek, amelyekben a szerző a folklór esztétikájának a lényegét próbálja jellemezni. Az egyik ilyen tárgyú fejezet a folklór művészet összefoglaló jellemzése, a másik pedig a folklór művészetek tartalmi és formai jellemzői. (*Kossuth Könyvkiadó*, 1972.)

ARTEMIU PRICĂJAN: Apele minerale și termale din România. — Hazánk szinte minden nagyobb földrajzi egysége felmérhetetlen mennyiségű ásvány- és hévizet „termel”; ezeknek forrásait, előfordulásait méri fel ez a monográfia-igényű könyv. A szerző a hazai ásványvízkutatás történeti áttekintésétől indulva, a hazai ásvány- és hévizek jellemz-

TÉKA

sén át, ezek ésszerű felhasználásáig fogja át a címben jelzett témát. Részletesebben mintegy nyolcvan helység forrásával foglalkozik, amelyek közül húsz mint fürdőhely, huszonöt pedig mint ásványvízpalackozó tett szert országos és nemzetközi hírnévre. Túlmenően az ásvány- és hévizek „lelőhelyeinek” földrajzi leírásán, a szerző az előfordulásokat összetett geológiai okozatiságukban vizsgálja, s nagy mennyiségű megbízható információt közöl a vizek vegyi összetételét és gyógyhatását illetően. Tudományos értéke mellett a könyv — remélhetőleg eredményesen — hívja fel a figyelmet e természeti kincsek kihasználásának újabb lehetőségeire, nem tévesztve szem elől az idősebb Plinius megállapításának korszerű értelmezését: „Tales sunt aque quales sunt terrae per quas fluant”, azaz: olyanok a vizek, mint a földek, amelyeken átfolytak. (*Editura technicá, 1972.*)

MÁRKI ZOLTÁN: A megsebzett harangjáték. — „Ki itt belépsz, / hagyj föl minden reménytelenséggel” — olvassuk Márki Zoltán legújabb kötetének első soraiban, ami nem jelent föltétel nélküli optimizmust, ugyanis ez a kemény és szigorú férfilíra elsősorban tépelődés meg a világ összehúzott szemmel való számbavétele, szerelem és életszeretet, közéletiség, a világ minden partjág kiterjedő. Nagyfokú lírai telítettség jellemzi a kötetet, az ihletettség fogja össze, s az egészen átsüt valami csodálatos belső melegség. A klasszikus és a modern vívmányokat felhasználva Márki olyan lírát teremt, amely közéletiségével, az élet és a mindenség lényegi dolgaira való rákérdezésével, megsebzett harangjátékként felcsendülve, izgalmas, de fő-

egyen cselekedeteinek, magatartásának törvényeit, dinamikáját vizsgálja. Nincs ennél izgalmasabb kérdés és talán izgalmasabb olvasmány Lewin és az olvasó számára egyaránt. Tekintélyes, 135 tételből álló bibliográfiát is mellékel: a szociálpszichológia olvasóinak egyre növekvő táborra és egyre emelkedő igény szintje készen kapja a kutatások legfontosabb eredményeinek gyűjteményét.

Az összefoglaló tanulmány párja — *Határok a csoportdinamikában* (1947) — már azon a „talajon” mozog, melyet jórészt ő fedezett fel a pszichológia számára, természetesen a szociológusok nyomán. Hiszen már 1939-ben publikált első nagy kiscsoport-kísérletéhez Moreno választási tesztje alapján szervezi meg a vizsgált kiscsoportokat. Ezen a területen végzett kutatásai azóta lavinát indítottak el, mint ahogy ezt már a *Korunkban* tavalyelőtt megírtuk (1971. 9.).

Lewin kísérleteit tanítványai folytatták, akik már szinte az egész világot behálózzák. Régi berlini asszisztense, Blume Zeigarnik ma a moszkvai Pszichopatológiai Kísérleti Laboratórium vezetője. Amerikában, ahová Lewin a fajgyűlölet hulláma vetette, hatalmas kutatóintézetek követik kísérletező szellemét. Mérei Ferenc, aki a magyar nyelvű kötet bevezető tanulmányát írta, elsőként alkalmazta Magyarországon Lewin aktometriai módszerét a csoportkutatásban, még a negyvenes évek közepén, s ma is egyike azoknak, akik a legtöbbet teszik a lélektan közhasznúvá válása érdekében.

„Meggyőződésem, hogy a kísérletezés és az empirikus elmélet szoros összekapcsolásán alapuló tudományos szociológia legalább annyit tehet az emberek boldogulásáért, mint már eddig is...” 1939-ben írta ezt Kurt Lewin, az emberiség talán legnagyobb kollektív szorongása évében.

Váróné Tomori Viola

A téridő-kontinuum és a modern fizika

Az *idő*, amely elválaszthatatlan a mozgástól és a testek térbeli létezésétől, valamint a *tér* mindig élénken foglalkoztatta az emberi elmét. A történelem során a térre és az időre vonatkozó tudományos ismeretek fejlődése nagy izgalmat váltott ki mind a tudósok, mind a laikus érdeklődők körében. Mi az oka ennek a jelenségnek? Miért érzi mindenki felhatalmazva magát, hogy ellentmondást nem tűrő hangon beleszóljon az idevágó tudományos vitákba? A választ egyáltalán nem nehéz megtalálnunk. Mindannyiunk fejében határozott elképzelés alakult ki és él a térről és az időről, s egyedül ezt tartjuk helyesnek, noha nem tudjuk, milyen arányban ötvöződik benne a közvetlen tapasztalat, a felületes

megfigyelés és a középiskolai mértanórákon elsajátított szemlélet. Ugyanakkor a merev tér- és időfogalmat az emberiség évezredek óta ostromolja álmaival és vágyaival, amelyek úrrá szeretnének lenni téren és időn.

Az ókor két jelentős „kész” tudományt hagyott ránk: az euklideszi geometriát és az arkhimédészi sztatikát. Mindkettő egy időtlen világgal foglalkozik. Gordon Childe a civilizáció történetéről írva találóan jellemzi a következőkkel az ókor világ-szemléletét: a görög filozófusok úgy vélték, hogy a matematika „általános” igazságai a történeti jelenségek változó panorámája mögött rejlő változatlan és örök valóságot tükrözik. Ami változás ezóta történt tér- és idő-szemléletünkben — a newtoni abszolút idő fogalmán és az einsteini téridő-kontinuumon át a legmodernebb fizika téridő-problematikáig —, azt lehetetlen egyetlen közleményben összefoglalni; erre még J. L. Rigal professzor, a besançon-i egyetem tanára sem vállalkozik, csupán egy szöveggyűjtemény kiadásával.

„Az idő és a jelenkori fizikai gondolkodás” című, nálunk román fordításban megjelent könyv* több kitűnő francia fizikus véleményét foglalja össze az idő fogalmának kísérleti meghatározásáról és jelentésének történeti fejlődéséről. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egyes cikkek elméleti fizikus és csillagász szerzői nem egy esetben megoldásokat javasolnak bizonyos, ma még nyitott fizikai és filozófiai kérdésekre, amelyeket nem fogadhatunk el teljes egészükben és főleg nem alapos elemzés nélkül, hiszen a közeljövő kutatásai vagy igazolják ezeket — vagy megcáfolják.

A kötet első része az időmérés különféle módzataival ismert meg J. L. Kahn elemzi azokat a gondolatmeneteket, amelyek elvezettek az idő fogalmának mai jelentéséhez, s rámutat arra, hogy időmérés két módon végezhető: az egyik lehetőség valamilyen mennyiség feltételezett egyenletes változásának mérése (például egy mozgó test egyenesvonalú egyenletes mozgása), a másiknak az alapja pedig egy test feltételezett periodikus mozgása. Tekintettel arra, hogy egyébként mérési mód nincs, az abszolút idő fogalma kívül marad a realitáson; az ily módon meghatározott idő nem valós, mivel a világegyetemben nincs sem tökéletesen egyenletes, sem tökéletesen periodikus mozgás. Ilyen mozgások feltételezése a világegyetem véges és elszigetelt rendszerként való elképzelését jelentené, amely egy anyagatlan térben létezne.

P. Germain, a neves elméleti fizikus az euklideszi geometria folytatásaként felfogott klasszikus mechanikán belül feszegeti az idő problematikáját. Elemzi azt a tényt, hogy a newtoni mechanikának szerves része az abszolút idő fogalma, amelyet a tehetetlenség elve határoz meg, s felhívja figyelmünket arra, hogy azon jelenségek tanulmányozásánál, ame-

TÉKA

leg meggondolkoztató és — bocsánatos közhellyel szólva — férfiasan szép gondolati líra. (*Kriterion*, 1972.)

GALLYAS FERENC—FÜLÖP GEZA: Mit kell tudni a világ sajtójáról? — A „Mit kell tudni...?!” című kézikönyvsorozat e kötete a fontos adatok ismertetése előtt (a bevezető részben) sajtótörténeti áttekintést is nyújt. A szerzőtársak „némi szubjektivitást is vállalva” oldják meg feladukat nemcsak az értelmező, hanem az adatoló részben is. Az ál-objektivitásnál semmivel sem rosszabb ez a módszer: „ítélkező” magatartásuk szinkronban van választott tárgyakkal. Hiszen — ha helyesen értelmezzük minősítéseiket — „objektív” sajtótermékre nem is nagyon leltek, legfeljebb „tárgyilagossabbakra”. S e téren az „elkötelezett” minősítés a dícsérő: nagy utat járt meg az időszerű sajtó 1609-től számított története óta. (*Kossuth Könyvkiadó*, 1972.)

MAJTÉNYI ERIK: Egy vers egyedül. — Érdekes és izgalmas kötet ez, távol a hagyományos verselés görcsétől és a túlzott modernkedés renyhéseitől, távol a meghökentés olcsó fogásaitól is. A zeneiségükkel emlékeztetünkbe vésődő, könnyed sorok sohasem könnyűek. Sajátosan modern költészetet olvasunk, tehát sajátosan közösségi lírát, amely nem reked meg egy zárt valóság-rész átélésében és tükrözésében, hanem a világ legégetőbb problémáira rezonál, az egyén belső élményévé lényegítve a külső élményeket, s az olvasó, miután a versekben saját, legizgalmasabb kérdéseivel, töprengéseivel, hangulataival, sőt önmagával találkozik, örömmel állapítja meg, hogy a kötet cím „nem érvényes”. (*Kriterion*, 1972.)

* *Timputul și gindirea fizică contemporană*. Editura enciclopedică. București, 1972.

Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. I—IV. Szerk. Jens Ihwe. — A négy kötet olyan irodalomelméleti tanulmányokat foglal magába, amelyek a modern nyelvtudomány eredményeit hasznosítják. A cél — amint a bevezetőből is kiderül — az irodalomtudomány elméleti és módszertani megalapozása a nyelvtudomány segítségével. A tanulmányok egy része olyan fontos fogalmakat tisztáz, mint amilyen például a struktúra, a szöveg, a stílus, a metafora. Érdekesek a különféle iskolákat, irányzatokat (pl. az orosz formalizmust, a strukturáliszmust, a generatív elméletet) bemutató tanulmányok. Ennél is nagyobb terjedelemben tárgyalt téma: az elemzések módszerei, a verstan és a műfajelmélet. A jól kiválasztott és e kötet számára németre lefordított tanulmányok szerzői az említett tárgykörök világszerte ismert szakemberei: Roman Jakobson, Tzvetan Todorov, A.J. Greimas stb. Ez az 1971-ben kiadott négykötetes tanulmánygyűjtemény mint kitűnő irodalomelméleti kézikönyv már tavaly második kiadásban jelent meg. (*Athenäum, Frankfurt am Main, 1972.*)

ERDEY-GRÚZ TIBOR: A fizikai kémia alapjai. — Negyedik kiadását érte meg magyarul ez a nagysikerű könyv, amelyet számos más nyelvre is lefordítottak. Elsősorban a gyakorlatban dolgozó vegyészekhez szól, de hasznát vehetik egyetemű hallgatók, középiskolai tanárok is. Közel 800 oldal terjedelemben ismerteti a gázok, folyadékok és szilárd testek fizikai kémiáját, a kémiai termodinamika alapjait, az elegyeket, fázis-egyensúlyokat, kémiai egyensúlyokat, a reakciókinetikát, az elektrokémiát, az ún. felületi jelenségeket. Tárgyalásmódja nagyon világos, szemléletes; megértése viszonylag

lyek esetében a sebesség megközelíti a fénysebességet, fel kell adnunk a jelenségek lefolyási egyidejűsége abszolút voltának elképzelését.

A csillagászok és fizikusok előtt felmerülő legjelentősebb probléma a pontos időmérés. J. Delhaye tanulmánya ismerteti, hogyan használható fel a csillagok mozgása, a Föld forgása az időmérés alapjául, s rámutat azokra az okokra, melyek a pontos időmérést viszonylagossá teszik. Érdekes ebben a tanulmányban az időrendiség (kronológia) és az időmérés (kronometria) „szerepének“ a megkülönböztetése. Míg a csillagászok általában elegendőnek tartják a jelenségek időrendiségének a megfigyelését, a fizikusoknak a gyors lefolyású jelenségek vizsgálatához szükségük van a pontos időmérésre is.

A második rész egyik legérdekesebb tanulmányában P. Costabel a tér és az idő szétválaszthatatlanságának konkrét értelmezését fejtegeti a speciális relativitáselmélet keretében. Tudománytörténeti „igazságtételképpen“ felhívja a figyelmünket arra, hogy a szóban forgó tény (a téridő egyetemessége) Arisztotelész számára sem volt ismeretlen. Arisztotelész hangsúlyozta, hogy „változás és mozgás nélkül idő nem létezik“, s ezzel a meglátásával sokkal modernebb gondolkodónak bizonyul Newtonnál és tanítványainál, az abszolút idő híveinél.

L. Mariot ugyanitt bemutatja a téridő-fogalom fejlődésének főbb szakaszait, és újra figyelmeztet a vonatkozó szakirodalom egyes túlzásaira a Michelson-féle kísérlet jelentőségét illetően. Einstein a relativitáselmélet kidolgozásakor nem is ismerte Michelson kísérletét. (Természetesen ez nem kisebbíti Michelson érdemeit.) Einstein mindenesetre az első olyan gondolkodó volt, aki — a speciális relativitáselmélet keretében — alapvető törvényszerűségként kezelte a téridő fogalmát, s ezt használta fel a fizika törvényeinek megfogalmazásához. A téridő meghatározásában fontos szerepet játszott a fénysebesség értéke, amely mintegy kifejezője az anyagi világ téridő-kontinuumának. Az általános relativitáselmélet keretében a téridő-kontinuumnak még nagyobb a jelentősége.

O. Costa de Beauregard az idő „teresítésének“ problémáját tárgyalja két szempontból is: az ún. arisztotelészi és bergsoni szempontokból. Az első a mozgás segítségével akarja kifejezni az időt. A második, ún. bergsoni teresítés az idő irreverzibilitását veszi alapul. Megfigyelhető de Beauregard elemzésében, hogy az idő teresítése a speciális relativitáselmélet keretében a téridő-kontinuum és az irreverzibilitás között oksági kapcsolatot tételez fel.

A kötet harmadik része az idő fogalmának statisztikai elemzésével foglalkozik. Az elméleti kutatások két irányban is folynak: 1. az időfogalomnak a mikrofizikában használatos fogalmak milliójébe való behelyezése; 2. az idő lefolyási irányának meghatározására irányuló kísérletek, az egyes jelenségek megfordíthatatlansága alapján.

Itt nem kevésbé ragadja meg figyelmünket az előbbi fejezetben már megismert de Beauregard elemzése az idő irreverzibilitásának és az információnak a kapcsolatáról. Ezt röviden úgy foglalnánk össze, hogy az idő lefolyási iránya szorosan

kötődik az információ mennyiség növekedéséhez. A jelenlegi információelméletben az információ olyan szerepet tölt be, mint a fizikai statisztikában az entrópia. Az információelmélet megalkotója, Szilárd Leó a következő összefüggést fedezte fel az információ és az entrópia között: ahhoz, hogy egy rendszerről információt szerezzünk, a rendszert kapcsolatba kell hoznunk a mérőműszerekkel; ez pedig a rendszer irreverzibilis átalakulását okozza, tehát egyben a rendszer entrópiájának növekedéséhez is hozzájárul. (A termodinamika második főtétele értelmében a zárt rendszerek az entrópia növekedésének irányában fejlődnek.)

J. Clavier tanulmánya megpróbál kapcsolatot teremteni az idő és az információ között — úgy, hogy az idő valószínűségi jellegét az idő-információ kapcsolat alapján határozza meg, figyelembe véve az információ valószínűségi jellegét. A szerző megállapításai kétségtelenül érdekesek, de sajnálatos módon áthatja őket szubjektív idealista felfogása, például az a véleménye, hogy az idő fogalma elválaszthatatlan a gondolkodó lénytől.

Az utolsó tanulmány szerzője, R. Lennuier a modern fizika keretein belül elemzi az idő fogalmát, s rámutat azokra a problémákra, amelyek a kvantummechanika tárgyát képező fizikai jelenségek időbeli értelmezésében felmerülnek.

*

A relativitáselmélet, az információelmélet és a kvantummechanika a modern fizika azon fejezetei, amelyek szükségessé tették az idő fogalmának átértékelését. A tanulmánykötet szerzői olyan kérdésekre keresnek választ, mint például: megtartható-e a téridő szimmetriája a tér kvantálásával, anélkül hogy az időt kvantálnák? Létezik-e lényeges különbség a „dolgok ideje” és az „emberek ideje” között? Van-e jogunk molekuláris szinten az idő fogalmáról beszélni, amikor a kvantummechanika ebben az esetben csak egy tisztán statisztikai fogalomról beszél?

Természetesen a szöveggyűjtemény nem ad — s nyilván nem is adhat — mindenre kielégítő választ (nem figyel fel például Yang és Lee „idővektor”-problémájára sem). Összeállítása mindenesetre ékes szülő bizonyítéka annak, hogy a téridő-kontinuum kérdéseinek tisztázása a modern határtudományok hozzájárulása nélkül szinte lehetetlen; ezért volt szükség egy ilyen kötet létrehozásához is tizenegy szakember közreműködésére.

E sajátos, elsősorban a fizika problematikájával kapcsolatba kerülőket érdeklő kérdések ismertetése után, azt hiszem, végezetül egy általánosabb tanulságot is levonhatunk: azt, hogy a térben és időben nem a velünk született, metafizikusan merev és megváltozhatatlan képzetet kell „tisztelnünk”, hanem a természeti jelenségeknek, az anyag mozgásának objektív formáját, amely csak mélyreható tudományos kutatómunkával, a mozgásában létező anyag tanulmányozása révén ismerhető meg. S még itt is elég bátraknak kell lennünk, hogy el merjünk szakadni előítéleteinktől.

Selinger Sándor

TÉKA

keves matematikai tudást igényel. Bevezeti az olvasót a fizikai-kémiai gondolkodásmódban — abba, hogy milyen módon vonhatók le a tudományos tételekből konkrét következtetések, figyelemztetve arra, hogy minden törvénynek megvannak az érvényességi határai. Nem érdektelen felhívunk a figyelmet arra, hogy a könyv utal az elnevezésbeli változtatásokra, amelyeket a fizikai-kémiai definíciók és jelölések készülő új magyar szabályzata előreláthatóan eszközölni fog. (*Műszaki Könyvkiadó, 1972.*)

I. DIMA—GH. VASILIU—D. CIOBOTARU—ȘT. MUSCALIU: Dictionar de fizică. — Mintegy 2000 címszó, 390 ábra, 36 táblázat és néhány színes kép igazítja el az olvasót a fizika minden területén ebben a kiadványban. A szerzők arra törekedtek, hogy pontos információkat adjanak a címszavak jelzete fogalom- és kérdésköréről, a tudomány legújabb eredményei alapján, s bár szükségszerűen matematikai nyelvezetet is használnak, a hangsúlyt a jelenségek fizikai értelmezésére helyezik. Minden cikkely előbb a címszó értelmezését nyújtja, majd előadja a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, az utalások pedig a fogalmak közötti összefüggéseket domborítják ki. A könyv ismerteti a jelentősebb román és külföldi fizikusok életrajzi adatait, tudományos munkásságát (az idegen neveknél a kiejtést is jelöli), és egy táblázat időrendi sorrendben közli a fizikai Nobel-díj nyerteseit. Persze előfordulhat, hogy valamit nem találunk meg a könyvben, a fizika területe túl széles ahhoz, hogy 500 oldalon hiánytalanul össze lehessen foglalni; ennek ellenére a könyvnek hasznát veszi mindenki, akinek a munkája kapcsolatban áll a fizikával. (*Editura enciclopedică, 1972.*)

A magyar poème d'humanité és a nagyvilág

Vajon az angolokat, franciákat érdekli-e különösebben, hogy a *Kaint*, *Manfredot* és az *Atidomított idomtalant* megíró Byron vagy Milton *Elveszett paradicsoma*, Hugótól a *Századok legendái* megjelent-e például magyar fordításban, hányszor és mikor? És Dante, Cervantes, Goethe, Dosztojevszkij „világirodalmi híre” vajon érdekli-e az olaszokat, spanyolokat, németeket, oroszokat annyira, mint bennünket az, hogy a magyar irodalom legmesszebbhangzó életművei valóban messze hangzanak-e? Lélekben mindig kihúzzuk magunkat, ha Petőfi, Madách, Vörösmarty nemzetközi ismertsége kerül szóba. „Kis nép — nagy irodalma” fogalmazzuk a hatásos ellentétpárt. Vajon a filológiai fölmérés, a számadatok, a statisztika igazolják-e nagyjaink nagy hírét?

Madách-évfordulót ünneplünk; ha van messzehangzó szavú írónk, olyan, akire érdemes lenne az egész civilizált világnak ma is, holnap is figyelnie, az ő. Vajon a 150. évfordulón, amely nemzeti és nemzetközi tudós-összejövetelek és kirukkolások kitűnő alkalma, és vajon az évfordulók nélküli hétköznapiakon nem a róla elhangzott obligát méltatások és pohárköszöntők, hanem *Az ember tragédiája* szavai, az ő gondolatai jutnak-e el mindazokhoz, akik rezonálnak-rezonálhatnának rá?

Napok óta filológiai és irodalmi folyóiratokat böngészek világirodalmi nyomaikat keresve. S ahogy gyűlnek asztalomon a több országbeli kiadványok, s ahogy cédulázgatom a róla szóló bibliográfiákat, egyre gyakrabban suhint meg a kétely: noha jóval több már mennyiségileg, sor és lapszám szerint az, amit róla írtak, mint amit ő maga papírra vetett, vajon élő-e, erőtadó szellemi táplálék-e az, amit alkotott? S a magam meggyőzésére, kételyeim eloszlatására, elővettem magát a *Tragédiát*. Természetesen nem a holland, örmény, lengyel, svéd, japán, ukrán, szlovák, szerb-horvát, olasz, eszperantó, jiddis — a hatvannál több idegen nyelvű — fordításban, hanem anyanyelvemen, magyarul. Elővettem, újraolvastam, s néhány órára belemerültem az egyszer való csodába. S még ha a több tucatnyi fordítás természetszerűleg csak részértékeit tolmácsolhatja az egész nagyszerűségének, így is kell, így is szükséges, hogy minél több írásra, gondolatra szoruló ember az anyanyelvén, az eredetivel ennél inkább megközelítő fordításban hozzájuthasson. Nem tudom lemérni, igaz-e a kis nép — nagy irodalom alternativa. De hogy a sztregovai remete nemcsak a magyaroknak alkotott, hanem az egész emberiségnek, s nemcsak korának, hanem a jövő számára is, az számomra már nem kétséges. Most már magabiztos nyugalommal, mindenféle komplexus nélkül lapozom a könyvészeti publikációkat, a hatást kutató, összemérő tanulmányokat, az idegen, a *Tragédiát* számomra érthetetlen nyelveken megszólaltató kiadásokat.

Am mosolyogjanak a mindig csak messzire tekintők, jólesik végigböngészni Szabó József huszonvalahány oldalas összeállítását a *Palócföld* 1969. 3. és 4. számában, jó tudni, hogy Balassagyarmaton van egy hétszáz darabot számláló, állandóan gazdagodó Madách magángyűjtemény, ahol a legkülönbözőbb kiadások, levelek, személyes dokumentumok mellett egy „magángyűjtő”, Szabó József összeállította az életrajzokat, monográfiákat, tanulmányokat, sőt még újságcikkeket is hetedhétországból.

Radó György fölmérése a *Filológiai Közlembnyben* a hatvanas évek közepéig követi nyomon a Tragédia-fordításokat, veti össze az átültetők eredményét az eredeti szövegével. Következtetésével egyetérthetünk, a költő-fordítók végeztek a legtisztesebb munkát: a szlovák Hviezdoslav (1905) és Stitnicky (1966), a héber Avigdor Haméiri (1924), a román Goga (1934), a cseh Bednár-Hradský (1960), a francia Rousselot (1962), az orosz Martinov (1964) — s örvendetes kivételnek számít a németre átültető Mohácsi Jenő (1933).

Jó olvasni, hogy első, 1892-s idegen nyelvű előadása óta színpadon; a bécsi Burgtheater 1930-as előadása és rádióközvetítése óta a rádióhullámokon, az ötvenes évektől pedig a tévé képernyőjén is milliókhoz jutott el a végső tanulság: Ember küzdj és bizva bízzál! Jőlesik olvasni, hogy bár — a cári Oroszországban, a fasiszta Olaszországban például — a cenzúra elnémította, elkobozta, zúzdába küldte, a Tragédia mégis él, sőt élőbb, időszerűbb, mint valaha. És a nézők, olvasók millióinak tudatában és a tudósokéban, akik nem győzik számbavenni előzményeit és hatását, szellemi rokonait; a világirodalom klasszikusainak jó része szóba kerülhet a Tragédia kapcsán, az említettekén kívül: Shelley, Ibsen, Flaubert, Eminescu, Alfred de Vigny, Mickiewicz — és sorukat hosszan folytathatnánk.

K.A.

A GYAKORLATI MEGOLDÁSOK KÉRDÉSE A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSBAN

(Era socialistá, 1972. 6. [14.]

A probléma kifejtésében Cătălin Zamfir a szociológiának a szocializmusban betöltött egyre nagyobb szerepéből indul ki. Ebben a szerepkörnövekedésben döntő funkciója éppen annak a ténynek van, hogy a társadalom számos kérdésben a szociológiától vár javaslatokat nagy jelentőségű gyakorlati problémák megoldására. A szerző szerint ennek a jogosult igénynek az érvényesítésében tekintettel kell lenni arra, hogy viszonylag stabil, de komplex társadalmi körülmények között a szociológia sem ajánlhat úgynevezett abszolút érvényű gyakorlati megoldásokat. Létezik a gyakorlati megoldásoknak számtalan lehetséges változata, amelyek mindenikét egy még tökéletesebb, a fejlődő helyzetnek inkább megfelelő megoldással lehet helyettesíteni.

Nyilvánvaló, ahhoz, hogy ez a folyamat valóban egyre tökéletesebb megoldásokat eredményezzen, a társadalom mélyreható ismeretén kell alapulnia és kétfajta megismerési mechanizmusra kell épülnie: a *gyakorlati megismerésre* és a *tudományos megismerésre*. Mindkét megismerési mechanizmus úgynevezett „megoldástermelő” és szervesen összefügg egymással, bár viszonylagos önállósággal is rendelkezik.

A gyakorlati megismerés, jellegének megfelelően, nagyobb garanciát biztosít a ráépülő gyakorlati megoldások számára. Hátránya azonban, hogy válto-

zó helyzetekben egyre kevésbé használható megoldásokat sugallhat, ezért perspektívái is kisebbek.

Ezzel szemben a tudományos megismerés, bár sokkal nagyobb ismeret-akkumulációt feltételez, megoldásjavaslatai minőségileg magasabb rendűek, és nincsenek úgynevezett strukturális korlátai sem.

Mint hogy a hazai intenzív konkrét szociológiai kutatások még viszonylag újkeletűek és szociológusaink nagy része is viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezik, az általuk nyújtott megoldás-javaslatok egy része nem tekinthető magas hatékonyságúnak.

A szerző joggal hangsúlyozza, hogy éppen e kétségtelen tény alapján a konkrét szociológusok által ajánlott megoldásmodellek a legszigorúbb ellenőrzésre szorulnak. Különösen éles kritikával kell kezelni azokat az úgynevezett megoldásokat, amelyek nagyon általános jellegűek, és annyira nyilvánvalóak, hogy semmilyen tulajdonképpeni konkrét szociológiai elemzést nem is feltételeznek. Ezekkel a megoldásmodell-típusokkal rokon jellegűek Cătălin Zamfir szerint azok az ugyancsak hatástalan megoldásjavaslatok, amelyek bizonyos konkrét helyzetekre érvényes elméleteket és megoldásokat más helyzetekre is kritikátlanul alkalmaznak.

MADÁCH ÉS DOSZTOJEVSKJII (Helikon, 1972. 2.)

Az *egyén tragédiája* címmel az MTA Világirodalmi Figyelője Imre László debreceni irodalomtörténész tollából cikket

közölt Dosztojevszkij és Madách életművének közös problematikájáról. Ezt a közös problematikát a szerző Szerb Antal Magyar irodalomtörténetének egyik gondolatából terjeszti ki a *Bűn és bűnhődés* írójára is, abból, amit Madách „mint a XIX. század belső önellentmondását látott: individualizmus és kollektivitás, egyéniség és közösség megoldhatatlan szembenállását.” A kutató előljáróban emlékezett arra, hogy *Az ember tragédiája* hat évvel előzte meg a *Bűn és bűnhődés* megjelenését, azonos korszak hasonló ideológiai, erkölcsi, politikai folyamatai, a forradalmi apály idejének mély meghasonlása hatott mindkét alkotóra. Leszögezi továbbá, hogy a két író életrajzának, tudatfejlődésének számos mozzanata meglepő hasonlóságot mutat: Dosztojevszkij dogmamentes vallásossága és Madách objektív idealizmusa éppúgy rokontermészetű, mint ahogy jellemző mindkettőjük befel fordulása a fiatal évek forradalmasságát, illetve az önkényuralom felülkerekedését követően; rokonítja őket antikapitalista és antiklerikális felfogásuk, valamint az, hogy mindketten bírálták a korai szocialista mozgalmak szektás szélsőségeit — Madách az utópista falansztert, Dosztojevszkij az anarchizmust. Szkepszisük mélyseges humanizmusa — szemben az emberi haladást konfliktusmentes folyamattá szelídítő illuzórikus elképzelésekkel — igenis pozitív, katartikus hatású volt. Viszonyukat a szocializmushoz, melynek ellentmondásosságát a reakció nem utolsósorban a dogmatikus vulgarizálás egyoldalúságát kihasználva fordíthatta helyenként és időnként a maga álláspontjának tekintélyesebbé tételére — a mai kutatás árnyaltan, a pozitívumok gondos és méltányos mérlegelésével veszi szemügyre.

A tanulmány tipológiai összevetésben vizsgálja a két mű feltehetőleg közös bölcséleti forrásait, pontosabban azokat a múlt század második felében elterjedt felfogásokat, irányzatokat, amelyek kimutathatóan hatottak mind Madáchra, mind Dosztojevszkijre. A vulgarizáló determinizmustól a Quételet-féle moralisztikáig (amelyet a két író valószínűleg Bitnicz, illetve Zajcev közvetítésében ismerhetett), Büchner és Vogt mechanikus materializmusától, a személyiségkultusznak Napóleon megtestesítette, majd Nietzsche által megteoretizált változatáig és a szociál-darwinizmusig terjed az a széles eszmei skála, amely nyomon követhető a vizsgált alkotásokban, s amelyet mindkét író műve végkicsengésében elvet, meghalad. Lucifer az a szerző értelmezésében azt az erőt képvi-

seli, amely az ember önbecsülésének, erkölcsi autonómiájának aláaknázására tör. Meggyőzőbbnek tűnik az a szellemes észrevétele, hogy Dosztojevszkij filozófiai regénye és Madách filozófiai drámája eltérő műfajuk ellenére közös szerkezeti elemet mutat: a szókratészi dialógus princípiuma mozgatja a cselekményt, állítja szembe az eszméket egymással és a valósággal. Imre László továbbá felismerni véli mindkét műben a menüposzi szatíra ama sajátosságát, amely tartózkodván a végső, megnyugtató konklúzió kimondásától, polifonikus szerkesztéssel minden eszmét és minden típust szóhoz juttat. Részben ez magyarázná a *Tragédia* és a *Bűn és bűnhődés* végtelenségig variálható interpretálási lehetőségeit. Itt a szerző voltaképp Madáchra is kiterjeszti, illetve alkalmazza a Dosztojevszkij-kutató Bahtyin polifónia-elméletét, amely a modern Dosztojevszkij-irodalom legárnyaltabb, legszellemelesebb hajtása.

A szerző végezetül kifejti, hogy „Madách és Dosztojevszkij egy-egy művének, majd művészetének összehasonlítása több kíván lenni egy világirodalmi párhuzam feltárásánál... a közös filozófiai források felkutatásával s a hasonló művészi eljárások kimutatásával a tipológiai komparatiztika lehetőségeit vettük számba.”

ÉRTÉKEK ÉS RENDSZER-ELMÉLET (Revista de filozofie, 1972. 11.)

A román Filozófiai Intézet nagyobb munkát készít elő a szocialista civilizáció és értékrendszere közötti összefüggésekről. A társadalomtudományok szakembereinek bevonásával rendszeres vitaüléseken elemzik a problémakör különböző vonatkozásait, a *Revista de filozofie* pedig megkezdte a vitaanyag közlését. Haralambie Ene cikke is e közlemény-sorozathoz tartozik, s arra a kérdésre próbál válaszolni, milyen távlatokat nyit a rendszer-elmélet az axiológia számára.

A szerző előljáróban megállapítja, hogy a modern rendszer-elmélet széles körű alkalmazása termékeny módszertani lehetőségeket rejt magában nem csupán a technika világában, hanem a társadalmi jelenségek területén is. Rendszernek viszont csak azokat az összességeket tekintethetjük, amelyek jól meghatározott, kölcsönhatásban levő részelemeket foglalnak egybe, s ugyanakkor egy „cél” független megvalósítására irányuló stabil tevékenység-rendszert alkotnak.

Ami a „cél” illeti, a társadalmi rendszerek esetében ez nem más, mint az az érték, amelynek megvalósítására az adott rendszer törekszik. Ennek leszögezése azonban felveti azt a kérdést, hogy mi az értéknek mint társadalmi viszonyoknak a szerepe a rendszerek általános elméletében. Ene válasza így hangzik: az értékek — az általánosság különböző szintjein — közvetlenül irányítják az összes társadalmi akció-rendszereket, ezek viszont az emberi kölcsönhatások bizonyos módozatait, a társadalmi szükségletek kielégítését biztosító operacionális eszközöket jelentik. Meg kell jegyeznünk, hogy az értékek mint a társadalmi szükségletek kielégítését szolgáló tendenciák kifejezései csak bizonyos feltételek között, az adott rendszer állapotának, szerveztségének, belső erőforrásainak függvényeként operacionalizálhatók.

Az akció-rendszerek irányításában az értékek nem közvetlenül, hanem csak bizonyos hierarchizált funkciók közvetítésével érvényesítik hatásukat az egyénre. Az egyén számára viszont az említett operacionalizált struktúrák mint szabályok szövevényei jelentkeznek. A rendszer-elmélet perspektívájában tehát az értékeket mint a társadalmi szükségleteket hordozó cselekedeteket, akciók tendenciáit, vezérmotívumait kell felfognunk. Ezek az értékek természetesen nem az adott társadalmi cselekvés-rendszeren kívül léteznek, nem e rendszer kialakulása előtt, hanem az egyének, illetve a rendszer és a lét, a valóság közötti kölcsönhatás folyamán jönnek létre. Az érték nem rendelkezik autonómiával, hanem a társadalmi szükségletek dinamikáját fejezi ki; csak a társadalmi akció-rendszerrel való szerves kapcsolatában létezik.

A szakirodalomban felmerült a kérdés, nem lehetne-e az értékek bizonyos csoportját autonóm összességként mint rendszert felfogni és vizsgálni? Vannak jelenségek és érvek, amelyek e feltevést igazolják. Megfigyelhetők például bizonyos kölcsönhatások a különböző típusú és szintű értékek között; létezik bizonyos érték-hierarchia az alá- és fölérendeltség tekintetében; az értékek csoportjai viszonylag nyitottak, s ez lehetővé teszi folyamatos megújulásukat stb. Mindezek ellenére, Haralambie Ene szerint az értékek nem sorolhatók be a klasszikus elméletben leírt önszervező rendszerek kategóriájába. Természetesen, erre a megállapításra azzal lehetne válaszolni, hogy nem is kötelező az értékek sajátos rendszereinél a klasszikus rendszer-elmélet ismérveit alkalmazni. Ene koncedálja ezt

az érvelést, megjegyzi azonban, hogy akkor el kell fogadni azt a nézetet, amely szerint az értékeknek ez a „rendszere” nem illeszthető be rigorozusan a rendszer-elméletbe.

Az értékek autonóm rendszerként történő felfogása — Ene szerint — a kutatóknak ama óhajából, törekvéséből fakad, hogy az egyén és a társadalom számára pedagógiai célzatú modellt teremtsenek az életben való mindennapos eligazodás és cselekvés irányítására.

KALOTASZEG VONZÁSKÖRÉBEN (Tiszatáj, 1972. 11.)

Művelődéstörténeti emlékezés és a mai utazó-kutató benyomásai egészítik ki egymást Kósa László szépen megírt, igényes esszéjében (*Kalotaszeg ösvényein*). A szerző emlékezett az egykor Hunyadon élt házaspárra, Gyarmathy Zsigmondra, mindenekelőtt pedig feleségére, Hory Etelka annak idején népszerű író-asszonyra, aki a kalotaszegi népművészet felfedezéséért, „divatba hozásáért” oly sokat tett a múlt század végén. Az 1885-ös országos kiállításon szereplő gyereomonostori szobának nagy sikere volt; „Gyarmathyné meglátta a lehetőséget, sorozatokban kezdte varratni a parasztasszonyokkal az addig egyedi darabokat, a kalotaszegi írásos-varrottas elindult hódító útjára. Hamarosan több európai országban keltett elismerést, az ügyes lokálpatrióta szervezés elérte, hogy Bécs, Berlin, Brüsszel divatlapjai fölfigyeltek rá. Bánffyhunyadon és környékén a leányiskolákban a másod-harmadosztályú tanulók kötelező tantárgyként tanulták készítését. Egyre több asszonyt sikerült rábeszélni, hogy kezdje el ismét a már-már elfelejtett kézimunkázást. Kereskedők jöttek tömeges rendelésekkel.”

A kuriózum, a divat jelentős művészek, tudósok figyelmét is felhívta a kalotaszegi népművészetre. Melkácsy Mihály, az etnográfus Jankó János többször is vendége volt Gyarmathyéknek. A lokálpatrióta kezdeményezés művészeti sikere összefügg az angol Ruskinnak és követőinek, William Morrisnak, a modern iparművészet megteremtőinek európai hatásával. A „gödöllőiek” néven ismert művészecsoporthoz (Körösfői Kriesch Aladár volt a vezérük) ugyancsak fölfedezte a maga számára Kalotaszeget. Rozsnyay Kálmán újságíró, Gyarmathy Zsigáné londoni megbízottja révén vált „a századforduló egész sor jelentős személyi-

sége a magyar népművészet barátjává: Zola, Oscar Wilde, Kipling, Sarah Bernhard és mások. Megnyerte Morrisset és Ruskint, de leginkább a mozgalom harmadik jelentős alakját, Walter Crane grafikusát. Crane meglátogatta Kalotaszeget, elragadtatással írt a látottakról, „vázlatrajzai a távoli Angliában hirdették a vidék viseletének, kézimunkájának szépségét”. S Crane grafikáira bukkant rá, építészhallgatóként, Kós Károly, aki — temesvári származása ellenére — Kalotaszeg legismertebb művésze, írója lett. Kósa László végigkíséri Kós Károly alkotói pályáját, az építészét, a grafikusát, az irodalomszervezőt, az íróét — s ebben mindenütt a kalotaszegi ember jelenlétét látja meg. „A huszadik század magyar irodalmában nemegy írot táplált egy-egy táj, leginkább a szülőföld. Szabó Pál a napsugaras, tágas Bihar-országot írta kötetéről kötetre, Tamási Áron a szélességet emelte az irodalomba. Páratlan, amit Kós Károly cselekedett, egyetlen vidék teljes műveltségét tette közkinccsé: tollal, ceruzával, vonalzóval, rajzban, képen, írásban és szóban, kőbe, fába, irodalomba és történetírásba örökölte.” Kós tevékenységében azonban a szerző messzebb világitó példát is lát; nem tekinti ugyanis ettől függetlennek, hogy épp Kalotaszeg vált a kolozsvári falukutatás, népnyelvi, etnográfiai, történeti és szociológiai vizsgálatok műhelyvé.

AZ UNESCO PROGRAMJAI RÓL (Contemporanul, 1972. 50. [1361])

Jean Livescu, a romániai országos UNESCO-bizottság elnöke, az 1973—1974. évi programtervezetet értékelve rámutat, hogy a világszervezet kétéves terve egyben a közepes távú, 1978-ig szóló terv kezdeti szakaszának is tekinthető. A közepes távra tervezés általában előnyösebb, de nem minden vonatkozásban konkludens. Az oktatás viszonylatában például az úgynevezett UNESCO-prioritások megállapítása egyre nehezebb, ugyanis „mind az oktatás, mind a kulturális megnyilvánulás egyre szervezesebben kötődik a hagyományokhoz és a nemzeti formákhoz, illetve a nagyon differenciált helyi kifejezőmódokhoz”. Szerencsére azonban ugyanakkor megfigyelhető a nemzeti, illetve a regionális bizottságok egybehangoló munkájának tökéletesebbé válása, ami mégiscsak lehetővé teszi a nemzetközi szervezet esetében is a nemzeti—nemzetközi kapcsolásrendszer

tökéletes működését. A segítségre szoruló országok oktatásügyi problémáit már semmiképpen sem lehet másutt érvényes modellek egyszerű átültetésével megoldani: az „endogen” megoldások alkalmazása nélkülözhetetlen.

A fontos kezdeményezések sorában szerepel a kultúrák további összehasonlító tanulmányozása. A kulturális hagyományok feltárása során nemcsak azokra a tradicionális elemekre összpontosítanak, amelyek a népek „létezését az időben biztosították”, hanem e kultúrák jelenkori dinamikájára is, amelyet a kultúra alkotó energiájának az élet technicizálódása közepette való kibontakozása jól jellemez.

Az oktatási részleg fő témái a tanulásához való jog és az oktatás megújítása. A Nemzetközi Oktatásszervezési Intézet folytatja információ-terjesztési és kutató tevékenységét, s az idén kezdődik — az ENSZ második fejlesztési évtizedének keretén belül — az UNESCO hosszútávú programja a természet- és műszaki tudományok oktatásának kérdéseiről. 1973-ban két nagy értekezletet is tartanak az oktatás tárgykörében: összeül az európai tagországok oktatásügyi minisztereinek második konferenciája, és nemzetközi konferenciát rendeznek az ifjúság állásfoglalásáról az oktatás, a tudomány, a kultúra és az információ kérdéseiben.

Az év folyamán az afrikai tagországok regionális értekezletet tartanak a tudomány és a technika felhasználásáról az országfejlesztésben; megtartják az ázsiai kulturális miniszterek regionális konferenciáját; nemzetközi szakértői konferenciát hívnak össze az oktatási, tudományos és kulturális jellegű vizuális és auditív anyagok nemzetközi terjesztése, illetve importja kérdéseinek a megtárgyalására.

1973-ra tervezik *A kultúrák és az idő* című, a történelem fogalmával kapcsolatos elméleteket feltáró kiadvány megjelentetését (1974-ben ezt *Az idő és a filozófiák* című kötet követi).

A természettudományos program legfontosabb pontjai közé tartozik a tudományos és műszaki információ világszereinek (UNISIST) a megvalósítása, valamint az ember és a bioszféra kölcsönhatásainak a kutatása (MAB). Az UNESCO továbbra is feladatának tekinti az információk szabad terjedésének és nemzetközi cseréjének a megvalósítását. A kommunikációs kutatások folytatják az 1971-ben meghirdetett téma kidolgozását („az információs eszközök és az ember által a társadalomról kialakított kép”).

MILITARIZÁLT FELSŐOKTATÁS (Étudiants du monde, 1972. 7.)

Az utóbbi évtizedben az Egyesült Államokban a militarizálás olyan méretet öltött, amely a legborúlátóbb jóslatokat is felülmúlja. A mintegy 8 millió amerikaiaknak „kenyeret adó” hadiipar ma nemcsak a nemzetgazdaság valamennyi ágának vált komponensévé, de a társadalmi élet összes szférájára befolyást gyakorol. Eugen McCarthy szenátor találón fogalmaz: a növekvő katonai kiadások nemcsak a külső agressziót, de a befelé irányuló gyarmatosítást is szolgálják, és lehetővé tették, hogy a Pentagon fokozatosan birtokába vegye az ország kül- és belpolitikáját, gazdasági életét, a felsőoktatást stb.

A tudomány közvetlen termelőerővé válásának korában a felsőoktatás és a tudományos kutatás társadalmi státusa és szerepe olyan irányban módosul, amely indokoltan kelti fel a katonai körök érdeklődését. A katonai-ipari komplexum behatol a felsőoktatásba, kialakul a katonai-ipari-egyetemi komplexum. Ilyen körülmények között illúzióvá foszlott a felsőoktatás autonómiájának, politika-mentességének dédelgetett eszméje. A prostitúció szemérmetlen nyíltsággal folyik, a látszatok megőrzésére sem vigyáznak már: a Columbia Egyetem 22 tagú szenátusából 16-an nem „belső emberek.” (A Pentagon nagy szállítóinak részvényesei, a katonai-ipari komplexum tipikus képviselői, vagy a CIA kötelékébe tartoznak.) A Michigan egyetem rektora így jellemzi a helyzetet: „Egyetemünk és felsőoktatási intézeteink védelmi rendszerünk bástyái, amelyek államunk és életmódunk megvédésében éppen olyan fontosak, mint a szuperszonikus bombázógépek, a nukleáris tengeralattjárók vagy az interkontinentális rakéták.”

Az egyetemek képezik ki a „halál iparának” milliós szakember-gárdáját, végzik a katonai jellegű kutatások legnagyobb részét, amely saját kutatási munkájuk mintegy negyötödét alkotja. A felsőoktatási intézetekben végzett katonai kutatások értéke 1965-ben 510 millió dollárra rúgott az 1961-es 258 millióval szemben. A felsőoktatás a Pentagon üzletfeleinek élvonalába került. Vadházasságok újabb aspektusa az úgynevezett ROTC-program (Reserve Officers Training Corps), amelynek megfelelően tartalékos tiszteket toboroznak az egyetemi hallgatók közül. Az anyagi csábítás óriási: 120–300 dolláros havi „ösztöndíjat” folyósítanak a jelentkezőknek.

Az amerikai közvélemény időzített

bombáját az a botrány robbantotta, hogy Vietnamban egyetemi laboratóriumokban kikísérletezett kémiai és baktériumfegyvereket vetettek be. Peldátlan felhőborodást keltett az a tény, hogy „az Alma Mater gyilkosok lakájává szegődött”.

1966 végén, 67 elején számos egyetem diákjai tiltakoztak az ROTC-ügynökök tevékenysége ellen. 1968-ban a Columbia diákjai érvénytelennek nyilvánították az egyetemnek a Pentagonnal kötött szerződéseit. Egy nagy háborúellenes mozgalom kezdeteit jelezték ezek az akciók, amelyek a tudományos kutatók 1969. márciusi országos sztrájkjában érték el a tetőfokot. A mozgalom gyakorlati eredményei: 21 egyetem felbontotta, számos intézmény pedig jelentősen korlátozta a katonai kutatásokra vonatkozó szerződéseit. 1968–69 között a ROTC kötelekibe tartozó egyetemi hallgatók száma 212 ezerről 158 ezerre csökkent.

A felsőoktatás és az egész társadalmi élet brutális militarizálásával szembe forduló diákmozgalmak friss levegőt lehelték az egyetemek termeibe, felrázták a tudósok lelkiismeretét, arra készítették őket, hogy újrafogalmazzák az emberiség jelene és jövője iránti megnövekedett felelősségüket.

PENDERECKIT HALLGATVA (Perspectives polonaises, 1972. 10.)

Az okos, hozzáértő és elfogulatlan cikkíró, Zygmunt Mycielski, nemcsak Krzysztof Penderecki, igen népszerű avantgarde-zeneszerző munkásságát veszi szemügyre, de egyben a kortárs zeneművészet megítélésének szempontjait, méltányosságát, objektívitasát boncolgatja.

Penderecki műveinek bemutatóira nem lehet jegyet kapni; másrészt A Lengyel Tudományos Kiadványok Enciklopédiája (1962) meg sem említi nevét. A Harmadik Varsói Zenei Őszön (1959) mutatkozott be a *Strophes*-fal. Ezt követte az *Idő és csend dimenziói* (1960), majd a nálunk is bemutatott *Threni* (1961).

Van-e értelme a népszerűséget és a dicsőséget az értékrenddel összevetni? — teszi fel a kérdést a szerző. „Nem lehet mindenki számára kielégítően megjelölni, mi a művészet értéke, még az írásmód belső tulajdonságáig menően sem.” Azt kell tapasztalunk — állítja Mycielski —, hogy a hangjegyírás nem magyaráz meg semmit a technikán kívül, melynél csak kezdődik a zene. Ha meghatározhatnók a zenét, azt is megállapíthatnók teljes bizonyossággal, hogy jó-e vagy rossz. Gyakran hallunk olyan mű-

ről, mely »kétségbevonhatatlan művészi értéket« képvisel. Kétségbevonhatatlan? Kinek, mikor és hol? Ki dönti el? A hozzáértők? A századokkal csak az egyre erőszakosabb, egyre durvább hanghatásokra lettünk érzékenyek — állítja a szerző.

Egyrészt nem érzékeljük az egykori, temperálatlan hangsorok sokféleségét, melyekben minden szekund-lépés különbözött, s amelyekben az abszolút magasság alapvető szerepet játszott. A dodekafónia megszüntette a hangsor magasság-értékeinek különbségeit, a hangjegyek fontosságát egy színvonalra redukálta, az megszűnt különböző lenni. Hasonló történik a ritmikus lüktetéssel. Ahogyan nincs két egyforma falevél, két ritmikailag egyforma hang sem létezett. Ezt csak a gép hozhatta létre. Dehát akkor mi-
ben kell a zenét látnunk, melynek lényege a változatosság, az élet? A zenei hang fontossága egész sor tényezőtől függ, melyek együtthatása hozza létre a zenei dialógust, vonalakat, akkordok sorozatát.

Nem kevésbé kínos a hozzáértésről szólni, annál inkább, minél később mérjük le, milyen rétegek hatolnak intellektuális erőfeszítéseink a zene hallgatásakor. „Mennyi ideig élvezzük az ismétlések örömét, s az mikor szűnik meg, hogy megszokássá váljék, vagy éppen elmélyüléssé? Mennyi ideig uralkodik egy meghonosodott formula, egy zenei frázis, lehetővé téve számunkra, hogy elkülönítsünk stílust és stíluskorszakot? Egy bizonyos, a formulák és frázisok uralmi ideje egyre rövidebbé, az újdonság sürgető szükséglete egyre uralkodóbbá válik.“

A vonó fájával való pattintgatás a húrokon látszólag improvizált alakzatok létrehozása, a regiszterek, clusterok, elszigetelt hangok bevonása nem stilisztika-

kai paradoxonok megalkotását célozza Pendereckinél. A szimmetrikus ritmus-felosztással és a hangok félreérthetetlen magasságával való szakítás, valamint a szabad zenei folyamat bevezetése, melynek során az előadó kiválaszthatja a hangokat, ritmusképleteket, egészen a többé-kevésbé pontos, grafikailag ábrázolható zenei tendenciák jelöléséig, ma már hitelesített zenei nyelvet jelent. Arra kényszerít bennünket, hogy megkérdezzük önmagunktól, mi a művészet helye itt és ma.

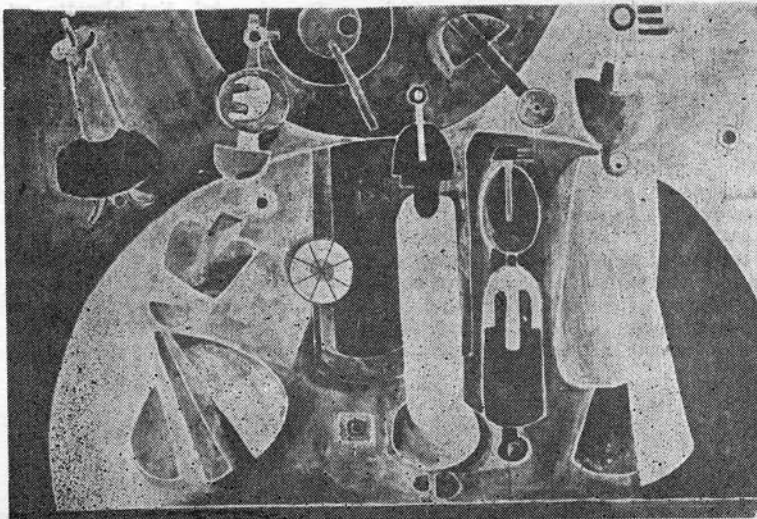
Tizennégy év alatt Penderecki mintegy 30 művet komponált. Alkotói egyéniségének immár jól meghatározható körvonala van. *Lukács passiója* az első nagy freskó; megírása egy gigantikus vásári áru létrehozásának veszélyével fenyegetett. „Minden nagy téma magában hordja ezt a kockázatot.“ — Pendereckire vonatkoztatva: a nehézségek sokirányúsága megengedi az írásmód „tágabb értelmezésű“ használatát.

Hallásunk megváltozott a XVIII. század első fele, Bach óta. Minden megváltozott, és egy szorongással teli világban Penderecki a régi modellek (például a passiók) változatosságához és tartalmához kanyarodott vissza, megállapítva rendkívüli korszerűségüket.

„A zenei modell éppoly ingatag, mint a világ modellje. A zene igényli a legnagyobb fegyelmet. Az a tény, hogy hallásunk természetesnek fogad el egy kitalált konstrukciót, a legnagyobb paradoxont jelenti. Nehéz elhinni, hogy napjainkban létrehozható olyan mű, amely nem kitaláltként, hanem természetesnek hat.“

Próbáljuk meg a változatos, modern zenei invencióban a nem-modoros, értékes, élő zenét felfedezni.

Kotsis Nagy Margit: Kompozíció

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

BÓNÉ GYULA orvos (Rotterdam). — Folyóiratuk 1972. 2. számában közölték, Kis Miklósról írott cikkemre válaszul, A. Baramidze grúz akadémikus írását. E hozzájárulás az alábbiak megírására készített. Helytállóan világlik ki az írásból, hogy sem a Kis metszette grúz egyházi betűket, sem a Stockholmban kiadott grúz egyházi betűmintalapot a háborús viszonyok miatt nem sikerült Moszkvába, Artsil grúz fejedelemez eljuttatni. Így Artsil új „literák” készíttetésére kényszerült, amelyekkel 1705-ben, a Moszkva melletti grúz nyomdában készült az első grúz egyházi betűkkel nyomtatott mű, a zsoldároskönyv. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy közhasználatra szóló, mkhedruli grúz betűkkel az 1625-ben Rómában létesült grúz nyomda adta ki 1629-ben az első grúz nyelvű művet, az *Alphabetum Ibericum, sive Georgianum*-ot — Baramidze megállapításai egyeznek Carl Björkbom svéd tudós 1935-ből való közléseivel (*Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, XXII. Nr. 1. pp. 92—102.). Björkbom részletesen ír Kis Miklós grúz egyházi, khutzuri betűiről, s reprodukálja a betűmintalapot is. E mintalap ma Stockholmban, a királyi könyvtárban van. A grúz khutzuri betűk létrejöttét illetően Björkbom közli Kis Miklósnak Amszterdamból 1686. november 12-én és 1687. január 17-én kelt, Johan Gabriel Sparwenfeldt svéd utazó- és kartográfushoz intézett latin nyelvű leveleit, melyeket ma Linköpingben a Stiftsbibliotek őriz. Sparwenfeldt (Björkbom így írja a nevet) 1684—87 között Moszkvában tartózkodott. Rajta mint közvetítőt keresztül rendelte meg az akkor Moszkvába számkivetett Artsil Bagration grúz fejedelem Kis Miklósnál az egyházi, khutzuri betűket, amelyek elkészítésére Amszterdam nevezetes polgármestere, Nicolaas Witsen ajánlotta Artsil számára Kist. 1688—98-ig Artsil Georgiában volt, 1699-től fogva azonban mint menekült ismét Moszkvában élt. — Sparwenfeldthez írott leveleiben Kis Miklós tájékoztatást ad eddigi betűmetszői munkásságáról, majd ismerteti az elkészített háromféle grúz ábécé betűit (jóllehet sehol sem ír georgiai betűkről). Második levelében áll többek közt ez is: „*Dedisti ad me mandatum de fundendis literis duorum prior. Alphab. sed non dedistis ad quemquam ordinem de pretio persolvendo. Si ea sit vera ratio (ut pretendit mercator quocum hic mihi negotium est) cur res in dilationem trahitur*”, azaz: „megbízást adtál nekem a két előbbi ábécé betűi öntésére, de senkinek sem adtál rendelkezést a díjazás megfizetésére. Ha ez az igazi ok (mint ezt mentségül felhossa a kereskedő, akivel itt dolgom van), akkor miért halogatjuk a dolgot.” — Baramidze említi Artsil fiának, az orosz haderőben tábornokként szolgált Alexandrnak svéd hadifogságba jutását 1700-ban, de elkerüli figyelmét az, amit Björkbom közöl, ti. hogy Alexandr 1710-ben Észak-Svédországban hadifogságban halt meg, midőn mint cserefogoly útban volt az orosz föld felé. Fogságát Stockholmban töltötte, 1705—06 kivételével, amikor Linköpingben raboskodott. Alexandr ebben az időben kapcsolatban állt Sparwenfeldttel, s birtokában voltak a Kis metszette grúz betűk is. A svéd Kanslikollegium 1703. október 29-i jegyzőkönyve szerint aznap mutatták ott be a grúz betűket s a velük készült betűmintalapot avval a kéréssel, hogy Melite Hercege (így szerepel Alexandr a svéd okiratokban) azokat Moszkvába küldhesse. A kérelem elintézése nem ismeretes. Alexandr atyjához 1703. december 8-án írott levelében ez áll: „Nyelvünk betűi már rég elkészültek, de nem merem őket elküldeni. Félek, hogy útközben valami történhetne.” — A Kis Miklós betűivel nyomtatott grúz egyházi betűmintalap először tehát 1703-ban készült el. Björkbom megküldte Christina Sarašidse tbiliszi Rusztaveli-intézeti könyvtárosnőnek a stockholmi grúz betűmintalap másolatát, kérve, hogy hasonlítsa azt össze az 1705-ben készült első khutzuri betűs kiadvány, a zsoldároskönyv betűivel. A könyvtárosnő megállapította, hogy a betűmintalap s a zsoldárok betűi nem azonosak. Hogy az 1705-ös zsoldárkiadás khutzuri betűi honnan származnak, az még nincs felderítve. Johannes herceg XVIII. századi grúz író szerint Artsil Franciaországban készítette őket. Evvel zárja Björkbom cikkét a legsajátságosabb nyomtatványról, amely valaha is egy svéd nyomdából került ki. — Összefoglalva megállapítható tehát, hogy: 1. a Kis Miklós által 1686—87-ben metszett grúz khutzuri betűkkel először 1703-ban nyomtak Stockholmban betűmintalapot, amint Baramidze is helyesen

megállapítja; 2. a ma Stockholmban őrzött grúz betűminta alapján látható, Kis Miklós metszette betűkkel grúz egyházi könyvet sohasem nyomtak; 3. Kis Miklós grúz khutzuri betűinek további sorsa nem ismeretes (lehetséges, hogy az Alexandrnál őrzött betűk Svédországban maradtak). Kis Miklósnak a grúzok javára végzett úttörő betűmetsző munkája tehát, sajnálatos módon, csupán meddő nyomdatörténeti tény marad. Betűivel grúz könyv nem készült. Ezért tudománytalan legenda-képzés Kistről azt írni, hogy „Ő készítette az első nyomtatott grúz betűket, az ő betűivel készültek az első nyomtatványok Sztálin anyanyelvén“ (Bevezető Kis Miklós *Mentségéhez* 1952-ből), vagy hogy „két magyart becsülnek nagyra a grúzok: Tótfalusit, akinek a könyvnyomtatás bevezetését köszönik, és Zichy Mihályt, a festőt“ (*A betű mestere*, 1964). Retorika helyett az adatokat kell megvizsgálni, amint Björkbohm és Baramidze tették.

*

Ha a Petőfi-évfordulón elmondhattuk, hogy költőnk emlékének idézése nem kegyelet dolga, hanem a szembenézés alkalma, figyelmeztetés saját gondjaink újragondolására, még inkább ezt kell mondanunk az emberiség egyetemes dilemmáit feszegető Madách Imre ünnepén. Amikor tehát *Az ember tragédiája* s a többi Madáchmű (így a *Mózes*) mai megközelítését kíséreljük meg, szükségszerűen szembe kell néznünk olyan alapvető kategóriákkal, mint például a haladás, idő, egzisztencia. És ahogy e kategóriák marxista értelmezése is történelmileg determinált, nem hagyhatjuk figyelmen kívül tudomány és irodalom már Madáchnál időszerű viszonyát sem. Az amerikai John Updike és P. D. Bards, illetve fiatal temesvári munkatársunk, a matematika tanár, szerkesztő Mandics György egy-egy versével példázuk, hogy az atomfizika, felsőbb matematika a költészetbe is behatolhat; Ion Hobana, a Romániai Írók Szövetségének titkára tanulmányban méri fel az ún. tudományos-fantasztikus irodalom jelentős román előzményeit. Ugyancsak örömmel adunk helyet e számunkban tudományos életünk olyan rangos képviselőinek, mint amilyen Octavian Fodor, a kolozsvári Orvostudományi Intézet rektora vagy a fizikus professzor Gábor Zoltán, akik felkérésünkre megírták Madách-élményüket — újabb bizonyosságként tudomány és művészet létrehozható harmóniájának.

*

Első Évkönyvünk megjelenése alkalmából a szerkesztők és szerzők egy-egy csoportja nemrég több városban találkozott az olvasókkal. Lugoson (Kántor Lajos, Radó Ferenc, Ritoók János, Tóth Sándor), Temesvárt (Kántor Lajos, Radó Ferenc, Ritoók János, Toró Tibor, Tóth Sándor), Sepsiszentgyörgyön és Kovásznán (Faragó József, Gáll Ernő, Székely Zoltán, Tóth Sándor), valamint Nagyváradon és Szatmáron (Bretter György, Kántor Lajos, Ritoók János) az Évkönyv szerkesztési-tartalmi kérdéseiről esett szó. A következő időszakban újabb találkozókra kerül sor az ország más városaiban is.

Sumar

Kántor Lajos: Madách, contemporanul nostru 155 • Bretter György: Lupta lui Adam cu Lucifer, sau timp și existență în Tragedia omului 161 • Dávid Gyula: Tragedia omului — în lumina literaturii române 170 • Jean Rousset: Universalitatea lui Madách Imre (trad. de Gellért Gyöngyi) 178 • Ion Aluș: În numele progresului 186 • Lászlóffy Csaba, Soltész József: Poezii 191 • Balogh Edgár: Dramaturgia lui Madách 193 • Pethő László, Mandics György: Poezii 199 • Szilágyi Júlia: Madách și aritmia progresului 203 • Aradi József: Recuperarea viitorului 208 • Agoston Vilmos: Negația: principiu de creație 213 • Gheorghe Birsan: Timp și progres 218 • Ion Hobana: Vîrsta de aur a anticipației românești (trad. de Ritoók János) 225 • Jonn Updike, P. D. Bardis: Poezii (trad. de Soltész József) 231 • Dáné Tibor: Actualitatea lui Copernic 233 • * * * În amintirea Griviței (1933—1973) 239 • Salamon Ernő, Ion Bănuță: Poezii 239 • Tövissi Lajos: Tehnică de calcul, economie planificată, știința conducerii 241 • * * * Perspectivele scrisului 245

NOTE

Lászlóffy Aladár: Masa de lucru a lui Madách 251 • Octavian Fodor: Tragedia omului, de la vis la realitate 252 • Gábos Zoltán: Un nou tablou la Tragedie 253

FORUM

Bartis Ferenc: Universitatea populară din Tg. Mureș 255

OGLINDĂ

Csergő Bálint: Considerații demografice privind satul meu natal 262

VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ

Dombi Imre: „Redescoperirea“ mărilor 267 • Georges Balandier: Despre unele probleme ale țărilor în curs de dezvoltare 272

ISTORIE VIE

Heves Ferenc: Erg Agoston 282

TINERET—EDUCAȚIE

Demény Dezső: Muzica în optica psihologiei și sociologiei 287

ȘANTIER ȘTIINȚIFIC

Spielmann József: Cercetarea medicală în secolul XVI. 294

RECENZII

Sztrányiczki Gábor: În apărarea determinismului 305 • Szekér Endre: Despre lirica lui Füst Milán 309 • Váróné Tomori Viola: Kurt Lewin și teoria cîmpurilor 312 • Selinger Sándor: Timpul și gîndirea fizică contemporană 316

BIBLIOTECA, PANORAMĂ, REDACTORI—CITITORI

ELSŐ FÉLÉVI SÚLYPONTJAINK

Megjelent:

- Kortársunk Petőfi
- Madách Imre egyetemessége

Előkészületben:

- Ipar és lélek
- Az iskola forradalma
- Mindennapok művészete: a film
- Nemzedék – elvárás – életforma